

BROTHER AND SISTER

NOVEL

— by —
Michael Podworniak

Published by "Doroha Pravdy"
(Ukrainian)

МИХАЙЛО ПОДВОРНЯК

БРАТ І СЕСТРА

Повість

Накладом
Християнського Видавництва "Дорога Правди"

Вінніпег — 1979 — Торонто

ВИДАВНИЦТВО "ДОРОГА ПРАВДИ" ч. 74

Обгортка мистця
Мирона Левицького

*Видавництво „Дорога Правди” щиро дякує
д-рові К. Костееву за ласкаві наукові й технічні
сугestii, а пасторові З. Речун-Панькові — за
ласкаву допомогу при читанні коректи.*

Михайло Подвірняк

Printed by
HARMONY PRINTING LIMITED
70 Coronet Road, Toronto, Ontario, Canada, M8Z 2M1

I

Усе це почалося з того старого дерев'яного млина, який великою чорною плямою стояв над самою Горинню. Колись біля того млина буяло життя, а також те буйне життя кипіло навколо нього по розлогих широких сінокосах. За всіх довколишніх сіл і хуторів сюди приїздили завізники, зупиняли вози під чіхратими вербами над самою дорогою, чіпляли коням опалки з оброком, а самі зносили мішки зерна, складаючи їх у млині під стіною. Опісля вони чекали своєї черги, коли зможуть молоти те зерно. Під час негоди завізники звичайно сиділи в млині, а коли були погідні дні, вони виходили надвір, примошувалися на зеленому березі і там можна було довідатися про все, що діялося по всіх довколишніх селах, як також що робилося по всьому широкому світі.

А старий млин невпинно гуркотів. Бліскуча вода падала на велике колесо, звідти золотими краплями розліталася навколо по всіх лотоках. І тоді, коли кіш у млині був повний зерна, млин гуркотів якось тяжко. Здавалося, що велике колесо крутилося повільніше. Але коли зерно з коша виходило, млин гуркотів голосніше, а мельник виходив на лоток, заставляв воду і гукав до завізників, які сиділи на траві:

— Наступний! — і бив себе долонями по колінах, обтрушууючи із штанів муку, якої там завжди було багато і якої він ніколи не міг обтрусити повністю.

І той, чия була черга, йшов до млина, закасував рукави і ніс свого мішка з зерном до коша. І млин, навіть не відпочивши, знову продовжував свою монотонну працю. Знову крутилося велике колесо, об яке розбивалися блискучі краплі води; знову співав свою журліву пісню, яку слухали задумані лози, що росли під берегом до самого млина.

І так довгі літа, може десятиліття, а може століття. Ніхто із завізників не знав, коли той млин будувався. Ніхто тим і не цікавився. Але кажуть старі люди, що це було дуже давно. Ще за панщини, коли всі довколишні села змушені були робити на пана чотири дні на тиждень. Ще тоді, коли жиди орендували церкви. Коли кому треба було повінчатися, тоді йшли до жида, він відчиняв церкву, брав за це гроші й аж по цих формальностях виконувався акт церковного шлюбу. Так, це було дуже давно і завізники інколи згадували про ті часи на березі річки.

Від того давно минулого часу старий млин над Горинню безупинно крутив великим колесом і гуркіт його було чути по всіх сінокосах. За Польщі його власником був якийсь Созонов. Кажуть, що він був офіцером царської армії. Його в млині ніколи не було. Він жив на своєму недалекому зеленому хуторі й завжди читав книжки, а інколи в Горині ловив рибу.

Коли в 1939 році прийшли большевики, його відразу кудись забрали, а потім уночі вивезли кудись і всю його родину. Відтоді ніхто не чув жодної вістки про нього, ніхто не питався за ними, ніхто не розшукав їх.

І тоді млин став. Став і стоїть аж досі, ніби якась грізна тінь, ніби якась страшна потвора, що встро-мила свої щупальці до ріки. Большевики кілька разів намагалися пустити млин у рух, звозили до нього дошки з розібраним фільварку, поправляли греблю, але люди вночі розтягали дошки, а млин від того часу так і не був відремонтований. Зимою його позаміта-

ють сніги, що води і не видно, а влітку, коли по сінокосах збирають сіно, хлопці біля млина купають коней, ловлять раки під стрімким берегом, але до млина ніхто не заходить. Його двері зачинені і там постійно висить заіржавлена колодка, невідомо коли і ким по-вішена.

І так млин байдуже й без потреби простояв аж до приходу на Волинь німців, цебто до 1941 року. Ніхто його тоді не думав ремонтувати і ніхто не здіймав із дверей колодки. Німці тільки повісили на дверях якесь оголошення, надруковане на зеленому папері, але його ніхто не читав і ніхто не знав, що там по-німецькому було написане. Знали тільки, що до млина не можна заходити. По селях тоді люди мололи на жорнах, товкли в ступі ячмінь на пенцак, а тому до млина ніхто й не думав заходити.

І млин собі спокійно і байдуже стояв. Навколо нього росли вільхи, верби, над дорогою шуміли тополі. А велике млинове колесо непорушно стояло на одному місці, порісши мохом. На нього, як і колись, падає з лотоків вода, але не може зрушити його. Воно ніби приросло до чорних дерев'яних палів, що всюди вистають із води. Над ним літають ластівки і горобці, які мають у млині свої кубла. Десь глибоко під лотоками дзюрчить вода, завжди однаково, ніби там хтось сидить і переливає її відрами.

Тепер біля млина тихо і самотньо, бо сінокоси ще не готові до косовиці, а тому тут і немає нікого. Шумлять тільки верби, хлюпочеться вода, розбиваючись об колесо і в річці шваркотять дикі качки, які тут тепер нікого не бояться.

Сонце перекотилося гендалеко за гори і звідти, де воно ховається, тягнеться довгими смугами туман, який лягає над Горинню, лягає над усіма сінокосами. З-за тих хмар, де заходить сонце, чути ніби далекі відгуки грому. Не відомо, чи це справжні гуки грому, чи це гарматній відгук на фронті, який недавно сю-

дою проходив і покотився кудись далі на схід. Але за хвилину було ясно видно, що це таки справжній грім, бо ось у цих чорних хмарах простягнулася блискавка, після якої над сінокосами стало темно. Трави схилилися нижче до землі, схилилися також над рікою лози і очерети. А млин стояв задуманий, грізний і, здається, ще більше почорнілий. І з того млина все це почалося...

**

Над самою річкою вилася між густими травами стежка, по якій давно хтось ходив, а тому вона заросла споришем, потріскалася від сонця. І там, де на повороті між кущами, за стіною комишув ріка заверталася, також і заверталася стежка. Вона вилася довгою грубою ниткою через дорогу, а звідти далі під гору і просто до села, яке звідси було видно і над яким стояла чорна хмора.

На тій стежці показалась людина, яка повільним кроком ішла просто до млина. Був це Харитон Стручок, солтис села Гончарівки, до якого належав старий млин над Горинню, а також усі довколишні сінокоси й поля. Харитон Стручок недавно ще був головою сільради за большевиків, а коли прийшли німці, то його арештували. Тримали кілька днів у в'язниці, але всі люди з Гончарівки ходили до гебітськомісара в Крем'янці, просили за нього, свідчили, що він добра людина, комуністом ніколи не був, через нього ні одна особа за большевиків не була вивезена на Сибір, а тому німці звільнили його з ув'язнення. А селяни в Гончарівці вибрали його на солтиса. Отже, він знову мусів так жити й комбінувати, щоб собі та його односельчанам можна було якось існувати за нової влади. Бо від того нещасного 1939 року життя кожної людини було в небезпеці. Воно висіло на волоску і треба було так усе вираховувати, так комбінувати, щоб

і самому втриматися при житті та іншим помогти жити.

А тепер Харитон Стручок ішов до млина. Колись він сюди ходив безліч разів. Отут за млином лежить також його вузенька ділянка сінокосу, яка недавно була власністю колгоспу, а тепер вона знову стала його. Але Харитон тим не тішиться, а коли треба було ту ділянку віддати до колгоспу, то він тим і не дуже сумував. Він побачив, що з вибухом війни на світі все перевернулося догори дном. І в його душі також усе перевернулося. І від того часу він ні за чим не жалів, нічим не тішився, бо побачив, що все йде напропаще. До всього став байдужим, мертвим, ніби щось там біля серця обірвалося і його тепер нічого не цікавить.

Харитон прийшов над самою річкою і сів на траву. Надворі було гаряче, а на сінокосах зокрема було парно. Він скинув чоботи і попробував бosoю ногою воду. Вона була тепла й чиста. Така сама, як завжди тоді, коли заходить сонце. А воно тепер якраз заходило. Його останні проміння яскравою смужкою падали на трави, падали на поверхню річки, відбиваючи на тій поверхні тіні прибережного комишув і верб. Теплий вітер повівав, майже гарячий, лягаючи на густі трави. Він гладив їх невидимою рукою, а трави тоді ніжились, хилилися до землі, а потім знову випростовувалися.

Харитон розглянувся навколо, скинув із себе сорочку, розібрався і з розгону скочив до води там, де він знов, що було найглибше. Діткнув ногами тверде слизьке дно, відбився від нього та знову виринув на поверхню. Тріпнув мокрою головою, відкинув назад волосся, яке спадало на очі, і поплив до протилежного берега. Там було мілко, вода доходила заледве до грудей і він став. Хлюпав на себе теплу воду і мав чомусь таке почуття, що оце він молодий, вивів на сінокоси пасти коней, а підвечір, коли треба вести коні додому, він ще раз купався в Горині. Так було колись, багато

літ тому. І так воно сталося тепер. Його волохаті груди запалені сонцем і він їх міє своїми шорсткими долонями. А потім впірне до води з головою, а тоді знову пливе до протилежного берега, де найбільша глибінь, ловить на воді жовті квіти та стає на тверде дно під берегом. На душі в нього чомусь радісно і весело. Він мимоволі чомусь згадує своє молоде життя, яке ось тут над річкою проходило. Отут воно котилася щасливим клубком по травах і прибережних очертках і творило його власну біографію. З ним були його друзі, яких уже давно немає. Одні не вернулися з фронту, інші знову отак розійшлися по світі й не відомо, де вони. А він ще тут. Сам один на рідних полях, на своїх дорогих сінокосах, над Горинню, яка нічим не змінилася. І байдуже йому, що на світі ще є війна, що фронт перекотився ось тими сінокосами і тепер він десь далеко за Дніпром, але тут, на сінокосах, на його рідних полях тихо і спокійно. Заходить сонце, його закривають білі клапті хмар, а над сінокосами стоять передвечірня теплінь. Під старим порожнім млином хлюпочеться вода, а над усім тим простягнулося довге волинське небо, що одним своїм кінцем зачепилося за далекі гори, а другим накрило зелені поля. Воно щохвилини стає якимось більш прозорим, більш глибоким, а зокрема тепер, коли по ньому сковзається проміння заходячого сонця.

Харитон походив по траві на березі, вітер обсувив його плечі і груди. Натягнув на себе убрання, чоботи взяв у руки й пішов босоніж до млина. Сів на поріг і чекав, спершись плечима на гарячі від сонця двері. Чорна тінь від млина падала на дорогу, а одним причілком даху — падала на річку. І хоч цей млин давно стоять порожній, проте від нього ще й тепер чути було мукою, якоюсь пусткою, цвіллю або зогнілими дошками. Під стріхою ластівки попричіплювали з болота кубла і тепер без кінця літають над млином, побачивши тут людину.

— 12 —

І Харитонові не прийшлося довго чекати. На повороті дороги показалося двоє мужчин, що йшли поволі, хитаючись то в один бік, то в другий. Через віддалу і через туман, який ішов від річки, годі було їх пізнати. Однак Харитон зізнав, що це Василь Загублюк і Трифон Ганчук, яких він навмисне сьогодні сюди покликав. Обидва вони були добрими господарями Гончарівки, обидва мали добри характеристики, з якими завжди можна було щось доброе робити.

Вони прийшли до млина, а Харитон нічого не сказав, а тільки махнув рукою. Він сидів на порозі й мовчав.

— Ти вже давно тут? — спитався котрийсь із тих, що прийшли. Вони обидва сіли поруч із Харитоном на поріг.

— Трохи давно, — відповів Харитон; — навіть уже викупався в річці. Тепла сьогодні вода і дуже чиста. Давно вже були дощі, тому річка впала, але зате вода хороша.

Мовчали всі троє, а навколо них також мовчали поля і сінокоси. Сонце зайшло і темрява падала на все довкілля.

Харитон звівся на ноги і простягнувся на ввесь свій ріст. Щось хруснуло в його плечах і він тяжко зідхнув. Опісля спитався:

— Чи підемо до млина, чи будемо говорити тут?

— Ми не знаємо, чому ти нас покликав. Також не знаємо, що ми маємо говорити, — сказав Трифон.

— Справа, друзі, дуже важлива. Я думаю, що ми підемо до млина, бо краще нам сховатись. Тут близько дороги, хтось може іхати, побачить, а потім будуть питатися. Знаєте, як то воно тепер є. Тепер такий небезпечний час, що всього треба лякатися. Отже, нам таки краще сховатися в млині, — сказав Харитон.

— Та він же замкнений? — сказав котрийсь.

— Нічого, я знаю, як відчинити двері. — І Харитон почав щось крутити біля колодки, що висіла на

— 13 —

дверях. Крутив, крутив і за хвилину двері рипнули і відчнилися настільки, що тудою могла пролізти людина. Харитон перший просунувся туди. Потім подав руку Василеві і плечима підпер двері. За ними вступився також Трифон.

У млині було вже темно і якось страшно. Світло згаслого дня падало через єдине в млині вікно і при тому світлі було видно покріті пиликою різні колеса з пасами, які колись крутилися, обертаючи великого каменя, а тепер ті колеса стояли непорушно, непорушно стояв також сам камінь. Під долівкою дзюрчала тільки вода, там десь гасали щури.

— Сюди, сюди за мною, — говорив Харитон, ідуши при стіні до круглої колишньої мельникової кімнати, до якої двері були відчинені ще з-перед війни.

Усі три ввійшли досередини. Там також було одне вікно, що виходило на лотоки. Крізь те вікно теж падали останні проміння сонця. В куті стояла залізна піч, а за нею були старі дерев'яні нари, на яких колись спав старий мельник, коли то в млині не було завізників.

— Сідайте денебудь, — казав Харитон; — ось тут нари або на підлозі. Всеодно. Сідайте, посидимо і поговоримо.

У комірчині було темно і гаряче після денної спеки. Ale вікно, що виходило на лотоки, було розбите і крізь нього дмухав прохолоджуючий вечірній вітер. Харитон примостиився в глибокому куті на нарах і сказав:

— Отже, друзі, я покликав вас для важливої справи, яку ми повинні тут обговорити і належно її обміркувати. Ви знаєте мене, а я знаю вас. Разом ми виростали на отих сінокосах, на нашій рідній землі. Було тоді на світі тихо і спокійно, але ось ми з вами діждалися страшних часів. На наших очах недавно лютий окупант нищив найкращих наших людей, а тепер другий окупант робить те саме. Ми чекали ви-

звolenня, однак ми гірко помилилися. Нам треба щось думати, щось робити. Розумієте? — і він спинився.

— Ні, не розуміємо, — відповів у темряві голос одного з них.

— Якщо не розумієте, то я вам з'ясую. На це я вас сюди і покликав, щоб порадитись із вами; щоб урятувати не одне життя; якщо можна.

— То кажи, кажи, — знову обізвався чи Василь, чи Трифон, — але кажи виразно. В чому справа? Що ми можемо робити, щоб помогти в біді?

Харитон мовчав. Його не було видно, але було чути, що він десь там у куті на нарах сидить, бо старі дошки скриплять і Харитон сопе. І комірчина мовчить, тільки вода на лотоках спливає по колесі і хлюпоче за стіною.

— Отже, — чути Харитонів голос, — мені відомо, що післязавтра німці знову гнатимуть через Гончарівку групу полонених до станції. А ви знаєте, як вони це роблять і що з тими бідними людьми інколи стається. З минулого разу над шляхом ще не поросли травою могили, а тут будуть такі самі могили. І це все робиться на наших очах з нашими людьми. Тому нам треба щось робити.

— Ale що? — перебив йому Трифон. — То це ж сила, а ми що?

І знову в комірчині було тихо. Ale цютишу перервав сміливий Харитонів голос:

— Так, сила! Ale та сила посунулася далеко на схід, а групу полонених буде проводити 5-6 озброєних вояків. І ми легко можемо їх розбройти і полонених відпустити. І нехай собі йдуть до своїх домів. У нас у селі ще є досить людей, які можуть це зробити. Про це я, власне, і хотів з вами порадитися і поговорити.

Харитонові слова впали в темряву, вони розплівлися в гарячому повітрі комірчини й були без відповіді. Василь із Трифоном або боялись щось сказати, або вони не мали що казати. Мовчали.

— Тамтой раз, — знову продовжував Харитон, — ви бачили, як це було. Кілька соток було тих бідних напівживих полонених, а їх гнали, ніби отару овець, 8 есменів: чотирьох — впереді, а чотирьох — ззаду. І жаль було дивитися на тих бідних наших молодих полонених. Вони насили пленталися, совгаючи ногами, а коли котрийсь уже не мав сили йти, коли інші його друзі не могли йому допомогти, він падав на шлях, а есман тут його дострілював. А потім, пригадуєте, ми їх тут над дорогою і закопували. Пригадуєте, скільки то було сліз, коли наші люди закопували тих полонених і думали, що отак десь гинуть і їхні сини, забрані на ту кляту війну? І чи таке саме має знову повторитися на наших очах? Ні, так не може бути...

І останні Харитонові слова були сказані з рішучістю, з притиском. Тепер треба було чекати, що на них хтось відповість. І в другому кінці темної комірки обізвався Трифонів голос:

— Ні, Харитоне, твій плян недобрий. Коли б таке сталося, як ти кажеш, то ти повинен знати, що ми врятували б полонених, але віддали б на смерть усі наші довколишні села. Разом із жінками і дітьми... Німці мають стільки сили, щоб кинути сюди якісь карні загони, які не залишать тут ні однієї живої душі. Тому на такий крок ми не можемо піти. Це страшний крок, бо ми одних врятували б, а других віддали б на смерть.

— Ну, а що ж робити? — тяжко зідхнув Харитон. Він вийшов з кута і ходив у темряві від дверей до стіни. Тяжко дихав, ніби ніс на собі невідомо який тягар. Ніс той тягар і казав далі:

— Не знаю, може мій плян і не найкращий, але я вас обох покликав сюди, щоб знайти щось найбільш можливе, щоб рятувати наших людей. Але дивитися спокійно на те, що діється, не можна. Я був тим нещасним головою сільради в Гончарівці, коли людей вивозили на Сибір. Я бачив разом з вами ті лементи

та сльози, але ось вози виїздили з людьми з села і ми далі нічого не бачили, що діялося з тими бідними людьми. Ми знали, де вони, ми жаліли за ними, ми плакали разом з ними, але що там десь робили з ними, ми не бачили. А тут ми бачимо ще страшніше, ніж було. Молодих людей, виморених голодом, женуть, ніби якусь худобу. А якщо вони не можуть іти, їх на шляху вбивають. Наших людей і на нашій землі... Такого ще хіба не знає людська історія, щоб отак убивати людей. То як ми можемо на таке дивитися? Га, скажіть?.. Я знаю, що те, що я сказав, воно страшне, але скажіть ви. Скажіть щось інше, краще. Однак робити щось таки треба, бо легко можна збожеволіти, дивлячись на таке, — і Харитон спинився посеред комірчини. Спинився і чекав відповіді на свою мову. Але відповіді не було і він казав далі:

— Ви зробили мене головою села і поклали на мене такі тягари, такі великі обов'язки, яких я ніяк не можу нести. Треба людей дати на працю до Німеччини, — я мушу тих людей знайти. Треба зібрати з села контингент, — я мушу це зробити. Знайти молоко, сметану, вовну, зерно. І ті, для кого ми віддаємо все, що ми маємо, вони на наших очах убивають наших людей... Отже, того я ніяк не можу знести і про це хотів з вами говорити.

Василь устав. Пройшовся також у темряві від стіни до стіни і спинився біля Харитона. Щось хотів сказати, але Трифон перебив йому:

— Усе те, що ти кажеш, Харитоне, правда, але я й далі стою при своїх словах. Коли б ми таке зробили, для чого ми маємо всі можливості, тоді ми віддали б на смерть більше наших людей, ніж тих полонених врятували б. А ось у мене є інший плян.

— Який? — спиталися нараз два голоси.

— А такий. Нехай тих полонених ведуть. Ми ж не маємо змоги всіх їх врятувати. Вони кудись їх повезуть, а там вони напевно всі не загинуть. Кому су-

джене жити, то він і житиме. А коли б ми могли врятувати тільки тих, які вже не можуть іти та їх мають забити на нашій дорозі. От просто не дати забити та й годі. Але тут потрібно знати німецьку мову, бо без того нічого не зробимо. І коли полонених гнатимуть, і якщо котрийсь із них нещасних уже впаде, то хто знає по-німецьки, нехай не лякається, але просто нехай кинеться до нього, нехай тягне його набік з дороги та кричить: "Це мій брат!" Або: "Це мій син, мій син!" І через одного полоненого вони не будуть затримувати всієї колони, вони не мають на це часу, щоб розбиратися, чий він брат. І таким чином ми можемо когось врятувати. Якщо не багато, якщо не стільки, скільки ми хотіли б, то хоч декого. І навіть одне чиєсь життя повинно бути для нас дорогим. А твій плян, Харитоне, страшний. Зарах наступного дня німці пришилють своє військо і зітрутуть із лица землі всі довколишні села. Ти бачиш, що вони роблять із жидами, то таке саме вони зроблять із нашими селами.

І знову мовчали всі троє. Нікого з них не було видно в темряві, але було чути, що вони тут є. Вони важко дихали. Котрийсь совгав ногами по твердій долівці, знову інший скручував напотемки цигарку. Але Харитон стримав його:

— Кути тут не треба. Крізь вікно блимне світло, хтось з дороги може це побачити і буде нова біда. Будемо йти до села, то куритимеш, скільки захочеш.

Василь стиха кашельнув, а потім спитався:

— А хіба ти знаєш когось у нас, що знає по-німецькому?

— Знаю, — відказав Трифон.

— А хто?

— По-німецькому добре говорить Мартинова Наталка. Вона довший час працювала на німецькій колонії біля Луцька і там навчилася говорити. Але вона до того не признається, бо боїться, щоб німці не збрали її за перекладачку.

— Ота євангеличка? — спитався Харитон.

— Так, — відповів Трифон.

— Якщо вона євангеличка, то вона на таке не піде. Буде боятися. А, подруге, вона не захоче казати неправди, що якийсь там червоноармієць є її братом.

— Заходе, — додав Трифон, — але ій треба все пояснити, все розказати. А також треба поговорити із старим Мартином, її батьком. Якщо вони добре євангелики, то вона на таке повинна піти. Я вже наперед бачу, як би то воно мало бути.

— А як? — спитався Василь.

— Ось сунеться колона нещасливців і один із них, вибившись із сили, падає на дорозі. Вартовий його тягне з дороги набік, здіймає автомата, а тоді саме нехай з криком кинеться до нього дівчина. Німець, почувши свою мову, буде приголомшений, але в нього не буде часу щось говорити, чогось довідуватись, — він мусить іти далі, бо колона пішла, вона не чекає. А ми тим часом потягнемо полоненого за будинки, а Наталка нехай вартує на когось іншого. Це, здається, фантастичне, але це може бути доцільне та правдиве.

— Шоб тільки та дівчина захотіла, — обізвався тихо Василь.

— Треба з ними поговорити, треба просити, бо це не тільки наша справа, а це також справа Мартинова, справа всієї євангельської громади, як і всього нашого села.

— Дозвольте мені з Мартином переговорити, — казав Харитон, — бо воно краще, коли буде говорити тільки хтось один. Це буде менше виглядати на щось зорганізоване.

— Добре, — обізвалося в темряві два голоси.

Харитон напомацки знайшов у млині двері, якось з одного боку підпер іх плечем і вони відчинилися так, що можна було легко вийти надвір.

І вони вийшли. Вечірня прохолода дмухнула на них свіжістю трави, запашністю квітів, що росли на-

вкруг млина. Небо було ясне і на ньому кліпали зорі. Млин упірнув у темряву, ніби у воду, і був подібний до якоїсь великої чорної потвори, що стояла отут і вартувала сіножатей. Горинь пливла спокійно й тихо так само вночі, як і вдень. У воді відбивалося небо зо своїми зорями, легко шумів комиш. Під берегом квакали жаби. Почувши скрип дверей, вони затихли, але за хвилину знову перекликувалися між собою дрижачими голосами.

Харитон перейшов кладкою на другий бік річки і вже з другого берега казав:

— А того, що ми тут сходилися, ніхто не повинен знати. Навіть дружини ваші нехай не знають, бо то тепер такий час... А я з Мартином поговорю і вам скажу, як справа стоїть, — і він пішов стежкою між густими травами.

Василь із Трифоном пішли в інший бік, бо дорога іхня інша. Вони живуть в одному кінці Гончарівки, а Харитон у другому. Тому їм треба минути сіножаті, капличку, а там уже просто до своїх дворів. Харитон мусить перейти всі сіножаті, потім вийти на долишнє панське поле, яке тепер не належить до пана, бо пана немає, а звідти польовою дорогою йти до села.

І він іде. Поволі, крок за кроком. Босі його ноги хляпають по м'якій, ще теплій від дня пилиці, а та пилика лоскоче його між пальцями. З обох боків дороги лежать жита, в яких причаїлася ніч. Але ця темрява не лякає Харитона і не заважає йому. Він знає ту дорогу, він безліч разів проходив сюдою і вдень, і вночі, а тому він може і тепер пройти із заплющеними очима. Тому він іде, заклавши руки назад, і згадує добре минулі часи, які колись були на цих полях і які вже, напевно, ніколи не вернуться. Він роздумує в своїй тяжкій неостриженій голові, що такого нещастя на Волині і на всьому світі ще ніколи не було, як тепер. І якраз на такий час йому треба було народитися і жити в тій своїй Гончарівці, додгожувати одному оку-

пантові та другому, а все це лягає на його сумління тяжким каменем. І того каменя ніяк не можна скинути. Ніяк...

Харитон іде, над ним сяють мільйони зір і також ідуть разом із ним. Вони порозкидалися по широкому небі і ворушаться, ніби живі. На поля падає роса. Вона теж падає на Харитонову голову і він чує її вологості на своєму обличчі. Він ловить устами свіже вечірнє повітря і вдихає його в свої сильні спрацьовані груди. Але від того чує, що в тих грудях є спрага, йому хочеться пити. І тому він стає на знайомому широкому роздоріжжі, а тут збоку є джерело. Харитонові не треба його шукати. Ось воно ліворуч від дороги блищить до зоряного неба і просить Харитона до себе.

Він пристає на праве коліно, набирає долонею води і найперше виливає її назад себе. А вдруге зачерпнує також долонею і жадібно п'є. І вода ця, ніби цілющий лік, заспокоює його втомлене серце, розбурхані його думки. Він стоїть над джерелом, вдивляється в нього, бачить там мерехтіння зір, бачить невиразну свою постать, а потім ще раз п'є чисту холодну воду. Відтак іде далі, витерши уста рукавом сорочки. Йде і думає-думає. Ось на тому роздоріжжі, де дзюрчить джерело, він уперше вивів сюди коні на пасовище. Сонце ще не сходило і він був дуже втомлений. Присів він тоді на межі, сперся на мішок, напханий соломою, і не зоглядівся, коли заснув. Коні пішли в панську конюшину і наростили багато шкоди.

А ось трохи далі за ліщиновими кущами, яких тепер у темряві не видно, але які отам ліворуч стоять, він пас корови. Сонце дуже пригрівало, а опісля з-за гори вийшла велика чорна хмара. Він гнав корови додому, але не встиг прибути до села. Зливний дощ зловив його під попівськими тополями. Вдарив грім, чорне небо прорізали блискавки і він склався від дощу під тополю. І нараз знову вдарив грім, верх тополі

впав на землю, якась невидима сила відкинула його набік у жито.

А он тут було те, а там щось інше. Кожна межа, кожна доріжка і стежка, кожен горбок і долина про щось йому кажуть, пригадують минуле життя. Отут те безтурботне життя проходило, тут писалася його біографія, його історія. Тих полів усіх тепер не видно. Він може бачити тільки те, що над самою дорогою. Але хоч він не бачить їх очима, проте відчуває серцем, знаючи, що вони ось тут. Вони пахнуть квітками, вони шепочуться між собою такою мовою, яка йому дуже знайома й невимовно люба. Вітру немає зовсім, тому жита стоять стіною і не ворушаться. Їх накрив вечірній туман і не дає їм змоги ворухнутися.

Дорога минає горбок, повертає праворуч і переходить долиною. Тут скінчилися поля, скінчилися жита і навколо Харитона тихо стоять густі трави, які незабаром будуть готові до косовиці. Тут, недалеко дороги, і його ділянка сінокосу, а трохи дальше — стежка до села.

Харитон іде й бачить, що в Гончарівці в багатьох хатах ще світиться. Він минає церкву, минає школу і приходить на своє подвір'я. В хаті у нього світла немає і він його не потребує. Він знає, що дружина багато напрацювалася за дня, а тепер відпочиває. Вона також знає, що її муж прийде пізно і спатиме в стодолі. І Харитон так зробив. Пішов до стодоли, поклався на вторішній соломі, але довго не міг заснути. Свідомість, що за два тижні він мусить дати з Гончарівки 18 молодих хлопців або дівчат на роботу до Німеччини, а по тому до села прийденаказ дати стільки-то м'яса, зерна, молока, вовни, яєць, сира, — відгонить від нього сон. Про це вже на дверях кооперативи висить оголошення, над яким розчепірив крила великий орел із свастикою, як знак жорстокої влади в Гончарівці. А влада ця справді жорстока, як і попередня, що забирала людей уночі й ніхто не знов, де

вона їх дівала. А ця окупація не така, видно, ще жорстокіша. Вона стріляє людей, ніби курей, і пожалітися немає кому.

Тому, власне, до Харитона ніяк не приходить сон. Він натягає на себе рядно, накриває голову, але не може притягнути сну. Лежить і дивиться дотори, де в стрілі протерлося кілька солом'яних сніпків і там видніє клапоть зоряного неба.

Харитон лежить і намагається забути за контингент і за все інше. Тепер він силкується думати тільки про те, що вони з Василем и Трифоном обміркували в млині. Ось за кілька днів гнатимуть полонених. Вони будуть бідні, обдерти, виснажені голodom, напівмертві. Такі самі, як він їх бачив минулого разу. І тепер треба до того дня належно приготуватися. Треба, щоб жінки вийшли на дорогу з відрами води, з хлібом, з молоком. Треба, щоб батюшка вийшов і щоб мав на грудях хреста, тоді буде більше поваги й пошани. Треба, треба, багато треба. Але найголовніше треба якось підійти до старого Мартина. Він вірить у Євангелію, а Євангелія каже, що людей треба рятувати, якщо їм загрожує смерть. А потім говорити з Наталкою. І якщо вона вміє говорити по-німецькому, тоді плян може вдатися.

З цими думками Харитон заснув над самим ранком. І був би ще спав, але Горпина відчинила двері в стодолі, стала на порозі й почала гукати:

— Харитоне, вставай, бо люди прийшли!

І він устав, протер очі і поскидав із себе стебла соломи, які там начіплялися.

На подвір'ї очікували його односельчани, його сусіди. Вони були зажурені, заплакані. Усі говорили в один голос, усі розказували й усі плакали. Щось хотіли пояснити, але Харитон не міг нічого збагнути. Аж укінці вияснилося, що молодь села минулого піввечора забавлялася за селом, їх окружило кілька німецьких вантажних авт і всіх половили. Завезли на станцію

Ї відразу загнали до вантажних вагонів і повезли в Німеччину на працю. Навіть не дали нагоди попрощатися з батьками або щось узяти на дорогу.

— Харитоне, поможи, якщо можеш! Поможи! — просили люди.

Але Харитон кивав зажурено головою й не міг нікому нічого допомогти. Його Горпина плакала разом з жінками. Сонце саме виходило з-за саду і золотило Харитонів город, розкидаючи проміння поміж коноплі. У хліві корова стукала рогами до дверей і просилася надвір.

— Люди добрі, — казав Харитон, — я не можу нічого помогти. Я такий самий безрадний, як і ви. На всіх нас прийшло однакове горе і ніхто з нас не знає, що буде з нами завтра, чим закінчиться оця лютая сваволя.

І люди розходилися, витираючи очі. Харитон навіть не смивався, навіть не пішов до хати, але минув перелаз і пішов мокрою стежкою до вигона.

— Ти з'їв би щобудь, — казала йому навздогін Горпина.

Але він ніби і не чув того. На його голові лежить уся Гончарівка, а тому йому немає коли істи, немає часу смиватися.

Мартин щось порався на дровітні, коли Харитон рипнув його ворітми. Побачивши солтиса села, він витер руки в штані і пригладив на голові своє волосся. І пустився до воріт.

— Доброго ранку, солтисе! — казав.

Вони посідали на колоді, якусь хвилину обидва мовчали, бо Мартин взагалі маломовний, а Харитон не знав, звідки почати справу, з якою він оце сюди прийшов. Але за хвилину він сказав:

— Я, дядьку Мартине, прийшов до вас з дуже важливою справою.

— З якою? Прошу, з якою? — дивився Мартин на солтиса очима повними жаху.

— Ми потребуємо вашої Наталки.

— Як, на працю до Німеччини?.. Тож вона в мене одна, а закон нібіто не дозволяє забирати однієї дитини від батьків.

— Ні, ні, не на працю, — говорив Харитон. — Ми потребуємо її тут. Чи знає вона німецьку мову?

— Знає, але ми не хочемо, щоб про це довідалися німці. Коли довідаються, то заберуть її кудись за перекладачку, а ми того не хочемо.

— Ні, вона нікуди не поїде й німці не знатимуть про це, — Харитон у коротких, але виразних словах, переповів Мартинові ввесь свій план допомоги полоненим.

Старий Мартин думав, витирає на чолі піт, чухався за вухом, а потім промовив так спокійно, немовби це була зовсім звичайна справа:

— Ну що ж, коли на це Божа воля, що ми можемо врятувати хоч одну-дві особи, то треба це зробити. У Божому Слові написано, щоб рятувати тих, які призначенні на смерть. А якщо цей якийсь полонений для Наталки не брат, то він потім може стати братом через віру в Ісуса Христа, як свого особистого Спасителя. А, зрештою, подумати з другого боку, то на світі всі люди собі брати.

Вони ще довго сиділи на колоді. Дивилися на себе, дивилися один одному в глибину душі, в глибину серця і обидва однаково переживали тяжку недолю, яка оце прийшла на їхню тиху рідну землю.

II

Широкий втоптаний шлях через Гончарівку не вгавав і не спинявся ще від 1939 року. Тоді по ньому безконечними валками тягнулися блискучі авта, а та-кож звичайні вози, вимощені соломою. Вози ще якось їхали все даліше й даліше, бо коні можна було по-пасти над дорогою, але авта ставали посеред дороги там, доки їм вистачало бензину. Тоді з нього виходили якісь великі пани, брали до рук щось найголовніше зо своїх речей, а решту лишали на дорозі. А самі піхто-тою йшли даліше. Ось туди кудись на південь, даліше від війни, яка їх вигнала з рідних земель кудись на чужину. А тут вони також зустріли таку саму війну й тепер уже не знали, куди йти, куди втікати.

Були це польські втікачі. Казали, що то найбіль-ша влада з Варшави: всі міністри, навіть сам мар-шал Ридз-Сміглій. Усі ці великі достойники прямували на Крем'янець, Вишневець і Збараж, а звідти до Тернополя й укінці до Румунії. Поки вистачило бензи-ни, поки не прихляли коні, поки не втомилися ноги, — ті втікачі тягнулися одні за одними вдень і вночі. Вони були втомлені, виснажені, голодні і зневірені. Вони проклинали своє військове командування, проклинали свою долю та йшли все даліше й даліше. Там десь у дома вони лишили всі свої маєтки, а тут по волин-ських дорогах лишали решту, що вони сюди привезли. І йшли даліше голіруч, щоб тільки якось добрatisя

до того вимріяного румунського кордону, який має бути там уже недалеко за Тернополем.

Однак не всім їм пощастило туди дійти. Ніби грім з ясного неба вдарила волинські села і міста вістка, що большевицька армія йде визволяті ті села і міста від польського ярма. Ця армія перетяла польським утікачам шлях до Румунії. Тоді вони пустилися назад, кинулися вроztіч, як гурт овець, між яких влетить собака. Порозкидали по полях решту свого маєтку й розбрелися по селах зо своїми невеликими запиленими клунками, з переляканими дітьми, з розбитими серця-ми. Сховалися під волинські солом'яні стріхи, але ті стріхи не могли дати їм повного склонища. Ті солом'яні хати дали їм хліба, дітям дали молока, але надійного склонища не могли дати, бо і про свою долю вони не були тепер певні.

А славна червона армія ловила їх, ніби курчат, садовила на вози і кудись вивозила. І ніхто з людей ані в Гончарівці, ані в інших селах ніколи не чув і не здав, що з ними сталося. Ніхто не здав, куди їх везли і защо.

Коли ті втікачі були виловлені й кудись вивезені, широкий шлях через Гончарівку спорожнів. Поруч нього в ровах тільки валялися частини авт, з яких хтось поздирав бляху, поздіймав колеса.

І тепер тим самим шляхом через Гончарівку су-нулося виснажене і втомлене військо в задріпаних сірих шинелях. Воно йшло густими колонами, біля по-ясів у них бряжчали порожні баклажки для води і бля-шані миски. І це було те військо, що йшло на захід, до недалекої Галичини визволяти, як вони казали, одно-кровних своїх братів. Була тоді тепла осінь, з полів були забрані снопи, стояли тільки ще де-не-де півкопи гречки і вівса, по яких скакали і крякали ворони. Небо ніби присідало над землею і було воно широке і гли-боке. Учора ще було затягнене сивими хмарами, які тягнулися стіною також на захід разом із військом. За далекою горою, яка закривала верхи костела в Під-

камінні, те військо ховалося і там також ховалися хмари. Клубчасті і страшні, ніби їх хтось узяв і висипав там з мішка.

Але сьогодні тих хмар нема. Вони або розвіялися, або скочили за горами, але їх нема. Небо викупалося в дощі і сяє своєю голубінню, блищиць до сонця. Люди з Гончарівки вийшли копати на полях картоплю. В долині палає багаття, що його розкляли діти. Вітру на дворі немає зовсім, тому дим сивим стовбом підносиється високо дотори і допіро вгорі розпливається. Кругом на полях наїжилася колюча стерня, по якій ходять корови, ліниво махаючи хвостами. Чарівна й дуже тепла волинська осінь. Вона спокійно ходить полями, золотить листя придорожніх тополь, розстелює по стерні біле павутиння. На чорній ріллі біліють купи викопаних картопель, біля них стоять порожні вози.

А військо шляхом іде-іде. Воно втомлене і байдуже. За піхотою ідуть вози, що їх тягнуть також втомлені худі коні. На одному возі чорні котел. Він разом з возом гойдається на нерівній дорозі і викидає з себе клуби сивої пари. Це військова кухня. Біля котла висить довгий черпак, який також гойдається в такт коліс. На ньому прилипли кусочки макарону і фасолі. Там сидять купки мух, що також гойдаються разом із возом.

Передні ряди війська повертають на широку долину. За ними також ідуть вози, іде туди теж і кухня. А долина обсаджена чіхратими вербами. Тут недалеко під вербами блищиць джерело чистої води.

Втомлені вояки поскидали військові торби, поставили в купи рушниці, а самі посідали на траві. На голубому небі з'явилися два літаки, які також летіли на захід.

А люди перестали копати картоплю і з усіх боків окружили долину з військом. Їм цікаво було побачити те військо, про яке вони тільки чули або читали в газетах, побачити сиві шинелі, загорілі обличчя, почути

ту мову, яку вони знають і розуміють. Десять на возі почулися м'які звуки гармошки, звідти вийшов військовий командир і голосно сказав:

— Ану, реблята, плясать!

Кількох вояків скинули шинелі, пустились в присядку по траві, викручуючись на всі боки. А гармошка на возі скрипіла, дрижала і пригравала до танцю. Вояки втомилися, але їх замінили інші.

— Ура! — голосно гукав командир і плескав у долоні. — Да здраствует товаріщ Сталін!

Вояки підходили до дівчат, що стояли під тополями, ховаючи брудні руки під запаски, і просили їх до танцю. Але ті соромливо дивилися на старших і відступали за кущі. Де ж хтось таке бачив, щоб в робочий день на полі танцювати і ще й з большевиками...

А долина гриміла музикою, вояки виробляли ногами різні викрутаси, підносили дотори руки, рвали чобітъми траву. А кухня курилась під вербою, сивий дим здіймався дотори, а потім падав на стерню.

Командир побачив гурт мужчин, що стояли над дорогою, і підійшов до них. Змірив їх очима, а потім сказав:

— Відіте, как наші салдати танцуют, а ваші пани гаварилі вам, что у нас беда. Ето неправда, вот вам наші газети, — і він роздавав людям якісь листівки, зім'яті докупи газети.

Люди брали те, дивилися і самі собі не вірили. Це ж справді газети звідти, з України. На них виразно написано, що вони з Києва, вони друковані українською мовою. Тією мовою говорять також деякі вояки, навіть командир. Ось один несе щось у кашкеті, сміється до людей і говорить:

— Беріть, люди, наші сухарі й дивіться, що єсть наша непереможна червона армія. А вам казали пани, що в нас голод. Ми знаємо, що ви тому всьому не вірили, а тепер ви можете самі побачити і переконатися, бо ви не пани. Ви такі самі, як і ми, робочі люди, а в

нас уся влада в руках робочих. От побачите! Таке саме відтепер буде у вас, бо наша червона армія звільнила вас від польського ярма. Беріть сухарі, беріть!.. Прошу! — і він носив кашкета з сухарями поміж людей.

І люди брали. Пробували їх зубами і всміхалися одні до одних. А коли командир відійшов, вони сперечалися одні з одними:

— А що не кажи, — говорив Загірний Пилип, — таки свій народ та й годі. Де ви бачили, щоб польський офіцер отак підійшов до мужиків і ще й сухарів приніс? І просто в кашкеті. Зовсім не по-польському, а по-нашому. Таки свій народ, простий народ. Такий самий, як ми всі.

— Почекай, Пилипе, почекай! — казав чийсь інший голос. — Це звичайне собі військо, але ми побачимо, коли прийде їхня цивільна влада. Тоді буде видно. А влада від тих бідних вояків не залежить.

— Нічого поганого не буде, — запевнював Пилип, — бо я з рускими був. То народ добрий. З одного котілка ми їли з ними на фронті, як брати. А те, що ти начитався в різних газетах зо Львова, то це неправда. Це все писали панські прислужники. Тепер ти сам побачив. Сам командир з тобою говорив. Сухарі дав, махорки дав, говорив, як старий знайомий, як твій друг, товариш. І там усі так себе називають. Навіть Сталіна називають товарищем. І такої влади нам треба, бо досить уже поляки вимучили нас.

І Пилипові ніхто нічого не відповідав. Мужчини сідали на картоплиння і переглядали газети, які щойно одержали. На тих газетах великі заголовки, великі маклюнки. Ось Сталін всміхається, широко розставляє руки, а до нього горнуться бідні обдерти діти з визволених земель Західної України. Якраз так, як у церкві намальована ікона, на якій Христос благословляє дітей. Тільки на іконі видно високі пальми, далекі гори,

а на газетах намальовані українські хати під солом'яними стріхами, криві вікна, а люди обдерті, худі, виснажені. Так і видно, що польські пани висмоктали з них останні краплі крові. Але ось до них прийшла червона армія, прийшов Сталін і тепер уже кінець усьому їхньому горю.

На кожній сторінці газети повівають червоні прапори, шляхами йде військо, всюди стоять наші люди з квітками, з радісними обличчями. Аж страшно і якось сумно. Стільки прапорів і всі вони червоні-червоні. Що тепер буде? Була ось Польща, а тут нараз її не стало. Так швидко, так несподівано. Усе це сталося одного дня, все обернулося догори дном, ніби вітром змело.

А на другому боці газети, майже на половину сторінки, інша картина. Над дорогою розбитий селянський віз, біля нього порозкидані по траві скарpetки, чоботи, якісь військові прибори, а на люшні до воза висить польська маршалська фуражерка. А під возом сидить людина. Боса, обличчя перев'язане бинтом, рука висить також на бинтові і під нею підпис — Ридз-Сміглій.

Селяни розглядають газети, сміються, сперечаються. А військо в долині, з'ївші обід і відпочивши, вийшло на шлях і рушило дальше. В долині лишилися сліди возів, розкидані якісь шмати. Туди тепер кинулася дітвора, а їхні батьки сиділи на межах і того дня жодна праця не йшла ім до рук. Надворі погода і картоплю можна буде викопати завтра або післязавтра, а такої історичної і важливої хвилини, як тепер, може ніколи більше не буде. А тому люди без потреби вештаються над шляхом, перекидаються словами з вояками, щось питаютися.

Ось Юрко, син священика з Гончарівки, також вийшав на шлях своїм щойно купленим ровером. До нього підійшов старшина, подивився з усіх боків на ровера, подивився на Юрка та спитався:

— Скільки у вас коштує такий вельосипед?

Юрко відповів, але зараз таки спітався командира:

— А у вас, товаришу командире, є такі ровери?

— Та єсть скільки завгодно.

— А скільки такий коштує?

— 70 рублій.

— А скільки днів треба працювати на тих 70 рублів? — цікавився далі Юрко.

— Три дні, — сміло відказав командир і пішов на дорогу, доганяючи свою колону, яка минала придорожні тополі і виходила на горбок.

Люди знову сперечалися поміж собою:

— Бач, — казали одні до одних, — за три дні можна купити такого ровера. А в Польщі що? Місяці і роки треба працювати, щоб скласти гроши на ровера. Отакої влади нам уже давно треба було.

А шлях шумить, гуде від сірих військових шинель і від возів. Шумить і здається, що хитається. Дрижить земля, гнується придорожні верби і тополі, а над ними літають перелякані чорні галки.

І так цілий день. Від полудня аж до вечора. А коли сонце ховалося там, куди пішло військо, коли його вже не було видно, люди складали на вози мішки з картоплею і іхали до села. Вони не були сьогодні спрацьовані, але мали багато вражень, які везли з собою до Гончарівки.

А в селі вони побачили групи своїх односельчан біля криниці і біля колишньої польської кооперативи, які вимахували руками, кивали головами і всі нараз щось оповідали одні одним.

— Куме, немає чого лякатися, — голосно казав жіночий голос, — бо я говорила за селом з самим офіцером. Він казав, що в них є церкви, хто хоче, то може молитися Богу, може ходити до церкви. А щодо колгоспу, то як хто бажає. Може до нього йти, але може й не йти. Це все добровільно. А в колгоспі, — ка-

зав офіцер, — люди все мають, бо роблять не на пана, а на себе. А тому боятися немає чого. Тепер буде краще.

Люди збираються в ще більший гурт. Вони нанесли з різних шляхів багато газет і хтось грамотний у голос читав для інших. Хтось приніс уже велике оголошення на зеленому папері і розвіщує його на дверях кооперативи. А в газетах такі гарні слова, такі чудові рядочки. Пишуть і називають наших людей братами й сестрами. Це щось таке саме, як між євангелістами, аж приемно таке чути. Всі брати, всі собі товариши. За Польщі такими ласкавими словами ніхто не називав наших людей, а тому вони тепер з великою жадобою прислуховуються до кожного слова з газет і в їхніх очах повно якоїсь радости і якоїсь непевності.

Коли сонце зайшло, над Гончарівкою залягла темрява. У вікнах погасли вогні, солом'яні стріхи хат причайлися між садами і також дрімали разом з усіма людьми. Із шляху за селом було чути якийсь шум, гук машин, голоси військової команди. А село покрилося осінньою темрявою і слухало того гуку із шляху. Його також слухали деякі мужчини, яких сон не брав, і вони сиділи біля криниці на колодах, безустанку дискутуючи про те, що то тепер буде під новою владою.

На те, що мало бути, довго не треба було чекати. За кілька осінніх сонячних тижнів, коли шляхи звільнiliся від війська, до Гончарівки прийшла нова влада. Ця влада сказала, що в Гончарівці тепер не буде польської гміни, а буде район, до якого будуть належати всі менші довколишні села. Людям це було байдуже. Нехай собі називається, як хоче.

Над колишнім будинком гміни тепер повівав червоний прапор із серпом і молотом, а в будинку, де колись на стінах висіли портрети Пілсудського, Мосцицького і Ридза-Сміглого, тепер у тих самих рамках висіли Сталін, Молотов, Берія, Ворошилов, Хрущов.

На дверях будинку кожного дня розвіщувалися якісь оголошення, біля яких збиралися люди. Нова влада робила списки жителів села. Списували, хто скільки мав коней, корів, овець, свиней, курей тощо. Казали, що одних людей відтепер будуть вважати за кулаків, других — за середняків, а третіх — за бідняків. Ті останні будуть мати найбільші права. По Гончарівці безустанку ходили свої такі хлопці з паперами і олівцями в руках, списуючи все, хто що мав. І живе, і мертвє. Все брали в рахунок, усе клали на папір, щоб ніде не висмикнулося жодна курка чи качка. Люди відчували, що на щось заноситься, щось має бути такого, якого ще ніколи не було ані в Гончарівці, ані в інших селах.

А осінь була тиха, золота. Дерева скинули з себе пожовкле листя, яке тепер лежало по стежках біля перелазів. На полях не було вже ні одного снопа, ні одного колоска. Викопана також була картопля, лише де-не-де зеленіла ще конюшина, по якій ходили коні.

І ось одного дня Гончарівкою сколихнула чутка, що по всій Західній Україні відбудеться добровільне голосування. Люди мають вибрати своїх кандидатів. Ті кандидати опісля поїдуть до Львова на якісь народні збори і будуть просити нову владу, щоб вона всю Західну Україну взяла під свою опіку і навіки прилучила її до всієї України. А якщо вибрані кандидати поїдуть до Львова на ті збори і там не захочуть тієї влади, то большевицьке військо собі спокійно віддіде від нас тими самими шляхами, якими воно прийшло. Вони не хочуть насильно бути в нас, але хочуть, щоб люди сказали свою волю через голосування так, як це робиться по всьому світі.

І Гончарівка захвилювалася. Перед тим вона з квітами зустрічала ту нову владу, бож купити ровера за три дні праці — не яке-будь щастя. У Польщі ровера могли мати тільки багатші люди, а в Україні, — казав офіцер, — кожен може його мати, хто ба-

жає. Але тепер, перед самим голосуванням, люди побачили щось інше. У селі давно нема ані солі, ані нафти. З заходом сонця Гончарівка покривається темрявою. В Крем'янці й у Вишнівці за Польщі було повно всякого краму, а тепер всюди порожнью. Вояки непереможної червоної армії розібрали все, що там було. Жінки підходять до офіцерів:

— Товариші, а коли вже буде сіль, нафта?

— Буде, буде, — відповідають. — Тепер війна, а ось вона скінчиться й усе буде. У нас того є доволі.

Недалеко Вишнівця, там, куди попливла Горинь, лежав недавній польсько-советський кордон, який тепер був відкритий. Жінки з Гончарівки пішли туди подивитися. А коли повернулися додому, збиралі гурти жінок і чоловіків і оповідали такі речі, яких вони ще в житті ніколи не бачили.

— Людоњки, — казала Оліта Чумакова, — такої біди я ще ніколи не бачила. Ми ночували в одній хаті, то вони постелили нам на землі, вимощеній картоплинням, і навіть не мали чим його застелити. І ми так на ньому і перележали ніч, не змруживши навіть ока. А в хаті немає ані хліба, ані картопель. Біда, синя біда. В селі стоїть церква, але вона не має хреста й у ній зсипають колгоспне збіжжя. А попа давно вже забрали і вивезли на Сибір, — і Оліта плакала гіркими слізами. Ходила від хати до хати, збирала жінок біля криниці, на перелазах.

І тепер Гончарівка насторожилася. Люди вибрали кандидатом до голосування Данила Загайчука, що був церковним старостою, а область із Тернополя прислала свого кандидата. Його ніхто не знав, уперше бачили, коли він у супроводі двох поліцаяв приїхав панською бричкою до школи. Тоді зібрали людей на сходку і він говорив. Казав, що він щойно вернувся з польської в'язниці, де довгі літа сидів за справу робітників і селян, але між людьми ходили правдиві чутки, що він сидів у в'язниці за те, що вкрав у пана бика. А тому,

коли він кидав між юрбу людей рожеві вислови про звільнення Гончарівки від польського ярма, жінки кричали:

— Ти злодію! Наївся панського хліба, то думаєш, що тепер уся влада в твоїх руках?.. Геть з нашого села! Геть!..

І він забрався, більше в Гончарівці ніколи не було його. Але на папірцях до голосування стояло його прізвище, а прізвища Данила Загайчука не було. Люди викреслювали це прізвище, розривали папірці, писали на них різні непристійні слова, бо ще тоді вірили, що це голосування вирішить усю справу, що тут можна голосувати так само, як у Польщі, на різні партії, на різних кандидатів.

Голосування відбулося. Від Гончарівки вийшов той самий, за якого ніхто не голосував. А напередодні виборів десь дівся Данило Загайчук, за кілька днів по тому десь ділася його родина і про них ніколи нічого не чув. Також десь дівся священик о. Григорій зо своєю родиною, а тому в неділю в церкві ніхто не відправляв служби Божої. Люди знали, де їхній священик, але не шукали його, а тільки ходили з низько опущеними головами.

Гончарівка принишкла і жахнулася. Для неї, як і для всієї Волині, прийшли тяжкі часи, яких вони ніколи не сподівалися. Люди прокляли день 17-го вересня 1939 року, як найтяжчий день своєї неволі, свого величного горя.

А за неповних два роки широкий шлях через Гончарівку знову шумів, ніби його обсліда сарана. Надворі було літо і гріло сонце. Липи щойно відцвіли, але запах їхнього цвіту було ще чути в повітрі. Над шляхом стоять люди з відрами холодної води, з дзбанками з молоком, з окранцями порізаного хліба. Тут і солтис села Харитон Стручок, тут священик Православної Церкви, тут і проводячий місцевої Євангельської Громади. Колись між ним і священиком відбувалися дис-

кусії, чия віра краща, дискусії різного догматичного характеру і розуміння, але сьогодні вони не ведуть дискусії. Сьогодні в них одна і та сама мета, щоб врятувати хоч одного-двох полонених, якщо це буде можливо. З цією метою вони вийшли на шлях, вони вивели сюди також своїх дружин. Тут і Наталка Мартинова, тут майже вся Гончарівка, але тих людей багато не видно. Вони поховалися за дерева, за будинки. І стоять там напоготові. Коли тільки колона зрівняється з ними, вони будуть готові відразу вийти і винести те, що вони мають.

Але колони ще немає. Післанці донесли, що вона вже минула млина над Горинню і незабаром буде тут. Харитон ще щось нараджується з Мартином, з Наталкою. Священик поправляє на грудях хреста, якого він навмисне має для більшої поваги, для авторитету. Тут і Василь Загублюк, і Трифон Гачук. Вони ініціатори сьогоднішньої справи і вони за всім пильнують. Обидва вони бігають від двору до двору, щось радяться, показують руками, очима. А в селі тихо, ніби в ньому і немає людей, ніби вони вимерли або десь поховалися. Над самою дорогою на стодолі стойть бусель, підклавши голову під крило. Біля нього літають горобці, цвірінкаючи на дощ. А шлях поки що порожній, прикритий пилокою і недавніми слідами возів. Направо від шляху видніє в рівчаку купа свіжої землі, в яку встро-млений дерев'яний хрест. На хресті висить вінок квітів, які недавно були живі, а тепер уже посохли. Ними колише вітер і хрест також трохи гойдається разом з вінком.

На повороті за будинками хтось махнув рукою і Харитон Стручок розстібнув сорочку. Він відчув, що йому гаряче. Також почув здалека якийсь шорох, ніби тупіт отари коней. З-за колишньої польської кооперативи показалося двох озброєних німецьких вояків, що йшли поволі, а за ними довгою валкою тягнувся хвіст полонених. Вони були виснажені, худі, зарослі.

Деякі були босі, інші в якихось постолах або отак просто мали ноги обмотані ганчірками. Вони насику трималися на ногах, простягали до людей худі руки і просили води або хліба. Але збоку також ішли озброєні вояки і відганяли людей. Вони кричали незрозумілою мовою, грозили автоматами, що висіли в них на ший. Хтось кинув у гурт полонених хлібину і на неї звалилася ціла купа сивих подертих сорочок. І ті сорочки були б м'яли себе, були б дерлися, кусалися, билися, але вояк підніс догори автомата і пустив довгу серію пострілів до голубого неба. Полонені кинулися до своїх рядів, а зім'ята і здоптана ногами хлібина лишилася на шляху. Вояк тяжким чоботом відкинув її далеко на траву. Гайвороння на придорожніх тополях чорною плямою здійнялося догори.

Сива лава полонених ішла нога за ногою, бо в них не було сили йти скоріше. До станції їм лишилося ще кільканадцять кілометрів і невідомо, чи вони всі дійдуть туди, чи ні. Обличчя їхні страшні, очі глибоко запали під брови, голі лікті й коліна виглядають крізь подерти сорочки і штані. А люті конвоїри ввесь час кричать:

— Шнель!.. Шнель!.. — і їдять очима ту бідну і виснажену юрубу. Куряті сигарки і перекидаються між собою незнайомими нікому словами, сміються. Шоломи їхні блищають до сонця, блищають також автомати і блищають їхні злі очі. І це все ніяк не пасує до нашої землі, до тих чудових квітів, що ростуть навколо кожної хати, до тих тинів, на яких сушаться горошки, обернені догори дном. Та земля хіба ніколи ще не бачила таких лютих вояків, хіба ще тоді, коли її заливали татарські полчища. І тепер історія обернулася другим боком, на Волинь упала чорна хмара, яка покрила собою всі міста й села, але впала не з сходу, а з заходу.

— Шнель!.. Шнель!.. — гукають вартові те саме одне страшне слово, яке вже всі наші люди розуміють.

Над придорожніми деревами не перестають літати галки, сполохані недавнім пострілом. А полонені йдуть-ідуть. Не йдуть, але сунутися нога за ногою, ніби всі вони були каліками. Здається, що ось вони всі зараз упадуть, що в них зовсім немає вже сили, але вони ту силу десь знаходять, напружають плечі, витягають голови та йдуть. З-під їхніх ніг підноситься сива пилюка і падає на тини, на недавно відцвілі кущі бузку і ясміну. За тими тинами, за кущами бузку стоять люди з хлібом, з молоком, але люті вартові пильно стережуть, щоб звідти ніхто не вийшов. І звідти ніхто не виходить. Люди бояться. Вся Гончарівка ніби вимерла, одні тільки галки крячуть над тополями, ніби на якомусь великому похороні.

А полонені йдуть. Здіймають за собою куряву, човгаючи втомленими ногами. Уся та довга ще жива маса людей хитається то в один бік, то в другий. Вона вже не подібна до людей, а подібна до однієї великої купи чогось страшного і трагічного.

І ось з-поміж тих нещасливців один полонений зробив кілька останніх виснажливих кроків, похитнувшись. Його підтримали друзі, що пленталися разом з ним, але підтримали не на довго. Зробивши ще кілька кроків, він знову захитався і впав на дорогу. Інші відтягнули його набік і так кинули на траву. До нього пустився вартовий, здійнявши з шиї автомата.

Але тут сталося те, чого ніколи не було в Гончарівці, а може й не було по всій Волині, чого, можливо, німецькі вояки ніколи не бачили. З-за кущів бузку швидко вибігла молода дівчина і кинулася до вартового.

— Не стріляй, бо це мій брат! — крикнула вона по-німецькому, схопивши вояка за руку.

Почувши свою рідну німецьку мову, вояк збентежився й розгубився. Він дивився на дівчину, опустивши до землі автомата.

— А ти звідкіля і що ти тут робиш? — дивився він на дівчину здивований, ніби перестрashений. Очі його тепер не горіли ненавистю, а здивуванням.

— Я тут живу, а це мій брат, — казала вона, — і я прошу тебе віддати мені його.

— То бери його додому, — сказав вояк, — бо я не маю часу з тобою говорити. Я мушу йти, бо колона, дивись, уже відійшла.

А колона полонених справді відійшла за будинки. Вона сунулася ніби якась страшна потвора, ніби хмара, що закриває собою небо, а потім заходить за гору і її більше не видно.

До полоненого з усіх боків кинулися люди. Вони тягнули його під руки на чиесь подвір'я. Несли поспішно воду, мочили рушника і клали йому до голови, клали на груди. Полонений важко дихав, дивився догори й у його втомлених очах відбивалася голубінь ясного неба. В тих очах також відбивалося все страхіття минулого. Він важко дихав і тихо казав:

— Не треба... Не треба... Пощо ви, люди, мене рятували?.. Нехай би був забив. Пощо жити?.. Пощо?

Але його ніхто нічого не питав, ніхто не відповідав на його питання, бо не було часу і не було сенсу. Всі бачили, що він говорив у якомусь чаді, з непритомності. Уста його були покриті струпами, на яких червоніли маленькі каплі крові, ніби ягідки калини. Він тримався руками за плече сильного мужчини і на силу переставляв свої босі ноги.

— Несіть до хати! До хати несіть! — голосно казав Харитон. — Йому треба дати їсти, бо він виснажений від голоду.

— Але з тим, що їсти, то треба бути дуже обережним, — чути було чийсь інший голос, — бо він може найстися і померти. Будьте обережні. Це дуже небезпечно.

І полоненого ніби повели, ніби понесли на руках до хати. А шлях уже був порожній. Він простягнувся

між тополями і лежав там само, де він від віків був. На нього тепер з усіх дворів виходили люди, жінки витирали очі й дивилися туди, де щойно сховалася за будинками юрба полонених. Там почувся ще один голосний постріл, а потім другий. А люди стояли навколо Харитонових воріт, плакали і хрестилися. Вони знали, що це були за постріли...

По тому на шляху було тихо,тиша панувала в усій Гончарівці. Десять тільки скрипів журавель біля колодязя, а на тополях крякали ворони. Одна драма сьогоднішнього дня закінчилася. А що принесе завтрашній день, того ніхто не знає.

Наступного дня Харитон Стручок устав раніше, ніж колинебудь. Перед ним був новий день праці, день різних тяжких несподіванок, які він мав щодня і які напевно будуть і сьогодні. Він до них уже привычався, вони стали для нього ніби необхідною частиною його життя, а тому все він намагався зустрінути і прийняти байдуже й холодно. Так буде краще навіть для його здоров'я, яке почало підупадати через ті різні турботи та клопоти.

Він вивів із стайні коні, спутав їх допари і пустив за ворота на толоку. Потім заніс до хати води, нарубав дров, підмів подвір'я і пустився за сад стежкою, що вела до села. Але побачив там Наталку Мартинову і зупинився. А дівчина підійшла ближче і спіткалася:

— А як він?

— Нічого, добре, — відповів Харитон. — Сьогодні напився трохи молока, з'їв кусочек хліба.

— А де ж ви його примостили? — знову спіткалася Наталка.

— У хаті, — подивився на неї Харитон.

— Мій тато казав, що краще було б, щоб він лежав у стодолі. А ще було б краще, коли б він перейшов до когось іншого. У вас часто бувають люди, приїздять з району, можна сподіватися кого треба і

не треба, можуть побачити. Бо це ж полонений, вояк червоної армії. Треба бути дуже обережним.

— Нічого, Наталко, — казав спокійно Харитон, — своїх людей ми не маємо чого боятися. Про те, що сталося, сьогодні напевно знатиме все село, але боятися не треба. Якщо ж прийде хтось з району, то ми його сковаемо.

— А як ви думаете за Савку Шпильку? — тихо питалася Наталка.

— На щастя, його вже немає в Гончарівці. Коли б він був, його треба боятися.

— А де ж він? — цікавилася дівчина.

— Пішов до міста і там записався в поліцію. І для мене це велика полегща. Він сидів мені на шиї і якщо він не з'їв мене за большевиків, то був би з'їв за німців. Але він пішов і нехай собі йде.

— І ви думаете, що він справді буде помагати німцям? — знову спитала дівчина.

— Ні, Наталко, я так не думаю, — і Харитон оглянувся навколо себе, чи хтось не чує їхньої розмови. Відтак казав далі:

— Я думаю, що він залишився большевиком, яким був перед тим, але німці того не знають. А мені не хочеться комусь про це казати. Нехай іде собі, куди хоче, але я передбачую, що кінець його буде тяжкий. Бог справедливий і Він його десь знайде. Як ми знаємо, він багато зробив зла в Гончарівці, через нього поїхали на Сибір наш учитель, він віддав туди також лісника, віддав Миколу Юркевича, Петра Ярему, Анатолія Супруна та інших. Тому в нього на руках багато людської кривди, але я не хочу до того торкатися. Господь нехай буде для нього суддею, а Він судить справедливо, — і Харитон вимовив останні слова тихо і протяжно.

Обое якусь хвилину мовчали, обое дивилися на город, на якому цвіли соняшники, що хитались від вітру. На подвір'ї співав півень, біля корита з водою

квакали качки. А небо затягнулося хмарами, які сивими горами котилися за гору, ніби восени. Харитон зачинив ворота, зашморгнув мотузком і сказав до дівчини:

— Він питався за тобою, хотів з тобою порозмовляти.

— Добре, я того самого і прийшла, — відповіла Наталка.

— То ходи, поговориш з ним, бо я мушу йти в село. В мене сьогодні знову повно тих непотрібних справ, що аж голова обертається. Але добре, що вже закінчилось оте страхіття з полоненими.

— Що, більше не будуть їх гнати через село? — питалася Наталка.

— Ні, не будуть. Учора був останній етап. Нехай хоча не бачимо того, що бачили. А згодом нам треба буде якось упорядкувати ті могили, що лишилися після полонених за селом. Поставити хоч які-будь хрести, а згодом, коли закінчиться війна... Але ходім, ходім! — І вони пішли до Харитонової хати.

Полонений сидів на ліжку, підпертий з одного боку подушками. Він не був подібний до вчорашньої страшної людини. На ньому була чиста сорочка з розстібненим коміром, на столі біля ліжка стояло горнятко з випитою до половини водою.

Побачивши Харитона з Наталкою, полонений усміхнувся устами й усміхнувся великими голубими очима, які глибоко запали під бровами. Він був блідий, волосся на голові остирижене, саме починало відростати і колючою щіткою росло над чолом.

— Оце до тебе прийшла Наталка, твоя вчорашня спасительниця, — казав Харитон, важко сідаючи на лавку під стіною.

— Дякую, дуже дякую, — казав полонений. — Сідайте й ви, — звернувшись він до дівчини і подав їй свою худу руку.

Наталка присіла на стілець, який стояв при самому ліжку.

— То як ви почуваєтесь сьогодні? — подивилася вона на полоненого.

— Дякую. Краще, ніж учора, — відповів він, — але ви мені скажіть, добра дівчино, чому ви мене рятували від смерті?

— Для того, щоб ви жили. Ви ж ще молодий, удома маєте родину, до якої колись забажаєте повернутися, а тому нам не хотілося, щоб ви отак марно загинули на дорозі нашого гарного села.

— Не треба, не треба було того робити, — казав полонений, — бо я хотів умерти, хотів, щоб він забив мене. Якщо такий страшний світ, то неварто бути на ньому, неварто жити, — сказав полонений і простягнув руку, щоб узяти горнятко з водою. Рука його дрижала і Наталка подала йому горнятко.

— Дякую! — казав він знову, випиваючи всю воду.

Харитон узяв порожнє горнятко, вийшов до другої кімнати та невдовзі приніс свіжої води. Відтак він сказав до дівчини й до полоненого:

— Ви собі поговоріть обое, а я мушу йти в село. Там напевно вже є якісь нові справи й нові мої турботи, — і він вийшов до сіней, тихо зачинивши за собою двері.

Наталка залишилася з полоненим. Вона відчинила трохи вікно, впustивши до кімнати свіжого літнього вітру. А потім знову сіла на свій стілець біля самого ліжка. Полонений підсунув собі під плечі подушку і сперся на стіну. Відтак він сказав:

— То ви називаєтесь Наталкою?

— Так, — відповіла дівчина.

— Це справжнє українське ім'я й у нас в Україні багато дівчат так називаються, — дивився він на неї.

— А ви самі з Великої України? — питалася дівчина.

— Може не з самої центральної, бо такою я чомусь називаю Київщину, але я сам далеко з-за Дніпра. Наше місто невелике, але воно дуже гарне. Але я сам не з міста, а з села, яке також дуже гарне, квітуче. Так що ми з вами земляки. Ви мучилися під Польщею, а ми таки справді мучилися під большевиками, — і він поглянув у вікно, яке виходило в сад. Там за вікном гойдалися дерева, кущі відцвілого бузку і жасмину.

— А як ваше ім'я, профачте, що питуюся? — подивилася Наталка на нього.

— Так само, як і ваше. Дуже і дуже українське.

— Яке?

— Ігор.

— Так, справді українське, а до того якесь історичне, — всміхнулася Наталка.

— Чому історичне?

— Бо я десь читала, що є такий твір в літературі "Слово про Ігорів похід".

— І ви ту книжку читали? — зідхнув полонений і подивився на дівчину.

— Ні, не читала. А ви?

— Я також не читав, але чув про неї. У нас вона видавалася багато разів, але в нас ніхто не вірить у те, що видають большевики, що воно правдиве. Вони ще того Ігоря можуть зробити передвісником комунізму, як зробили Шевченка, Франка та Стефаника.

Наталка ще хотіла щось спитатися, але спинилася на півслові. А полонений це помітив.

— Ви хотіли щось сказати? — спитався.

— Так, хотіла просити, щоб ви мене не називали на "ви", але на "ти", бо я молодша від вас і мені аж ніяково.

— Добре, Наталко, я називатиму тебе так, як ти бажаєш, але ти на мене також кажи так. Добре?

— Гаразд, — відповіла Наталка, трохи зашарівшись, — хоча я вважаю, що це не зовсім правильно.

Ви мужчина, ось служили вже у війську, а я... Але нехай так буде, якщо бажаєте. Так більше по-приятельському.

І якусь хвилину мовчали обое. Вітер крізь вікно гойдав білі занавіски і розсипав по кімнаті запах літнього ранку. Полонений знову напився води і сперся головою на стіну. Наталка бачила, що йому важко сидіти і сказала:

— Ти краще покладися на подушку, бо тобі ввесь час важко сидіти і ще й говорити.

Полонений так зробив. Ліг на подушку і на хвилину заплющив очі. Його подушка була біла, сорочка на ньому також біла і обличчя його було біле, ніби полотно. Він лежав, важко дихав і тихо казав:

— А все ж таки, Наталко, не треба було тобі ризикувати своїм власним життям задля мене і рятувати мене. Пощо?.. Не треба було...

— Нічого, про вчоращне не думай, бо вчоращне ніколи не вертається. Слава Богу, що так сталося, а воно могло бути багато гірше. Дасть Бог, ти виздоровіш і все буде добре.

Полонений розплющив очі і поправив під головою подушку. Розглянувся по кімнаті, ніби шукаючи чогось. Подивився також на передню стіну кімнати. Там висіли ікони, навколо них були вишиті рушники і посохлі квіти. Поглянув також на Наталку та спитався:

— А ти віруеш у Бога?

— Так, вірю! — сміливо відповіла дівчина. — А ти?

— Я не вірю! — так само сміливо відповів Ігор. Наталка жахнулася, почувши таку відповідь. Вона виростала в тихому волинському селі, вона змалку ходила з батьками до церкви на євангельські богослужіння, співала, молилася й читала Євангелію. Вона чула, що на світі живуть такі люди, що ні в що не вірять, такі якісь дикуни, атеїсти, але вона ще ніколи не бачила такої людини, як вона виглядає; ніколи ще

не чула, щоб хтось сказав, що він не вірить у Бога. А ось тепер вона почула й побачила таку людину, яка біля неї була, вона її вчора врятувала від смерти.

Ігор побачив схвилювання на обличчі дівчини та сказав:

— Наталко, не хвилюйся й не лякайся того, що я сказав. Ти ще молода, ти ще не бачила справжнього життя і тобі тяжко було почути те, що я сказав. Але ти вислухай мене. Те, що я не вірю в Бога, то це не є отаке мое звичайне переконання, але до того мене привело мое дуже тяжке життя. Ти виростала в іншому світі і тобі важко зрозуміти мене.

— Я знаю, Ігоре, майже крізь сльози казала дівчина. — Ти там учився, ти був у комсомолі, а тому тебе там так і навчили.

— Ні, Наталко, не так, як ти думаєш. Я справді став безбожником, але не через школу, не через комсомол, бо в ньому я ніколи не був. І якщо ти хочеш знати, якщо бажаєш вислухати мене, то я тобі розкажу. Я ще нікому того не оповідав, бо в нас не можна такого розказувати, але тобі тепер можу розказати. Маєш час послухати?

— Маю, — відповіла Наталка.

Полонений кашельнув і знову напився води. І поглянув у вікно. Там моросило дрібним дощем і в кімнаті було чути, як краплі дощу шелестіли по соняшниках на городі. Здавалося, що Ігореві важко було говорити, але він почав:

— Я народився, Наталко, в такому самому гарному селі, як ваше, і в ньому пропливла моя нещаслива молодість. Мої батьки були бідні, а я був у них одинаком. Коли я пішов до школи, тоді в нас саме організувався колгосп. Але мій батько не пішов до нього. У нас забрали нашу землю, город, вигнали нас з хати і ми поселилися в якійсь шопі за селом, що була колись сторожівкою для пастуха. Батько то там,

то тут дещо заробляв, дещо вкрав на полі, дещо добре люди вночі принесли нам, щоб ніхто не бачив. Оце така була моя початкова біографія. Таке життя хлопця-підлітка.

Потім я пішов до школи. Одного разу ми, школярі, забавлялися в школі тим, що хтось ставав боком до стіни, а на стіні відбивалася в профіль його тінь. Хтось інший брав олівця, обводив кругом тієї тіні і на стіні відбивалася чиясь голова. Я також робив те саме, обводив на стіні навколо голови моого друга і саме на ту пору з району приїхав до школи якийсь начальник. Ми швидко посідали на лавки, але він помітив на стіні малюнка. Він підійшов до нього, обдивився з усіх боків і спитався, хто це писав. Показали на мене. Він записав прізвище моого батька, а наступного дня його покликали до району, до так званого енкаведе, про яке ви тут у Польщі може й не чули. Йому сказали, що я малював карикатуру Сталіна. Батька дуже побили, він насили доплентався додому, а за кілька днів його знову кликали, знову побили. Вибили два зуби, розбили голову. А за те, що він не хотів іти до колгоспу, його знову кликали, знову били, що він ніби то інших підмовляє, щоб не записувалися до колгоспу. Мене також кликали, але не били. Тільки питалися, чи батько казав мені малювати на стіні голову Сталіна. Ми разом з татом ішли до району, а потім обидва верталися полями до села. Якраз цвіла жита, в них червоніли маки, співали перепілки, світ був такий гарний, такий чудовий-чудовий. А мій батько був такий бідний і побитий. А він же був сином тієї чудової землі. Він її орав, сіяв на ній пшеницю, він ніколи не був жодним політиком, він того слова і не знов, а тепер він ішов і не тішився красою своєї рідної землі. Він вів мене за руку і я побачив, що він плакав. А я досі вірив, що мій батько наймудріший, що він найсильніший за всіх батьків на світі, що він ніколи не може плакати. А тепер він ішов і плакав.

Ми прийшли додому. Батько розказав мамі своє горе. Вони обоє стали на коліна перед іконами, хрестилися, били поклони і проказували молитви. А я також стояв на колінах біля самої лавки і мені здавалося, що той самий Миколай, що був намальований на іконі, якийсь сердитий і він не хоче помогти моєму батькові. Я був невдоволений на нього. Інші святі на іконах були такі самі — якісь сердиті, насуплені. Тоді вперше до моєї молодої душі вкрався якийсь сумнів. Я перестав вірити в ті ікони, бо якщо вони такі святі, якщо вони все можуть зробити, як я собі думав, то чому вони не зроблять так, щоб тим енкаведистам повсихали руки, якими вони били моого батька. Чому вони не посліпнуть, чому Бог їх не поб'є? А потім, Натаалко, я бачив ще більше. О, багато більше... Тобі тяжко уявити, а мені тяжко тобі все розповісти. Ви тут жили в тій своїй Польщі і не бачили того всього горя, яке бачили і яке ми пережили.

Полонений заплющив очі і Натаалка побачила, що по його обличчі скотилася слюза. Він витер її кінцем рукава і знову напився води. Він знову важко зідхнув і почав промовляти, але ще тихіше, ніж попередньо:

— А потім моого тата заарештували й кудись забрали. Енкаведист сильно вдарив його в плечі і пхнув до авта, в якому вже було багато наших людей, наших сусідів. Мама кинулася до тата, але рука безжалісного енкаведиста відіпхнула її і вона впала на дорогу, розбивши об каменя своє обличчя. Мій батько бачив це, але він не міг помогти мамі. Тоді може мені було найбільше жаль його. Він — мій тато, він такий мудрий, такий сильний, а ось він не може помогти ні собі, ні мені, своєму єдиному малому ще синові. Який він безсилий той мій батько!

Його забрали. Потім казали, що він утік із в'язниці. Одного разу він був прийшов до хати, приніс мамі трохи грошей і муки, але більше по тому ніколи не приходив. Я не бачив його більше. Лише потім, коли

я підріс, я чув від інших, що батько втік разом з іншими арештованими. Вони ховалися по лісах, по хуторах, а потім пішли до польського кордону. Чи перейшли його, чи ні, я не знаю, але батько додому вже ніколи не прийшов.

А мати тим часом жила zo мною. Вона ходила по селах, просила хліба і кормила мене з надією, що я колись виросту і буду доглядати її. Вона далі молилася перед іконами, але я перестав молитися, перестав вірити в Бога, був сердитий на святого Миколая, на Божу Матір, на Ісуса Христа, які були намальовані на іконах. Згодом я бачив, як комсомольці скидали хреста з церкви, як викидали надвір ікони, престола, іконостаса, хоругви, кадильницю, плащаницю, як топтали по тому ногами, лаялися, а потім привели старого попа і казали йому робити те саме, що вони робили. Він не хотів ходити по хоругвах і його за те били, тягнули за довге волосся, виривали бороду. А відтак, Наталко, я бачив ще і ще. Я бачив і пережив страшний голод. Бачив, як малі діти вмирали з голоду на руках своїх матерів. А ті матері потім божеволіли, бігали селом, рвали на собі волосся. Той голод навмисне був зроблений для того, щоб знищити наш народ, який вірив у Бога, який молився, який будував храми, монастири. Я думав, де ж той Бог, що Він не вступиться за Себе, що Він не покарає вогнем або чимсь іншим отих злочинців. Я перестав вірити, перестав молитися. Ти не дивуйся, Наталко. Я сказав тобі оце тисячну частину того, що я пережив, що я бачив. Тому не лякайся мене. Я говорю щиро, від душі. Ти перша людина на світі, перед якою я сповідаюся. Я хотів би вірити так, як ти, і бути з того щасливим, але я не можу. Страшна минула дійсність вирвала в мене всяку віру не тільки в Бога, але й віру в людину, віру в усе на світі. Бо коли мене забрали до армії, то з першого дня в мене запалилося бажання втекти до неволі, до німців. Я багато читав про Німеч-

чину, як про культурну й релігійну країну, де спалахнула колись реформація. Я перестав вірити в православних священиків, в Православну Церкву, але я знов, що на світі є інші релігії, може кращі від тієї, в якій були мої батьки, а тому я рвався до того незнаного мені світу. Я знов, що західня релігія дала для людства не тільки самі монастирі, самі пости, монашество, але вона дала найкращі твори світової літератури, Тайну Вечерю Леонардо да Вінчі, дала найкращий твір Генделя "Месія" та багато інших, а тому я бажав побачити той світ. З першого дня на фронті я віддався до полону. Віддався тим воякам, на поясах яких було написано "З нами Бог". Але той вояк перший сильно вдарив мене в живіт чоботом і я втратив притомність. А коли по якомусь часі прийшов до себе, то побачив, що я, разом із багатьома сотнями вояків, таких самих, як я, стоямо на полі, а навколо нас був густий колючий дріт. Нам не давали їсти і ми повиривали під дротом усю траву й їли її. Були там дереви і ми, ніби ті коні, обгризли з них кору, поїли все листя. Руками гребли землю, знаходили там хробаки та їх. На моїх очах сотні моїх товаришів умирали з голоду, їх дострілювали, вони просили крапельки води, кликали в безтямі своїх матерів, своїх дружин, а їх везли за браму до заздалегідь викопаних ям і там дострілювали і закопували. Навколо того табору цвіли поля, світило сонце. Біля дротів проходила дорога, там ходили люди, переважно наші волинські дівчата, бо було це біля якогось міста, ми навіть не знали, як воно називалося. Воно було спалене фронтом і з багатьох домів залишилися тільки обсмалені високі муровані стіни. Нас гонили туди валити ті стіни. Але нам нічого не давали в руки для тієї роботи, треба було валити стіни руками. Ми розгойдували стіни, а коли вони падали, то мої товариші бігли під падаючі стіни, кінчаючи самогубством, бо за дротами ми навіть не мали чим відібрати собі життя. Німці нам нічого не

дали до рук, щоб хтось із тим опісля не кинувся на них. Це вже робила не православна релігія, не релігія сходу, а релігія заходу. Культурна, краща, побудована на тій вашій Євангелії, на любові до близнього. Це може релігія Джона Вікліфа, Іvana Гуса, Кальвіна, Мартина Лютера... I я, Наталко, ще більше зневірився... Я не думав, що є ще десь на світі люди із справжнім людським обличчям і з людським серцем. Я думав, що на світі вже всі або комуністи або фашисти. А тому я не хотів, щоб ти мене рятувала... Я хотів померти, щоб не бачити того всього, а коли б нас були кудись везли, я кинувся б під потяг або кинувся б з мосту до ріки. Я зневірився в усьому, в усьому... Ale якщо ти мені докажеш, що Бог існує, що християнство краще від атеїзму, то я буду вірити. Я вперше в моєму житті оце зустрівся з такими, як ти, що готова була своє власне життя віддати для того, щоб урятувати мене. Я чув, що так десь є написано в Євангелії, але я ніколи не бачив тієї Євангелії і не читав її. Ale якщо ти мені скажеш, то я буду вірити, бо тепер я маю тільки тебе слухати, — і він замовк. Заплюшив очі і важко дихав.

Наталка була зворушена розповідю Ігоря. Вона йому не перебивала, лише слухала. Її здавалося, що вона навіть не дихає. Перед її очима стояло далеке українське село ген там аж за Дніпром, там були колгоспи, був голод, були арешти невинних людей. А також стояла перед її очима картина німецького табору для полонених. Ті вояки були докраю виснажені голodom, босі, з зарослими обличчями, з напівбожевільними очима, що глибоко запали під чоло. Вона вчора бачила тих нещасливців, тих молодих хлопців, що були призначенні на смерть. I ось один із них сьогодні сидить перед нею і сповідається, ніби перед священиком. Ale вона йому нічим не може помогти. У неї нема відповіді на все те, що вона від нього почула. Спочатку вона тільки жахнулася, коли він сказав, що не

вірить у Бога. Хотіла втікати з кімнати, але тепер вона його не лякається. Вона його тільки жаліє. Хотіла б йому помогти, але не знає, як це зробити. Дивилася на нього засмученими очима і питалася:

— А скажи мені, звідкіля ти про все це знаєш? Про Івана Гуса, про Мартина Лютера тощо?

— Знаю, Наталко, бо про них я читав. Коли мого дядька вивезли на Сибір, по ньому лишилося багато книжок старого передвоєнного видання. Більшість із них я забрав, ховав у саду по дуплах, а потім у коноплях читав, щоб ніхто не бачив.

До кімнати ввійшла господиня, Харитонова дружина, несучи в руці глечика.

— Ви собі говоріть, говоріть, — казала, — а я принесла йому холодного молока. Візьми, напийся, отут і булка. Казав Харитон, що це тобі можна їсти. A ти, Наталко, посиди. Йому кучно самому. — I вона пішла до своєї роботи.

Наталка налила до горнятка молока й подала полоненому, кажучи:

— Ігоре, не можна на ввесь світ дивитися так, як ти дивишся. Не можна всіх людей міряти однаковою міркою. Кожне село має своє болото, а також має гарні й рівні стежки. У кожній країні є люди добрі, але є також свої виродки. Таке навіть буває в родині. Напевно в Німеччині є чимало добрих християн, які болють над тим, що робить їхній божевільний Гітлер. Такі добрі люди й добрі християни, без сумніву, є також у тій вашій Росії. Ale ось там перебрали владу в свої руки оті виродки, які не бояться Бога, а тому й творять таке. Ale ти почекай і побачиш, що на них прийде кара від Бога. Bo жодне зло не минає безкарно. Тільки треба чекати. Нам здається, що це чекання дуже довге, бо ми рахуємо нашими роками. A в Бога рахунок не такий. У Нього тисяча літ, як один день, а один день, як тисяча літ. Ale чому Бог терпить

так довго те зло, що існує в нашій Україні, то я не знаю. Може мій тато колись тобі розкаже, бо він багато читає Біблію, а я багато знати не можу. Я тільки знаю, Ігоре, що я щаслива від того, що вірю в Бога. Але ти, мабуть, ніколи ані одробинки не відчув щастя і вдоволення від твого атеїзму. Правда?

— Правда, Наталко, правда, — казав полонений, дивлячись на дівчину великими очима, запалими під чолом. А Наталка казала далі:

— У нас були ті ваші визволителі, як вони казали про себе. Нам вони принесли тільки біду і слези. Багато людей вивезли на Сибір, усіх загнали до колгоспу і люди наші їх прокляли. Але мені дуже запам'ятався один ранок. Була неділя. Я йшла через сади в своє село. Зійшло сонце і в ту пору колись щонеділі над Гончарівкою розплівалися м'які звуки дзвону, скликаючи людей до церкви. Тепер дзвону не було чути, бо в церкві не відправлялася богослужба. Нашого молитовного дома також забрали під клюб і ми не мали де збиратися. Над селом ніби висів якийсь страх. Люди боялися самі себе, по двох або по трох навіть не зиралися. А біля сільради, де колись була попівська хата, висів червоний прапор і лопотів на вітрові. А на церкві між липами було видно в ранньому тумані хреста. Я тоді чомусь затрималася на перелазі, дивилася на церкву з хрестом, дивилася на сільраду і думала, що для нашого народу отої червоний безбожний прапор не пасує. Такий гарний чудовий ранок. Десь кує зозуля, стукає дятель, пролітають ластівки, блищить роса. Тоді людина почувається такою маленькою перед Богом, перед Його творінням. Тоді так хочеться стати, хочеться піdnяти очі до неба і що робити? Га, скажи що?

— Молитися, — відповів полонений.

— Так, Ігоре, молитися. Тоді ти відчуваєш, що в твою душу входить якась велика радість. Ти відчу-

ваєш, що ти залежний від когось, що тобою керує якась сила, що робить тебе щасливою. А в безбожництві того не відчуєш і не знайдеш. Життя безбожників завжди сіре, завжди буденне, без жодного піднесення, без радості. Я не дивуюся, Ігоре, що ти зневірився в християнській вірі. Справжньої віри ти ніколи не мав. Коли б ти пізнав Христа, пізнав Бога, коли б ти злагував Його всією своєю душою, ти ніколи не спроневірився б Йому. А всі ті війни, всі оті нещастя, що ти бачив, то не Бог створює їх, а створюють самі люди. Оті безбожники одні та другі. Тут недалеко я з іншими дівчатами ходила до табору полонених. Усе те, що ти розповідаєш, ми бачили. Ми підкладали під дріт вузлики з сухарями, з картоплею, а потім бачили, як бідні полонені бились за того сухаря, виривали один в одного... Вони кидали нам через дріт замотані в кусочек полотна, вираного з сорочки, перстені; все, що вони тільки мали. А одного разу я знайшла біля дроту щось замотане в папір. Там був камінчик, щоб замотане найдальше впало від дроту. Я розгорнула, а там було написано: "Добра людино! Напишіть колись моїй матері. Оце тут її адреса". І нижче олівцем була написана адреса. Деся біля Біллої Церкви. Отже, це все, що ти пережив, я трохи бачила. Колись на тих нещасних окупантів, Ігоре, прийде Божа кара, прийде суд. Треба тільки почекати. Цей суд буде страшний, бо їх судитиме Сам Господь.

Наталка була б ще говорила, але на подвір'я ввійшов Харитон. Він трохи змок на дощі, який досі не переставав сіяти. Він таким мокрим увійшов у хату. Повісив кашкета над дверима й сів на ослін під стіною, важко зідхнувши.

— Шо ж, дядьку, там нового в селі? — спиталася Наталка.

— Нового немає нічого, бо дощ і з району ніхто не приїхав, — відповів Харитон. — Однак полонених

уже гнати не будуть через Гончарівку. Уже всіх перегнали, навантажили у вагони й кудись вивезли. На станції, кажуть, багатьох подострілювали, а потім жиди стягали їх до ровів і там закопували, як худобу. Опісля й тих жидів постріляли і повкидали до ями. Оце такі німці, яких ми з такою жадобою чекали. Визволили нас... Тамті були визволили, а тепер такі самі прийшли. Визволителі прокляті... — і він провів длонею по чолі. Глянув у вікно й казав далі:

— Ale для нас найголовніше, що того придураковатого Савки немає в селі. Німці забрали його кудись і він там разом з ними проводить якусь велику акцію проти жидів. Ale Гончарівка без нього легше зідхнула і повеселішала. Поки його немає, ми безпечні за Ігоря. Він побуде тут у мене, щоб він потім пішов трохи до вас, поговорить із твоїм татом, познайомиться з сусідами. У вас для нього буде безпечніше, бо до мене завжди може приїхати якась біда з району. A він за кілька днів і виздорові. Організм молодий усе переживе. — Він говорив це, а вуса його ворушилася, немовбіто від вітру.

Згодом воно так і сталося. За кілька днів повнений справді почав поправлятися. З його обличчя зникла бліdnість, очі засяяли і дивилися на світ з новою надією. Він побув якийсь час у Харитона, однак перебування його в сільського солтиса було небезпечне, бо з району справді завжди приїздили різні післанці, а навіть кілька разів приїздив сам ляндвірт. По Гончарівці, як і по всій Волині, сновигали різні урядовці, стягаючи з людей всякий контингент. Люди завозили до колишньої кооперативи зерно, молоко, вовну, пір'я, курячі й качачі яйця, сало тощо. По долинах пішли жінки разом з малими дітьми і збиралі різні квіти, якесь зілля, що його треба було сушити, а потім також віddавати до кооперативи. Люди дивувались, що це така за Німеччина, що вона навіть не має в себе звичайної трави, якогось лопуху.

Коли того всього була вже повна кооператива, тоді все це добро вивозили до міста, а там уже його кудись розподіляли й усе це йшло різними дорогами до якогось далекого голодного світу. Казали, що тим волинським добром засипані всі жидівські доми в Крем'янці, в Почаєві, у Вишнівці, в Дубні. Воно там лежить великими купами, долівки в домах від нього ломляться, його їдять миші та щури. Різні урядовці нової влади розтягають те зерно, по ярах і по лісах безустанку працюють апарати, що виробляють самогон. Люди п'ють, відзначаючи тим своє нове визволення, а потім знову і знову нові валки підвід, навантажених різним добром, сунуться розбитими волинськими дорогами до міста. Здається, що те добро ніколи не вичерпається, що родюча волинська земля може його дати ще більше, може нагодувати половину голодного світу. Воно десь береться і кінця йому немає, росте десь удень і вночі.

Ігор уже живе в Мартина. Йому там добре. Увечері вінходить по селі, знайомиться з добрими людьми Гончарівки, але вдень сидить у Мартина в хаті або в стодолі. Там багато свіжого повітря, багато сонця й сердечної родинної тиші, якою його пильно оточувала ця чужа добра родина. З Наталкою він уже переговорив усе, що можна і що треба було переговорити, а також наговорився з її батьком. Старий Мартин пильнує його, ніби свою рідну дитину. На Ігореві тепер добре убрання, волосся на голові починає відростати, на руках видніють мускули. Він помогає Мартинові при деякій праці, розкидає на полі гній, косить конюшину. На світі продовжується запекла війна. Десь далеко на сході й на заході гудуть гармати, але на полях Гончарівки тихо та спокійно. Перелітають деколи на схід німецькі літаки, з чорними хрестами, шляхом, який іде на Білозірку, проїздять вантажні авта. Вони гудуть, риплять, а коли вже сковаються за горбком, на шляху Гончарівки знову стає тихо.

Сонце світить так само ласково, як воно колись світило, на полях дозріває збіжжя. Горинь пливе поміж зеленими берегами, як вона і колись пливла, повільно,тихо хлюпочучи на мілких місцях.

Ігореві тут усе подобається. У Гончарівці всі знають, що він полонений. На дверях колишньої кооперації з великими чорними літерами висить оголошення, написане по-німецькому й по-українському, щоб люди донесли до району, якщо в когось переховуються полонені. Однак на це оголошення ніхто не звертає уваги. Його ніхто не читає і ніхто не зриває його. Нехай собі висить. Але на всякий випадок Ігор обережний. Усякі люди можуть бути і в Гончарівці, а тому краще йому бути десь у тіні; там, де його менше видно. Тому він з поля часто йде на Мартинове подвір'я через кущі, рубає там дрова, а потім іде до стодоли. Лягає на сіні і читає Мартинову Євангелію. Читає про блудного сина, про воскресіння Лазаря у Віфанії. Усе це для нього нове і дуже цікаве. Мартин і Наталка кажуть йому, що все написане в Євангелії — це правда, але Ігор ніяк не може повірити в це. Як може мертвий воскреснути, як може Ісус ходити по воді або як можна помножити стільки хліба і риби, щоб наїлося стільки тисяч людей?

Він кладе Євангелію біля себе на сіні, лежить горілиць і дивиться догори. В стодолі між кроквами кубляться горобці і ластівки. Вони вилітають крізь шпарини в стінах, а потім знову прилітають назад до стодоли, сповнюючи її своїми голосами. Надворі тепло і він лежить тільки в одній сорочці. В кущах за стодолою співає пташка, десь далеко крякає ворон. Ігор лежить і думає. Думає над прочитаним в Євангелії, а також думає над своїм таким незавидним положенням. На світі ведеться війна, німці розташувалися по всій Волині, вони страшною повінню розлялися по всій Україні, а він полонений, він у їхніх руках і рано, чи пізно, його хтось видасть. Горобці цвірінь-

кають під банками, там десь пищать малі горобенята, а він лежить і думає. А потім знову бере Євангелію, знову читає.

У неділю над Гончарівкою пливли білі хмари. Вітер гойдав деревами, а у віттях зелених дерев сяяли проміння сонця, яке щойно зійшло. Ігор умився надворі холодною криничною водою і витерся твердим із грубого полотна рушником. Випростався до сонця і почув, як над селом у ранньому тумані пролунали звуки дзвону:

— Бам! Бам! Бам!

Давно, дуже давно Ігор не чув таких мелодійних дзвонів, які ніби випливали з раннього туману. Вони нагадували йому його рідне село, його дитинство, втомленого тяжким життям батька, матір. Бувало батько щось робить на подвір'ї, але коли тільки над селом пролунають звуки дзвону, він здіймав з голови солом'яного капелюха, широко хрестився і говорив молитву. А потім ішов до хати, надягав нову сорочку, змочував водою на голові волосся, щоб воно не стирчало догори і йшов з мамою до церкви. Ігор також ішов, дрібочучи малими ногами. Це було давно-давно, але воно тепер Ігореві пригадалося. Він стояв у задумі і нараз почув за собою знайомий голос:

— Доброго ранку, Ігоре!

Ігор оглянувся і побачив на перелазі Харитона, який був убраний по-святковому й був якийсь веселий, не такий, як завжди.

— Доброго здоров'я, — відповів Ігор.

— Гарний ранок сьогодні, — казав Харитон, — і я хочу забрати тебе до церкви. Сьогодні неділя, то добре піти й тобі.

— А чи можна мені йти? — спитався Ігор.

— Можна. Всі люди в Гончарівці знають, що ти тут переховуєшся й ніхто нічого не скаже. А з Мартином я вже говорив. Сьогодні підеш zo мною до нашої Православної Церкви, а наступної неділі підеш із

Мартином і Наталкою на їхнє євангельське зібрання. Вони гарно співають, читають Євангелію. Трохи в них не так, як у нас, але то нічого. Вони порядні люди. Бувало, за Польщі, коли в нас був новий піп, то він провадив із штундами диспути, відчувалася по тому ворожнеча між ними і нами, однак коли прийшли большевики, попа вивезли, вивезли також у сусідніх селях кілька євангельських багатших родин. Ми побачили, що на всіх нас прийшла така сама недоля. Ми тепер із штундами живемо так, як треба. Вони мають своє, а ми — своє.

— Добре, я можу піти, — казав Ігор. — Я в церкві давно вже не був, навіть не пам'ятаю, як воно там є. Скажіть мені тільки, що я маю там робити?

— Нічого. Те, що й усі люди: перехрестився і будеш собі стояти.

— Шкода, але я не вмію хреститися, — продовживував Ігор.

— Це нічого. Не велика це штука. Отак, — і Харитон перехрестився.

Ігор зробив те саме. Перехрестився зовсім добре. Якраз так, як треба, і пригадав, що так само вчила його колись мама.

Харитон сплюнув на землю і став на тому місці чуботом. Вилявся та сказав:

— От безбожники, антихристи! Навіть не дадуть людям помолитися. Виростають люди і хреститися не вміють.

— Це не наша вина, — виправдувався Ігор.

— Знаю, знаю, хлопче. Це ті антихристи. Побила б їх якась Божа сила! — Казав Харитон, проходжуючись по траві.

І за кілька хвилин Ігор був готовий. Вони йшли з Харитоном уздовж села, переходили через перелази, потім ішли навпростець через вигін. Церква стояла на горбку, обведена дерев'яною огорожею. Навколо неї росли старі високі липи, які постійно шуміли від вітру.

За церквою вже починалося поле. Там дозрівали жита, пшениці; там цвіла гречка, співали перепілки. А тут була церква. На ній стояв великий трираменний хрест і тепер на тому хресті сидів сивий голуб. Збоку стояла також дзвіниця, вікна її були відчинені і там висіли дзвони, від яких наниз звисали мотузки.

Харитон з Ігорем увійшли в церкву та стали в притворі. Обидва перехрестилися, а потім пішли дальше між людей. Їх проводили цікаві погляди. Дяк на крилосі щось читав, церковний староста запалював свічки, ставлячи їх перед іконами. Крізь вікна світило сонце й у церкві того сонця було дуже багато. Панувала тиша й урочистий настрій.

Ігор оглядався праворуч і ліворуч. До нього всміхалися незнайомі люди. В їхньому погляді та в їхньому усміхові було багато зичливості, багато широти, за якими так тужила його розбиті душа.

А потім з-за царських воріт вийшов старший уже літами священик. На ньому блищають від сонячного проміння ризи, в руках гойдалася кадильниця. Розпочалася недільна Божа Служба. Ігор не випустив із своєї уваги найменшого руху священика, церковного старости, який увесь час щось там робив біля крилосу, біля ікон. Прислуховувався до кожного слова, до співу хору й у його уяві оживали дні його дитинства. Дивився на старших уже віком жінок і вони нагадували йому його матір. Вона була в такій самій запасці, під бородою жовтою хусткою. На нього дивилися зо стін і з іконостасу грізні обличчя святих, а він дивився на них. А свічки горіли, їхнє ясне світло колихалося, ніби хтось на них дмухав. Поміж свічками і поміж людьми в церкві розплівався запах ладану. Ігор хрестився тоді, коли всі хрестилися, але він не знав, пощо те робити. Він також не знав змісту співаних пісень, не міг зрозуміти того, що читав священик чи дяк. Однак йому було цікаво. Він у церкві. Ось священик знову виходить з-за близкучих

царських воріт. Перед ним несуть велику книгу, оправлену в блискучу обгортку, і дві запалені великі свічки. У церкві тихо-тихо. Хор перестав співати. Здається, що люди і дихати перестали. Всі напружені дивляться перед себе, всі хрестяться й чекають чогось. Ігор і собі хреститься і чекає. А потім священик розкриває книгу наполовині і голосно читає, наголошуючи та протягуючи кожне слово:

— Любіть один одного, як Я і вас полюбив. По тому пізнаєте вас світ, що ви учні Мої, якщо будете мати любов між собою...

Ігор напружує свій слух і ловить кожне слово, яке несеться від царських воріт і падає між людей. Над цими священиковими поважними словами пливуть клубки кадильного диму. Ігореві здається, що ті слова так пахнуть запахом польових квітів. Люди знову хрестяться і Ігор також хреститься. А потім нахиляється до Харитона:

— З якої це книги він читає? — спитався.

— З Євангелії, — відповів Харитон.

Ігор подумав про свою Євангелію, яку залишив у стодолі на сіні. Там такого він ще не читав, хіба може далі воно буде. Але тепер він виразно почув, що священик читав про те, що всім людям треба любити одні одних. Чий це були слова? Хто таке сказав? — він не знати цього, однак вони йому сподобалися. Досі він чув у своїй країні протилежне, що треба всіх ненавидіти, хто не з нами, а тут зовсім щось протилежне. Він думав, що коли прийде додому, то просиме Мартіна розказати, де це записане в Євангелії.

Саме в цю хвилину Ігор пригадав собі жахливий німецький табір для полонених. Пригадав і жахнувся. Пригадав своїх друзів, які їли здохлого коня над дорогою і яких німецький вояк постріляв. Він побачив, що в тому християнстві, поміж тими людьми, які вірюють у Бога, якесь протиріччя, якесь грубе непоро-

зуміння. Усі читають одну і ту саму Євангелію, всі вірують у того самого Бога, але не признають Його слів і Його заповідей. Убивають одні одних, знущаються одні над одними, одні одних мучать. Коли це робили в них безбожники, то це їм пасувало. Але це ж християни, якісь віруючі. Йому закрутилася голова і він оперся на стіну. До нього обернувся Харитон.

— Що з тобою? — спитався.

— Не знаю, якось недобре стало, — відповів Ігор. — Бракує мені повітря і тисне щось у грудях.

— То ходім надвір, — і Харитон узяв Ігоря під руку.

Вони йшли до виходу, пропихаючись поміж людей, а навколо них палали свічки. Розплівався кадильний дим, зо стін дивилися обличчя святих; над головами, де висіло велике кадило, літали по склепінні білокрилі анголи. А священик далі голосно читав:

— Любіть один одного, як Я вас полюбив...

Ігор ішов поміж людьми і ввесь час думав, що між тим, що читає священик, і між тим, що робиться, що відбувається по всьому світі, є якась велика прірва, якесь явне непорозуміння, помилка, яка для людства принесла велике горе. Він чомусь згадав, що в школі його навчали про марксизм, про ленінізм, про сталінізм, про демократичну советську конституцію, але все це були тільки порожні слова. На ділі ж було найбільше надужиття, кровопролиття, сльози. І таке саме в сучасному християнстві. Може колись воно було ідеальне, святе, чисте, але тепер... Його думки плуталися, ноги дрижали і він зрозумів, що в нього немає ще подостатком колишньої сили, а зокрема тоді, коли він думає про минуле, про те, що він бачив і що пережив.

Вони вийшли з Харитоном з церкви. Ігор сам пішов поза вигін до Мартинового двору, а Харитон вернувся ще до церкви, бо Божа Служба ще не була закінчена.

У весь тиждень Ігор перебував у Мартина. Він безустанку говорить за своїм добрим господарем, розмовляють переважно про релігію, про Бога, про Євангелію. За той час він уже перечитав усіх чотирьох євангелістів, перечитав Дії Святих Апостолів, а тепер читає послання. Знаходить тут багато золотих думок, високих ідеалів, але коли він це порівнює з життям людей, то воно тут одне з одним ніяк не пасує.

Він кладе книжку на стіл, ходить по кімнаті і думає-думає. Вперше в житті він зустрівся з іншим світом, з іншими поглядами, якими дивними віруваннями і від того йому в голові круться. Він нічого не може збагнути, але відчуває, що він повинен це знати, воно буде потрібне йому. Мартин казав йому, що Бог так полюбив світ, що віддав Сина Свого однородженого, щоб кожен, хто вірує в Нього, не загинув, але мав життя вічне. Це записане в Євангелії й Ігор читав те. Він чомусь відчув, що ті слова стали йому близькі і дорогі. І не тільки вони, але багато чого іншого в Євангелії, що він читав, таке прекрасне, та-ке близьке й дороге серцю.

А наступної неділі він разом із Наталкою йшли на євангельське зібрання. Над Гончарівкою, як і кожної неділі, світило сонце, по небі пливли білі й дуже прозорі хмари. Вони йшли селом і по всьому було видно, що сьогодні неділя, свято. Ігореві це подобається. Він бачить, що є в тих днях якась різниця. Є будні дні, але є також свято. Не так, як там, де він ріс, де він наслухався різного, що воно йому тепер таке огидне та противне. Ось вони з Наталкою йдуть селом. Над дорогою стоять солом'яні хати, біля хат цвітуть квіти, соняшники. На плотах, перевернені до гори дном, сушаться глечики і горшки. Надворі сонячно і тепло. Літають ластівки, цвірін'яють горобці, на високих тополях крякають ворони, десь кує зозуля. По всьому, здається, що сама природа звіщає

людям, що це неділя, свято. А що було б, коли б неділі не було, коли б були тільки самі будні дні?

Молитовний дім євангельської громади в Гончарівці стояв на краю села під горою. Навколо нього росли клени, у вікнах сяяло сонце, що саме зйшло над горою. Двері до молитового дому були відкриті і до них вели помальовані на зелено дерев'яні сходи. Ігор відразу побачив і відчув, що тут не таке все, як у церкві минулій неділі. Звичайний це дім, звичайні маленькі вікна, вузькі двері, а всередині звичайні лавки і ослони.

Ігор переступив поріг молитового дому з якимось трептінням. Сів на одну з останніх лавок поруч Наталки і роздивлявся навколо. Впереді великої кімнати було підвищення, на якому стояло кілька крісел, стояло щось таке, як у кожній школі, коли учитель читає лекцію, то щоб він мав де покласти книжку. На тому круглому підвищенні лежало кілька книжок, стояла лямпа, яка тепер не світилася. На ослонах і на лавках сиділи люди, щось читали, схиливши голови, про щось роздумували. Було тихо і якось сумно. Не так, як у церкві. Не було свічок, не було покищо співу.

А потім Мартин став на підвищенні та сказав число якоїсь пісні. Ігор аж тепер збагнув, що він тут, мабуть, священиком у євангеликів. Ігореві також подали співника і він знайшов подане число. Була хвилина тиші, а потім хтось почав співати. Той голос підхопили інші і байдора євангельська пісня наповнила ввесь дім. Вона також вилітала крізь відчинені вікна і чудовою мелодією пливла над горою, над деревами. Наталка співала, Ігор пробував і собі те робити. Але всі слова пісні були для нього нові, він мало що міг у них збагнути, але прислуховувався, як інші співають і собі співав. Здавалося, що він повинен це робити так само, як у церкві хрестився разом зо всіма людьми.

Коли пісня закінчилася, Мартин щось читав із Євангелії, але не читав так, як священик у церкві. Не протягав слів, не підвищував і не змінював голосу, але читав поволі, спокійно, голосно, щоб усі чули. А потім ще співали, всі стали на ноги, дехто стали на коліна і так молилися. Ігор прислуховувався до кожного слова, все, що він чув, глибоко западало до його втомленого серця. По молитві Мартин говорив про те, що він прочитав, а Ігор не міг вийти з дива, що отої його звичайний господар говорив так, ніби він був якийсь оратор чи професор перед своїми учнями. А він же бачив і знає, що Мартин звичайний господар, він оре своє поле, розкидає гній, рубає дрова, а тут він священик, піп. Буйне волосся на його голові де-не-де покрилося сивиною, воно спадає йому на очі і він увесь час підгортає його рукою і говорить. Читає ще якогось вірша з Євангелії та знову говорить. Так просто, виразно і широко.

Коли Мартин скінчив свою промову, ще співали кілька пісень, ще молилися, а потім розходилися додому. До Ігоря підходили майже всі незнайомі йому люди, віталися з ним, бажали йому здоров'я, добра. Йому дивно, що всі незнайомі йому люди називають себе братами і сестрами. Вони розходяться і цілуються з собою, ніби вони розходяться на якийсь довгий час. А вони ж усі з Гончарівки, всі живуть у тих ось солом'яних хатах, які розкинулися по садах ідалеко під горою. Завтра вони будуть бачитися біля криниці, будуть зустрічатися на дорозі, а тому для Ігоря ніяк незрозуміло, чому то вони так широко прощаються.

Ішли додому знову з Наталкою. На дверях колишньої кооперативи висіло нове оголошення з великим чорним німецьким орлом та з такою самою чорною свастикою. Біля нього було кількох людей. Наталка з Ігорем і собі пристали. Там знову та знову оголошувалося те саме, що по волинських селях перехову-

ється багато колишніх совєтських полонених і вони повинні зголоситися до району. Ігор подивився на Наталку. Був засумований і вона була така сама. Недавно вона вирятувала його, виставляючи на небезпеку своє власне життя, але тепер вони обоє знову побачили, що та небезпека ще не минула. Над Ігорем надалі висить страшна й жорстока рука, яка таки конче бажає відібрati в нього те мізерне життя.

Ішли обоє і мовчали. Обізвався перший Ігор:

— Наталко, я був у вашому зібранні і чув, що ви всі називаєте себе братами і сестрами. То скажи мені, що я мав би робити, коли б бажав називатися твоїм братом, а ти моєю сестрою?

— Найперше треба, щоб тиувірував в Ісуса Христа, як в особистого Спасителя, прийняв Його в своє серце. Це все, — відповіла дівчина.

— І тоді я міг би жити у вас і не боятися? — знову промовив Ігор.

— Того я не знаю. Життя твое і життя наше тепер у німецьких руках, але Бог сильніший від них і Він може зберегти тебе. А ми будемо тебе переховувати, доки це буде можливим. Люди в Гончарівці добре й тебе ніхто не видасть.

— Наталко, а може б я так десь склався в лісі чи десь інде, бо я не хочу виставляти вас на небезпеку? — дивився на дівчину Ігор, ідучи поруч із нею.

— Того не думай, — казала вона. — Покищо для того немає потреби, а потім буде видно. Німці окружують ліси та зловили вже багатьох полонених. У лісах також багато жидів, які повтікали з міста. Їх тепер також виловлюють. Тобі найкраще ховатися в селі. Дядько Харитон завжди довідається в районі про все і коли буде щось небезпечне, то будемо щось робити.

Ігор мовчав. Наталка звернула на стежку між густі коноплі, а Ігор пішов за нею. За городом було Мартинове господарство. Кудлатий чорний пес прибіг

і підскакував біля них. На дровітні сиділи кури, співав півень.

Того самого дня ввечері небо над Гончарівкою засіялося зорями. Вони блимали, ніби свічки, моргали одна до однієї і гойдалися на білих хмарах, які пливли поза селом. У Мартиновій хаті ще не світилося, хоча надворі було вже темно. Відчинені вікна виходили на город, а там гойдалися коноплі, на тичках цвіла фасоля. Мартин знову і знову, здається, в сотий чи який раз оповідає Ігореві про Божу любов, проте, що й Ігореві треба прийти до Бога, треба покаятися в своїх гріхах і Господь простить ті гріхи, обмивши їх Своєю кров'ю. Ігор слухає це все, воно йому нове, але серце його відчуває, що йому того якраз треба.

Коли за Гончарівкою згасли останні червоні проміння заходячого сонця, до Мартина прийшов Харитон. Він сказав, що сьогодні в школі відбудуться якісь загальні збори. Він хоче, щоб на них пішов Мартин, а також Ігор. Хтось приде з району, буде щось розказувати, може якісь закони від нової влади.

— Я не піду, бо мені жодні збори непотрібні, — сказав Мартин. — Вони також непотрібні Ігореві. Йому треба пізнати Бога, про Якого Він досі нічого не знає. Але, — продовжував Мартин, — якщо він бажає, нехай іде з Наталкою.

Вони пішли. З ними пішов також Харитон. У школі було вже багато людей. На маленьких лавках, де колись сиділи діти, тепер посідали старі жінки й чоловіки. Прийшла вся Гончарівка, бо це ж перші сходини за нової влади. Всім хочеться знати, що тепер буде, як вони будуть жити і що будуть робити. Недавно ще в тій школі відбувалися збори в справі того, чи в Гончарівці повинен бути колгосп. Напівп'янний агітатор з району розмахував руками за столом, ніби якийсь вітряк, і розповідав, яке добре життя в колгоспі, які то люди щасливі в Україні. Питався,

чи гончарівчани не хотіли б мати в себе қолгосп, бо то вже і найбільша пора. Деякі села вже мають. А люди мовчали.

— То хто проти колгоспу, піднесіть руку? — кидав він виклик між людей і дивився гострими очима перед себе.

Але руки ніхто не підніс.

— Запиши, що всі згідні одноголосно, — казав він до Артемового Зінька, що був тоді секретарем сільради.

Той писав. Люди мовчали розходилися. Жінки витирали слізози. Вони побачили, що над їхнім тихим селом насунулася чорна хмара, тяжка новітня панщина-кріпацтво. Вони вже завтра повинні будуть віддати до колгоспу своїх коней, всю свою землю, все зерно, все сільсько-господарське знаряддя. А за рік-два все це там десь на купі погнє і пропаде.

Але від того страшного минулого лишилися тільки неприємні спогади. Ті спогади ще живі, ще свіжі, але вони згодом забудуться. Нова влада дозволила на Волині розібрati колгоспи, якщо вони десь уже були засновані. Однак люди й не питалися тієї нової влади, самі негайно розібрали колгоспи. На полях ще були видні недавні межі. Отже, кожен господар легко знайшов своє поле.

Тепер гончарівчани зібралися на свої перші сходини, щоб якось відзначити своє звільнення, почути щось нове з району. Над столом висить нафтова лампа, яка часто гасне від надмірного натовпу людей. Але ту лампу підкручують, кладуть на кругле скло якусь трісочку і лампа знову горить ясніше. Двері і вікна в школі відчинені й у них повно людей. На стінах, де ще недавно висіли портрети Леніна, Сталіна, Хрущова й Берії, тепер висить ікона Спасителя, портрет Тараса Шевченка, Івана Франка і... Гітлера. А надворі над школою повіває синьо-жовтий прапор. Від кількох тижнів він там висить, тріпочеться на вітрі,

а гончарівчани йдуть до церкви, жінки поспішають до криниці по воду, дивляться на свого прапора й не можуть надивитися, який то він гарний. Такий, як голубе волинське небо й золота українська пшениця. Колись на тому піднесенні тріпотів польський прапор, потім його місце зайняв червоний московський, а тепер там має в сонячних проміннях прапор свій, український. Досі в Гончарівці ніхто і не зінав, який то їх прапор, а тепер уже знають. Усі бачать його та всі захоплюються ним. Він ніби чудова кольорова пташка махає крильми і намагається кудись полетіти, але мотузок його тримає. А гончарівчани проходять біля нього, дивляться догори і з полегшенням щивають головами. Вони вірять, що оце аж тепер прийшла їхня справжня воля, якщо вже повіває їхній прапор.

Тепер вони зійшлися до своєї школи. Їх багато-багато. Між ними також Ігор з Наталкою. Вони обое стоять у самому куті біля порога, бо Ігор так хотів, щоб не йти далеко і не мішатися з людьми. Тут їх ніхто не бачить, бо нафтова лямпа світить тільки біля столу. А від порога їм видно все. Напереді стоїть стіл, а на ньому лежать якісь папери, а також горнятко з водою. Харитон, солтис села, щось говорить, але його голос губиться між людьми і до Ігоря з Наталкою не доходить. Потім говорить за столом інший старший літами мужчина. Його слова також не всі долітають до того кута, де стоять Ігор і Наталка. Але Ігор дещо чує. Промовець розповідає, що непереможна німецька армія пішла далеко в Україну; що у Львові, в Луцьку, в Дубні, в Крем'янці та по всіх містах Волині й Галичини люди розбили в'язниці, знайшовши там багато людей, помордованих большевиками. Гончарівчани слухають, тяжко зідхають і плачуть. У крем'янецькій в'язниці сидів їхній дядь, їхній учитель Карпо Заліщук, що був колись за Польщі солтисом. Вони досі не вернулися додому і гончарівчани думають, що їх уже немає. Тому їм важко, дуже важко слухати промовиця,

який оповідає, що трупи багатьох людей познаходили з відрізаними вухами, з виколеними очима.

Промовець кінчає свою мову, люди перестають плакати, в школі робитьсятихо, ніби в церкві. Потім усі встають на ноги, де хто сидів, і чийсь голос почав співати. Його підхопили інші голоси й уся зібрана громада співала:

“Ще не вмерла Україна,
І слава, і воля,
Ще нам, браття молодії,
Усміхнеться доля”.

Ігор виглянув за вікно і побачив, що й там стояли люди і співали. Лямпа над столом кліпнула один раз, другий і згасла. А пісня пливла крізь відчинені вікна і лягала в темряві по садах і городах. Ігор знайшов у темряві руку Наталки і вони вийшли надвір. Небо сяяло зорями, над школою тріпотів прапор. Його не було видно, бо саме хмара найшла на місяця, але було чути його шелест. Ігор побачив, що старші жінки і чоловіки витирають рукавом очі. Йому чомусь зробилося тяжко на душі. Колись він чув від батька, що на світі є Україна і вона повинна бути вільною, бо за неї боролися наші діди та прадіди. І тут він почув, що вона ще не вмерла, вона живе, вона буде жити. І йому хотілося побачити її вільною, але не такою, як там десь далеко за Дніпром або тепер тут, на Волині.

За столом ще стоїть Харитон і щось говорить, але Ігор з Наталкою не бачать і не чують його, бо вони надворі. Ігор стоїть біля вікна і дивиться до середини школи. Там знову хтось засвітив лямпу і її світло падає на стіну, де висить ікона Ісуса Христа та картина Шевченка, Франка й Гітлера. Він миттю скопив Наталку за руку і вони майже побігли на дорогу. Над Гончарівкою стояла пізня пора вечора. В недалекій річці крюмкали жаби. Село засипляло тихим і спокійним сном.

Ігор з Наталкою прийшли додому. Мартин ще не спав. Сидів біля столу і чекав на них. Перед ним лежала розкрита Біблія.

— Ну, як там було? — спитався він, коли Наталка зачинила двері.

Ігор хотів щось відповісти, але спинився на півслові. До хати ввійшов Харитон.

— Ну, як там було? — спитався Мартин знову, показуючи Харитонові біля себе місце.

Але Харитон нічого не відповів. Сів біля столу і підпер рукою голову.

— Чого ж ви всі такі зажурені? — знову кинув Мартин питання і не відомо до кого. — Може сталося щось недобре?

— Нехай Ігор розкаже, — відповів Харитон.

— Я дещо сказав би, але не знаю, чи я можу відверто говорити перед вами? — спитався Ігор.

— Кажи, кажи, — відповів Харитон, — бо я думаю, що в тебе на душі те саме, що й у нас. Кажи, кажи...

— Я хотів би тільки спитати одне, — заворушився на лавці Ігор.

— Питайся, питайся, — казав Харитон байдуже.

Ігор підсунувся ближче до столу. У хаті було напівтемно, бо Мартин прикрутив лямпу і зачинив вікно. Наталка поставила на столі три горнятка, дзбанок молока та свіжі, щойно спеченні булки.

— Мартине, не зачиняй вікна, бо нас ніхто не підслуховує, що ми будемо говорити. Вся Гончарівка думає так само, як ми, а тому нема чого лякатися.

— То я вже так з привички. Ти ж знаєш, що недавно ми, коли розмовляли, то зачиняли вікна і двері. І завжди розмовляли пошепки. Боялися себе, боялися двох або трьох зійтися на вулиці, — відповів Мартин.

— То було, Мартине, але тепер так не є. Тоді був у Гончарівці Савка Шпилька, але його тепер також

немає. Що буде далі, то ми не знаємо, але поки що то хоч ніхто не забороняє вільно розмовляти між собою.

Ігор напився молока. Подивився по хаті, пильно подивився на Харитона і спитався:

— Скажіть мені тільки, прошу, як це можна поєднати з собою те, що я сьогодні бачив у школі?

— Наприклад? — тихо кинув Харитон.

— А оті портрети, — відповів Ігор. — Там висіла ікона Ісуса Христа, Який проповідував людям любов, робив добро, віддав Себе за гріхи людей, як казав священик у церкві і як мені багато разів казав дядько Мартин. Там також висіли портрети нашого Шевченка і Франка, які любили Україну і сіяли навколо себе добро і згоду. Большевики вважають їх за предвісників марксизму, отого проклятого комунізму, але вони щасливі, що померли перед тим, як той комунізм прийшов на нашу землю. Сталін відразу постріляв би їх, як він згодом постріляв Фальківського, Влизька і багатьох інших письменників і поетів. Мене не дивує, що їхні портрети висіли в школі. Але мене дивує, що там повісили портрет Гітлера. Якщо там висів Гітлер, то сміливо там можна було б повісити портрети Сталіна, Молотова, Кагановича та інших розбійників. Усі ж вони одинакові, всі вони наші кровопийці. Ви ж бачили те, що робив тут недавно Сталін, а тепер те саме робить і Гітлер. Вони один і другий мають той самий дияволський плян, щоб знищити наш народ. То ось ви мені те поясніть, бо я сам ніяк не можу збагнути, — закінчив Ігор трохи схвильованим голосом.

— Мені легко це пояснити тобі, друже, бо ми якраз думаемо так само, як і ти, — відповів Харитон. — От колись у нашій школі висів портрет Пілсудського. Ми не вішали його там, але повісила польська влада. А над школою повівав польський прапор. За довгі роки ми вже були привикли до них, але ми не вміли

говорити по-польському. І до того нас ніхто не змушував, щоб ми забули свою мову, а навчилися чужої. Удома в себе ми були українцями, в наших хатах Пілсудського не було, а був Шевченко. А в серцях наших була Україна. Пілсудський собі висів тільки в школі. Бувало прийде раз на тиждень із гміни поліцай, походить по селі, напише багато протоколів на людей, а підвечір хлопці заведуть його до якоїсь хати, дадуть самогонки, дадуть добру закуску і він кине до печі всі ті протоколи. Отакий був той Пілсудський і така була його влада. Оте польське ярмо, з якого нас звільнив Сталін. Влада Сталіна була вже не така. Далеко не така, друже. Щоб ти тільки знав, — і Харитон витер рукою чоло. Пройшовся по хаті, а потім знову сів на лавку біля столу.

— Я знаю, знаю, бож я під тією владою ріс і виховувався, — вставив свої слова Ігор.

А Харитон продовжував:

— Сталін, коли прийшов, то повикидав усі портрети Пілсудського, а повісив свої. Повісив не тільки в школі, але казав повісити портрети по наших православних хатах. Люди вішали, бо в кого не було того вусатого диявола, того могли зарахувати до ворогів народу. А ти знаєш, що таких людей чекало. Напевно знаєш... Від його поліцайів ніхто не міг викупитися ані сріблом, ані золотом, ані нічим іншим. Вони знайдуть людину під землею, вишукують її на дні моря. Сталін нас тяжко мучив, а ми щотижня ввечері збиралися в школі, якийсь придурок з району оповідав про щасливе життя під сталінською конституцією. Ми його слухали, плескали в долоні, а потім одноголосно ухвалювали послати Сталінові подяку за те, що він був таким добрий і звільнив нас із польського ярма. А коли приходили додому з таких зборів, то зривали зо стіни його портрета, плювали на нього, потім рвали, доптали ногами... А другого дня йшли до кооперативи по сіль і нафту. Там у нагрузку додавали нам фунт смер-

дячої тульки, цебто маленьких оселедчиків, а також портрет Сталіна. Ми тульку зараз таки за кооперативою викидали в рів, а портрета несли додому і вішали на стіну, проклинаючи його самого та його сатанінську владу. А тепер, Ігоре, якраз те саме. До нас прийшов Гітлер зо своєю такою самою антихристовою владою. Але що ми можемо зробити, Ігоре? Ми зустріли ту владу з квітами, зо слізми радості. Наші жінки, побачивши на німецьких танках чорні хрести, ставали на коліна і хрестилися до них, бо ми думали, що німці принесли нам волю від тяжкої сталінської влади. Але незабаром ми побачили, що ця влада така сама, як і попередня. Але що ми можемо зробити, Ігоре? Що? Ми мусимо прийняти те, що нам доля дає. Ми безрадні і не можемо розпоряджатися собою. Нам принесли з району портрета Гітлера, сказали повісити його в школі і ми так зробили. Нехай собі висить, але ми вже не віrimо, що той Адольф дасті нам Україну, але він і не вирве її з нашого серця. Ти сам бачив сьогодні, як люди плакали в школі. То знай, Ігоре, що вони плакали не тільки за тими, кого Сталін замордував у в'язницях, кого вислав на Сибір, але вони плакали також за тими, кого Гітлер заморив голодом, кого застрілив на шляхах за Гончарівкою. Ми всі плакали за тисячами таких, як ти, що добровільно здалися німцям, а ті потім замучили їх... Але портрета повісити ми мусіли. Що ми маємо зробити?.. Що?

На Харитонове питання ніхто не відповів. Лямпа стояла на столі і блимала дуже блідим світлом. Те світло було таке мале, що в хаті було напівтемно. На столі стояли горнятка з молоком, але до них ніхто не доторкнувся. Мартин дивився перед себе, поклавши руку на Біблію. Ігор сидів мовчки, підперши за журену голову, а Харитон ходив по хаті від порога до стола і назад. Наталка з матір'ю щось робили на кухні. В хаті було тихо, тільки було чути Харитонові кроки і годинник на стіні рахував пізню пору літнього вечора.

Нараз за вікном почулися чиєсь кроки. У сінях заскрипіли двері і до хати ввійшов Трифон, Харитонів родич із сусіднього села. Ввійшов і відразу кинув у темряву:

— Погана новина.

— А що? — затримався Харитон посеред хати.

З кухні вийшли Наталка з матір'ю. Всі чекали. А Трифон кинув кашкета на лавку і сів біля нього, важко дихаючи.

— Що таке? — спітався знову Харитон.

— До нашого села приїхав Савка Шпилька і пітався за Ігорем. Завтра він буде тут. Він, видно, вже якась велика риба в німців, бо на рукаві вже носить свастику, а при боці револьвера. Дуже розпитувався за Ігорем і завтра має приїхати до Гончарівки.

У хаті стало ще тихіше і ще темніше, бо Мартин прикрутив знову лямпу. А надворі, як і раніше, світилизорі, між ними стояв серп місяця.

III

Старий дерев'яний млин стояв над Горинню, а навколо нього розплівалася темна ніч. Поверхня річки вдень сяяла до сонця, вночі — до місяця. Навколо млина, як завжди, шепотіли трави, очерети і вільхи. Під млином хлюпалася вода, спадаючи з високих лотоків. Велике колесо, виставивши догори свого хребта, стояло непорушно. Над ним хилилися чіхраті верби.

У маленькому вікні, під яким росла лепеха, світиться. Вікно, видно, всередині чимось заслонене, але пасмо світла проходить крізь щілину і падає на воду. Сьогодні в млині важливі наради і там сидять Харитон, Трифон, Ігор і Мартин. Ігор там живе від кількох днів і йому носять з Гончарівки харчі. Найбільше приходить Мартин з Наталкою. Вони вже привикли до нього і їм здається, що він є з їхньої родини, ніби їхній син чи брат.

Трифон поклав руки на коліна, сперся плечима на стіну і казав:

— Ви собі, як хочете, але мій плян рятунку Ігоря найкращий.

— То кажи, кажи, який той твій плян! — обізвався Харитон.

І Трифон казав:

— Я був у Вишнівці й усе переговорив із доктором Кацманом. Він тепер головним лікарем вишневецької лікарні. Він погодився прийняти Ігоря до своєї лікарні. Він щось зробить, піднесе його температуру

і він там полежить кілька тижнів. Ніхто не знатиме, що він полонений. За той час ми будемо відвідувати його, будемо слухати, що де робиться, а коли б заїшла якась небезпека, тоді ми будемо шукати інших доріг рятунку. Савка завзято полює за ним і каже, що таки його зловить, того комсомольця. Я вже з ним сперечався, ми посварилися, але то нічого не помогає. Ігореві треба звідси вийти, — закінчив Трифон.

— Добре, але що на те Ігор? — дивився Харитон у кут, де сидів полонений.

— На таке, добрі мої люди, я покищо не готовий, — відповів Ігор.

— Чому? — спиталися разом Харитон із Трифоном.

— Бо там лікарем є жид, а я жидам не вірю. І не люблю їх.

— То це вже недобре, — обізвався Мартин, який досі сидів мовчки. — Треба любити всіх людей. Вони такі самі люди, як усі.

— Так, але це ж вони створили ту нещасну комуну. Вони в нас були всюди начальниками, вони разом із Сталіном створили голод в Україні, а тому тепер під опіку такого лікаря я не хочу йти.

Доктора Кацмана немає чого боятися. Він сидів за большевиків у в'язниці, а якщо в них хтось ув'язнений, то це добра людина. Він не винен, що в Україні був голод і були колгоспи, — казав Трифон.

— Ні, покищо на таке я не готовий піти. У мене є інший плян рятувати себе, — тихо відповів Ігор.

— То скажи нам, — обізвався Харитон.

— Я скажу вам завтра. До мене обіцяла прийти Наталка і я скажу їй. Скажу також і вам, але тепер я ще не готовий того казати.

І Трифон з Харитоном не домагалися від Ігоря остаточної відповіді. Вони бачили, що він за тих кіль-

ка днів, що переховується в млині, схуд, зробився мовчазний і не такий, як перед тим. Тому вони тепер залишили його самітнього в млині, а самі вийшли на сіножаті. Пройшли трохи густими травами, під кущами над дорогою оглянулися і побачили, що маленьке світло у вікні млина згасло. А навколо них стояла тиха пізня ніч, сповнена запашністю недалеко скошеної конюшини. Хлюпоту Горині не було вже чути, але було ще чути скрегіт жаб, голос якоїсь нічної пташини. А вони утрьох ішли до свого села. Йшли і чомусь нічого не розмовляли, не було в них слів.

Другого дня перед полуднем Наталка прийшла до млина. Двері були закрученні дротом, але вона знала, що їй треба йти з другого боку, біля лотоків треба відхилити дошку і ввійти досередини. Вона так і зробила, але в млині не було нікого. Цвірінькали тільки горобці високо під кроквами і під лотоками стікала вода.

Наталка ввійшла до маленької кімнати, в якій колись за Польщі жив мельник, а тепер переховувався Ігор. Але там не було тепер нікого. На стіні тільки висіла на цвяху Ігорева камізелька, в куті стояла запилена мукою мітла, якою мабуть ще ніхто не замітив від 1939 року. На столику стояло горнятко з недопитою водою, а біля нього лежав невеликий папірць. Наталка взяла дрижачою рукою папірця і прочитала:

“Наталко! Я буду тут завтра. Прошу прийти до мене. — Ігор”.

Дивилася на того маленького папірця і вперше побачила, що Ігор дуже гарно пише. Букви були рівні, подібні до себе, закрученні там, де треба, виведені рівним рядочком, а на кінці оте — Ігор.

Наталка була здивована, а при тому засумована. Куди він міг піти? Що з ним могло статися?

Сховала папірця і вийшла з млина поміж тими самими дошками на лотоки, а звідти на греблю. Вода

в Горині була чиста, рівна та бліскуча. По ній цвіли жовті квіти, на яких сиділи метелики, гріючись до сонця. Навколо не було ніде ні однієї живої душі. Ходили тільки на мочарах бузьки і чаплі. А очерети шуміли під берегом і хилилися до самої води.

Наталка йшла до Гончарівки сіножатями, а потім ішла полями. В кишені несла від Ігоря записку і думала, що це перший від нього такий лист. Думала, що вона буде його берегти, а колись війна закінчиться, Ігор буде вертатися в Україну і вона йому колись того листа покаже, за якого він напевно забудеться. Вони будуть із собою листуватися і тоді вона нагадає йому про те, що колись отримала від нього першого коротенького листа.

Удома показала Ігорову записку татові, а ввечері показала Харитонові. Вони всі думали над нею, здогадувалися, ломили голови, але нічого не могли придумати. Де він дівся з млина, ніхто з них не знав.

А наступного дня Наталка знову взяла харчі, що їх приготовила її мати, і пішла до млина. Знову тими самими стежками, польовими доріжками, понад річкою. На млині сиділи якісь птахи і, побачивши Наталку, зірвалися і полетіли на сіножаті. Сонце гріло, трава в'яла й дуже пахла.

Наталка постукала до знайомої дошки над лотоками і почула в млині Ігорові кроки. Він притримав її дошку, подав руку і вона ввійшла досередини. Сіли обое на почорнілих дерев'яних перекладинах і Наталка сказала:

— Я принесла тобі дещо їсти, що передала мама, а ввечері прийдуть до тебе Харитон і Трифон. Вони принесуть тобі більше. З ними треба буде тобі переговорити справу твого дальншого перебування в млині, бо Савка не може вгамуватися і шниряє по селах.

— Дякую тобі, Наталко, а також дякую всім вашим добрым людям, але я думаю, що до лікарні я не

піду, бож я не хворий. Якщо треба себе боронити, то я боронитимуся сам. А на жидів я не хочу покладатися. Вони можуть мене видати для того, щоб себе врятувати. Це мої найбільші вороги, бо вони замордували мільйони наших невинних людей. Вони створили в Україні штучний голод, створили оту прокляту колгоспну систему для наших людей, а самі в колгоспі ніколи не працювали.

— Не можна, Ігоре, так казати, — дивилася на нього Наталка, — бо не всі жиди винні в тому, що ти кажеш. За большевиків доктор Кацман сидів у в'язниці, його переслідували, рахували його навіть німецьким шпигуном, а тепер йому і від німців загрожує небезпека, як і всім жидам. Його ще не чіпають, бо не мають ким замінити його в лікарні, але це не надовго його там лишають і одного дня схоплять його.

— А він тутешній? — спитався Ігор.

— Ні, він утікач десь із заходу Польщі. У 1939 році він разом із батьками, також втікачами з Польщі, втікав через Вишневець на Збараж і до румунського кордону, але тут йому дорогу перетяли большевики і він так і лишився у Вишнівці, — казала Наталка.

— То нехай собі буде. Я до лікарні не піду, а коли зайде потреба, захищатиму сам себе, — байдуже і холодно казав Ігор.

— Як же ти зможеш себе оборонити? — дивилася на нього Наталка.

— А ось як, — і він вийняв з кишені близкучого револьвера. Тримав його на долоні і казав:

— Тут є кулі для кількох гітлерівців, а також для таких їхніх прислужників, як Савка. Стрілятиму до передостанньої кулі, а останню затримаю для себе.

Наталка була бліда і переляканана. Вона поклала вузлика з харчами, якого досі тримала на колінах, і дрижачим голосом казала:

— Ігоре, не роби того! Не роби! Ти не маєш права відбирати в когось життя, а також не маєш права відбирати свого життя.

— А вони мають право? — дивився на неї Ігор, ховаючи револьвера до кишені.

І вони також не мають на це права, але ти на них не дивися. Вони розбійники, злочинці, а ти порядна людина. Ти не повинен робити того самого, що роблять вони. Бог дав життя кожній людині, як дарунок, і ніхто, окрім Бога, не має права відбирати чи його життя. Бог покарає таку людину. Побачиш, побачиш, Ігоре, що колись станеться з отими розбійниками — фашистами й комуністами. Їхні злочини записані в Бога і перед Богом вони будуть відповідати за них. Ми ласкою Божою врятували тебе від смерті і ще, коли буде треба, будемо рятувати, — казала Наталка і пильно дивилася на Ігоря.

А він мовчав. Слова Наталки були такі сильні, переконливі та сказані з такою сердечністю, що він не міг нічого відповісти, хоч у душі й не вірив тому, що вона говорила. А Наталка спіталася:

— А де ти був учора?

— Я ходив до лісу аж за Ожугівці. Там наш відділ був оточений німцями. Ми всі добровільно здалися разом із нашими командирами, але я сховав у дуплі дерева свого револьвера, а тепер ходив його забрати. А також там були мої військові документи, які я зібрал. Може все це колись мені пригодиться. Оце дивись, який я був вояк за батьківщину й за Сталіна, — і він показав Наталці військову книжечку.

Вона розгорнула книжечку і важко зідхнула.

— То ти був лейтенантом в армії? — спіталася.

— А що ж ти думаєш? — відповів він. — Був, але то все сталося не з моєї волі. Щоб вони тільки знали оті різні політрикури, що в моєму серці робилося, але я нічого не показував, добре вчився і дістав лей-

тенанта. А я ж був сином ворога народу, але те ми-нуле я пильно сховав за собою.

— Знаєш, Ігоре, папери ти тримай, бо вони можуть тобі пригодитися в житті, а револьвера кинь у Горинь. Там багато на дні є тієї диявольської зброї. Кажуть, що під час першої світової війни російська армія відступала і розліталася в часі революції, то вояки сюдою проходили і кидали до річки свою зброю. А потім наші хлопці купалися влітку і витягали на берег рушниці, револьвери, цілі кулемети. А тепер та-кож ваші війська втікали, то все кидали до Горині. То ти його револьвера кинь туди. Він тобі непотрібний, — казала Наталка.

— Добре, — казав Ігор, — ти візьми мої документи і заховай у себе. Я буду отак без імені, без прізвища і без жодного документу. А потім буде те, що має бути. А револьвера я не кину. Сховаю десь тут у млині. Револьвера сховаю окремо й окремо кулі, а коли б хто одне щось знайшов, то й так нічого злого тим не зможе зробити. А вбивати я нікого не збираюся, якщо мене ніхто не буде зачіпати. Я прослужив у війську, був у бою, а перед тим пройшов тяжку дорогоу життя, але я ще не вбив жодної людини. Хотів би, коли б так можна, і пройти свій шлях життя без вбивства, не мати на своїх руках чиєсь крові. Але це від мене не залежить.

Вони вийшли обое з млина на греблю. Сонце розкидало по сінокосах своє проміння, яке ховалося в густих травах. Під берегом шуміла лепеха, торкаючись води. Наталка стояла над самою річкою і тінь її відбивалася на поверхні води, гойдаючись. Високо в небі пролетіло кілька літаків. Вони зробили закрут, облетіли над горою і сховалися за лісом. Над сінокосами зірвалися сполохані чайки. Наталка скинула з голови хустку, довга її коса спала на праве плече. Вона стояла і дивилася на трави рівних сінокосів, на чудову природу свого рідного краю, своєї землі й казала:

— Ігоре, подивися, який це чудовий світ, яка краса неба і землі! Все це таке чудове і глибоке, що хочеться в ньому жити і жити, а люди видумали війну, вбивають себе взаємно, відбираючи одні в одних життя. А кожна людина має тільки одне життя. Обітни його і його вже немає. І ніколи вже більше його не буде. А тому кинь свого револьвера до води, бо я боюся за тебе. Когось можеш убити і тоді ти будеш людовбивцею, а людовбивці не наслідують Божого Царства. І не йди до лісу. Там небезпечно. Тобі найкраще можна переховатися в місті. Там є наші брати й сестри. Вони про тебе подбають, а ми з Гончарівки будемо навідуватися до тебе.

Ігор щось думав, дивився на воду, дивився на дівчину, дивився на просторі зелені поля і сінокоси. А потім казав тихо і нерішуче:

— Добре, Наталко, я послухаю тебе. Можу піти до лікарні, але револьвера не кину. Я даю тобі мое слово, що нікого стріляти не буду, навіть найбільшого ворога. Але револьвер може мені пригодитися. Може доведеться десь ховатися в лісі, може треба буде застрелити якогось птаха, якогось зайця, щоб не вмерти з голоду, бо передо мною, я відчуваю, стелиться ще тяжкий шлях. А війна щойно почалася і не відомо, коли вона скінчиться. А те, що ти кажеш, це правда, Наталко, правда...

Вони вийшли на сіножаті. Трави хилилися до їхніх ніг, хилилися також над річкою купи очерету і лепехи. Постояли ще якийсь час, поговорили про одне, про друге, і Наталка просила Ігоря послухати її і піти до лікарні у Вишнівці. Там буде йому безпечніше, а вона приходитиме до нього. У Вишнівці вона познайомить його з віруючими і вони заопікуються ним, як своїм рідним. А коли йому загрожуватиме небезпека, доктор Кацман завжди скаже наперед. Трифон щодня їздить до Вишнівця, завжди щось для доктора завезе і він уже про все договорився з ним. Наталці ходить не

тільки про те, щоб врятувати Ігорове тіло від смерти, але також, щоб врятувати його душу від загибелі вічної. Досі він кілька разів був на євангельських зібраннях в Гончарівці, був кілька разів у Православній Церкві, але душа його нічого того не сприйняла. Хрестяться люди, то й він хреститься, на євангельських зібраннях співають усі, то й він починає співати духовні пісні, але це все йому чуже, далеке і байдуже. А у Вишнівці існує жива і дуже діяльна євангельська громада. Отже, Наталка має надію, що Ігор може побувати в ній і слухати там Боже Слово. Вона вже говорила з проводячим громади, він уже знає все і обіцяв виявити свою першу потрібну поміч. Йому також багато залежить на тому, щоб Ігор навернувся до Господа і прийняв Його вірою, як свого особистого Спасителя.

Пройшли обое понад вузьким потоком, який десь далеко збирався в мочарах і плив до Горині. У ньому хлюпалася чиста вода і блищала до сонця, яке окуталося прозорими хмарами і сідало за далеким обрієм лісу. Вузька польова доріжка йшла між жита і пшениці, які безмежним зеленим океаном простяглися праворуч і ліворуч. Тією дорогою Наталка пішла до Гончарівки, а Ігор ще якийсь час стояв на високій межі й дивився її услід. Незабаром вона скитається в житах, ніби в хвилях моря.

Ігор вернувся до свого млина, але досередини не пішов. Пройшовся трохи високим берегом Горині, а потім ліг на траві обличчям до землі і слухав, як у траві ніби щось шаруділо. Навколо нікого не було, лише він і чайки, що безустанку літали над сінокосами. Потім над ним зовсім низько пролетіли дикі качки і впали на річку між очеретами. А опісля знову було тихо.

Ігор лежить, дивиться в траву і слухає її шепіт, її пісню. І відчуває, що до його серця приходить якась глибока туга і самітність. Дістає рукою стебло щав'ю і гризе його зубами. Відчуває терпкий смак, який щі-

пає його язика і нагадує йому дні дитинства. У них за селом були такі самі сіножаті, крізь які протікала річка, але менша від Горині. Він до самого вечора бувало пас над річкою корову, а коли потім гнав корову до села, нарвав матері ось такого самого щав'ю. Дорогою він відщіпував маленькі листочки, гриз їх зубами, а вони були такі самі кислі і терпкі.

Ігор устав і подивився навколо. Пахли трави, між травами цвіли квіти. На них падала передвечірня роса, над Горинню стелився туман. Він випливав з очерету і розстелявся по воді, в якій відбивалася Ігорова тінь. Туман десь брався, він випливав чи з трав, чи падав з неба, але разом з ним десь бралася і росла Ігорова туга і самітність. Ота навколо природи чомусь знову й знову нагадувала йому його далеке дитинство, його молодість. Бувало, коли сонце ховалося за обрій, він ішов додому від якоїсь праці на полі. Доходив до села, до знайомого роздоріжжя, де колись стояла капличка. Потім тієї каплички вже не було, комсомольці розібрали, але лишилося по ній місце і три чіхраті молоді липи. Тут недалеко дзюрчав струмок і Ігор тут завжди затримувався. Так само тоді заходило сонце, як воно і тепер заходить. Так само шепотіли трави, пахли квіти, так само і тоді приходила якась глибока туга, яка буває в людини тоді, коли вона сама, коли навколо тиша, коли останні проміння заходячого сонця розпливаються по траві і вони, власне, і навівають ту тугу.

Таке саме почуття в Ігоря і тепер. Він жмуриє очі, дивиться туди за ліс, де згасає червоне сонце, дивиться на річку, на довколишні сіножаті і болюче відчуває свою тяжку самітність, а також свою безрадність. А вода в Горині блищити сріблом, десь кидається риба, скиглити чайка.

Ігор довго стоїть над річкою. Йому не хочеться йти до млина. Там темно і сиро від долівки, а тут стільки простору, стільки повітря, пахучого дозвілля. Тут трави, вітерець, вся природа і йому здається, що

все це стоїть не тільки навколо нього, але що воно глибоко живе в його душі. А тоді і самітність не така болюча. А в млині ніч, запах старих стін, шуршання щурів під діравою долівкою і сумний до болю серця голос горобців під кроквами.

Тому він стоїть і стоїть. Згадує далекий дім, матір, яка лишилася сама. Відганяє темні думки, але відігнати їх не може. Вони, як той туман за млином, десь беруться, звідкись приходять і він не може їх позбутися. Він згадує своє далеке минуле, а також своє страшне те, що було недавно. Згадує своїх недавніх друзів, з якими він єв хробаки, коріння трави, кору з дерева. Де вони всі тепер? Чи живе хтось з них, чи всі загинули? Він згадує свіжі могили своїх товаришів над шляхами, а також тих, яких пристрілили на його очах і їх ще ніхто тоді не закопав. Який гарний навколо світ, яка чудова природа при заході сонця, але яка недобра і жорстока людина. Усе це тепер приходить до його думок, а тому він не іде до млина, а стоїть на березі Горині.

Але опісля він знаходить між дошками свій прохід і таки йде туди. Надворі вже темно, а в млині ще темніше. Ігор навмання знаходить свою кімнату, знаходить свою табуретку, яка ще від Польщі стоїть у куті, і сідає там. Відчуває втому, відчуває самітність і кладе голову на стіну. Йому хочеться, щоб хтось був біля нього, хочеться до когось сказати слово, але тут нікого немає. Він тільки один, а навколо мертві тиша. Ігор важко зіхнув до тієї тиші, чи сам до себе, чи до когось тут невидимого і напівголосом сказав:

“Господи, якщо Ти дійсно існуєш, як мені казав Мартин, то поможи мені. Ти знаєш мое тяжке положення, мою безрадність і мою тугу...”

Сказав і жахнувся своїх слів. Він же не вірить у Бога, а тут молиться. Ті слова він сказав не до себе, не до людини, а до когось іншого, якого тут немає. Сказав просто навмання, в глибоку темряву, але він

відчував, що це була ніби перша його молитва. Він це глибоко відчув і сидів так у темряві. І сам був як ніч, як темрява.

І нараз почув за млином чиєсь кроки, почув чиєсь притищені голоси. Схопився на ноги і кинувся до кутка, де за кроквою був схований його револьвер. Але над лотоками рипнула дошка і він почув знайомий Харитонів голос:

— Ігоре, ти там є?

— Ходіть, ходіть, я є тут, — відповів Ігор.

Харитон зійшов по сходах на долівку, за ним також зійшов Трифон. Посідали, хто де міг, і Харитон тихо кашельнув. Те саме зробив Трифон.

— Ми тобі принесли трохи харчів, — казав Харитон, розв'язуючи в темряві вузлика.

— Принесли, але не багато, — додав Трифон тихо, — бо тобі довго не можна тут бути. Прийшов на-каз від тієї клятої влади, щоб запечатувати всі млини, а в людей забрати навіть жорна, щоб не мали на чому змолоти зерна. Все зерно треба віддати до Німеччини, а тому по всіх млинах тепер ходитиме комісія. Вона також прийде сюди. А тебе звідси треба забрати. Прийдуть, побачать, що тут є чиєсь життя і тоді шукатимуть.

— Куди ж я піду? — спитав Ігор.

— Найкраще до Вишнівця. У місті найлегше тепер переховатися, бо там усі люди собі чужі. А тому ти підеш спочатку до лікарні, там наберешся сили, а потім ми тебе примістимо десь там між віруючими, — казав Харитон.

— А може є якийсь інший вихід? — кинув Ігор у темряву.

— Ні, нема, — відповів чиєсь голос.

— А в мене є, — казав Ігор.

— Який же вихід ти маєш? Скажи! — питався Харитон.

— Я думаю йти в ліс. Там напевно знайду таких самих, як і я, і ми будемо силою себе боронити. Ми створимо якусь групу, по полях і лісах можна знайти ще чимало зброї, бож тут недавно проходив фронт і ми оборонимо себе. Відступимо в глибину лісів і там переховаємося.

— Ні, Ігоре, того ти не повинен робити. Послухай нас. Німці окружать ліс, вони кинуть туди армію і вас виловлять, як курят. Для того в них є засоби. А ми тебе сховаемо в місті, ми вже все приготовили, — казав Трифон.

Ігор нічого не відповів. У нього ще не було твердого рішення, не було відваги і не було пляну. Недавно він був вирятуваний від смерті, на обличчі в нього ще була блідість, голова ще крутилася від пережитого минулого, тому він мовчав. Харитон підсунувся біжче до Ігоря і казав:

— Бач, Ігоре, в селі тебе переховувати небезпечно. Щодня навідується з району якась біда, хтось може проговоритися. Минулого тижня забрали з Гончарівки дві жидівські родини, які мали в нас свої крамниці. Кажуть, що у Вишнівці готують для них якесь там гетто й усіх їх там будуть тримати. З усіх сіл їх уже збирають для якогось страшного суду. Шукають також полонених. А тому мусимо тебе десь сховати. Якщо треба, то ми вже й документи для тебе маємо, — казав Трифон.

У млині знову було тихо. Горобці під кроквами перестали цвірінкати, тільки вода під лотоками не переставала хлюпати. Ігор устав, пройшовся в темряві по своїй кімнаті і спинився під стіною. І сказав з тяжкою гіркотою:

— Добре, я готовий на все, що ви скажете. Я вам завдячую порятунок моого життя перед тим, а тепер робіть з цим бідним життям те, що ви забажаєте, — і він знову пройшовся від однієї стіни до другої, важко дихаючи.

IV

А за кілька день прийшло повідомлення від лікаря з Вишнівця, що він ще не готовий прийняти Ігоря. Є якісь причини, якісь перешкоди. Ігор сидів у млині, поки було тепло, був по знайомих людях.

Прийшла осінь. Короткі дні втікали разом з сивими хмарами, що пливли поза церквою і сипали на Гончарівку дрібним дощем. Дороги на полях розмокли і тепер з району ніхто не приїздив. А потім прийшла зима. Холодна і сурова. Здається, що за полоненими ніхто не шукав, а тому Ігор перезимував у Мартіна, в Харитона, в Трифона. Але влітку знову на колишній кооперативі був причеплений зелений папірець із розчепіреним німецьким орлом, що полонені є ще по селах, вони появилися по лісах і їх треба виловити.

Трифон вернувся з Вишнівця. Там ще працює доктор Кацман і він готовий влаштувати Ігоря в лікарні. А той погодився.

Дорога до Вишнівця була розбита танками і вантажними автами. Трифонів віз на ній підскачував у всі боки. Але на полі можна було з'їхати на меншу польовоу доріжку і Трифон так зробив. Там була дорога м'яка, рівна, вона снуvalася між житами, над нею росли густі тернові кущі. За горбком уже були перші хати Вишнівця, але Трифон не їде до міста, а минає головний ринок, повертає поза костела і їде просто до лікарні. Біля самої брами поставив воза, причепив коням опалку з конюшною, а сам разом із Ігорем пішли

потрісканими цементованими хідниками до лікарні, яка приміщувалася в замку колишніх князів Вишневецьких.

На довгому вузькому коридорі їх зустріла санітарка Оля, яка тут працювала за Польщі, працювала за більшевиків і тепер працює. Видно, що вона вже знає про приїзд Трифона з Ігорем, бо відразу відчинила бічні двері і всміхнулася.

У великій кімнаті стояло кілька порожніх ліжок і санітарка затрималася біля одного. Подивилася на Ігоря та сказала:

— Це буде ваше ліжко.

— А що ви не маєте більше хворих? — подивився Трифон на санітарку.

— Нема ні одного. Було кілька хворих жидів, то вчора забрали їх до гетто. Забрали старих і молодих, навіть трьох дітей забрали. Дві жінки були вагітні, чекали породів, але їх також забрали. А наші люди, ви знаєте, не хворіють, а коли і хворіють, то в себе вдома, — відповіла санітарка.

Вікна у кімнаті були відчинені. Вони виходили до парку. Ігор з Трифоном пройшлися від вікна до вікна. Подивилися один на одного, а санітарка тим часом поклава на ліжку сивого шпитального халата з короткими рукавами. І вийшла на коридор.

Ігор сів на своєму ліжку і скинув черевики. Ноги його пашіли від ходи і були гарячі. А надворі також було гаряче. Але в кімнаті було прохолодно, бо з парку крізь відчинені вікна дув вітерець і приносив прохолоду, а також запах сосен. Трифон присів біля Ігоря і казав:

— Знаєш, друже, тут така тиша, така мертвість, що тут не тільки може виздоровіти хвора людина, але здорова може захворіти. Стіни голі, кімната велика, ліжка білі і немає на чому спинити свого зору.

— Тому я і проситиму вас, щоб ви мені принесли щось читати. Скажіть про це Наталці і вона нехай принесе, — відповів Ігор.

До кімнати знову прийшла санітарка і поставила біля Ігорового ліжка глечика з водою і порожнє горнятко. А також дала підписати якусь анкету.

А Трифон збирався додому. Він подав Ігореві руку, побажав йому всього доброго і вийшов на коридор. Ігор лишився сам. І цю нову свою самітність він дуже глибоко відчув. Більше відчув, як у млині. Там хоча хлюпалася під лотоками вода, шуміли за стіною очерети, під кроквами цвірін'якали горобці, а тут зовсім тихо, ніби немає ніде нічого живого. В млині також можна було вийти на греблю, бачити поля, по яких вітер гне колосся. І тоді йому здавалося, що він не сам, що з ним вітер, сонце, трави, річка, все зелене й веселе довкілля. А тепер при ньому немає нікого. Була перед хвилиною санітарка і вона кудись вийшла, махнувши білим чіпчиком. При ньому немає жодного документу, ніхто не знає, хто він і звідки, і від тієї думки йому стає страшно. В голові у нього ще не ясні думки. Він ще не має виробленого пляну, що казати, якщо зайде потреба. Знає тільки, що він не Гончарівки.

Ігор лежить, дивиться у вікно, яке виходить до парку, і тяжкі думки розбивають його голову. В млині було положення одне, а тут друге. Там була близько Гончарівка, в селі були добре знайомі люди, а тут нікого немає. Є тільки кілька великих вікон, порожні стіни і два рядки порожніх ліжок. Він сам один на всю кімнату. За вікном шумлять сосни, хитаючись від вітру. В їхньому верхів'ї кубляться ворони і їхній голосний гамір долітає до Ігоря. Він не такий, як голос чайки на сіножатях, чи перепілки в житах, але від нього Ігореві веселіше. Нехай хоч будуть птахи недалеко від нього.

Ігор устає і йде до відчиненого вікна. З одного боку він бачить білі будови замку, навколо якого ростуть сосни, а з другого боку простягнулося вицементоване широке подвір'я. Колись тут, видно, були фон-

тани, бо ще й досі з цементу стирчать заіржавлені водяні проводи, але тепер нічого того немає, що було колись. Вижолобини для води висохли, вітер здмухав з них листя і вони так стоять порожні і гарячі від сонця. Навколо того подвір'я стоять, ніби вартові, різні білі статуй, вирізьблені з мармуру леви, якісь птахи. В деяких з них повідбивані крила, голови. Стіна якогось головного будинку подірявлена кулями, вибиті також вікна, на долівці біля стіни валяється побите скло, обсипане вапно. Високі круглі стовпи підтримують будинка з усіх боків, а на них також вирізьблені якісь птахи, якісь гадюки.

Ігор дивиться на минулу розкіш і велич замку та пригадує собі історію, якої вчили його в школі. Тут колись жили великі й багаті магнати, королі, тут вони проводили своє веселе життя, тут вони десь і повмирали своєю ганебною смертю. Одне тільки крило замку вціліло. У ньому нашвидко влаштували лікарню, в якій йому судилося бути. Він стойте біля вікна і думає, а сосни шумлять, ворони крячуть, навіваючу тугу та смуток.

Він іде до другого вікна, яке виходить на місто. Він бачить невеликі будинки, криті червоною дахівкою. З коминів тих будинків підноситься догори сивий дим. Бачить також довгий цегляний мур, що обходить кругом замку, ніби стискаючи його в своїх обіймах. Мур той поріс мохом. По ньому плутається дикий хміль. Недалеко від муру височіє костел, великий хрест на ньому блищить до сонця, а на хресті сидять ворони. Ігор пішов до одного вікна, за яким він побачив тільки густий парк. Між деревами стояли самотні лавки, на яких напевно колись хтось сидів, але тепер вони були порожні, покриті густою пилюкою. Може в свято сюди хтось прийде, хтось сяде в тіні дерев, але сьогодні будний день і тут нікого немає. Пустка в парку, пустка по всіх кімнатах, де розташувалася лікарня, пустка та-кож в Ігоровому серці.

Пішов до свого ліжка і ліг на ньому горілиць. Дивився на стелю і бачив там павука, який ліз від одного кутка до другого. Ігор стежив очима за ним і тоді переставав думати. У тій хвилині до кімнати знову ввійшла санітарка Оля з незнайомим мужчиною. Вони підійшли обое до ліжка і мужчина подав Ігореві руку.

— Вітаю вас у нашій лікарні і бажаю вам найскорішого видужання і щасливого повернення додому. Я тут лікарем, — сказав.

— Дякую, сердечно дякую, докторе, — відповів Ігор, — але ви знаєте, що я не хворий.

Санітарка щось поправила біля сусіднього ліжка і вийшла за двері. Лікар присів на кріслі і вони лишилися тільки вдвох.

— Я знаю про вас усе, — казав тепер лікар, — бо мені розповіли добрі люди, ваші знайомі з Гончарівки. Знаю, що ви не хворі, але якщо буде треба, то ми зробимо з вас і хворого для того, щоб урятувати ваше життя. Може треба буде піднести вашу температуру, то ми зробимо. Але покищо будьте безпечні поміж нама. Санітарка Оля буде біля вас і вона про все вам скаже.

— Ні, докторе, температури мені ніколи не підносьте, — хитав головою Ігор.

— Чому? — дивився на нього лікар.

— Бо коли ви піднесете мою температуру, тоді я справді буду хворий. А мені треба бути здоровим, сильним. Якщо зайде потреба, то щоб я міг скочити отут крізь вікно, бігти через парк, на поле.

— До того не дійде, друже. Німцям і в голову не прийде, що ви полонений. Ми записали, що ви з Гончарівки і це все.

— А в замку німців нема? — спитався Ігор.

— Є, але вони сюди не заходять. Жидів усіх збрали і вони тут не мають що робити. Сидять отам в найголовнішому будинку і п'ють горлік. Ви тут буде-

те спокійні. Вам треба спокою, бо ви ще не маєте по-достатком сили. Ваше серце ще не має рівномірного биття, — лікар узяв Ігорову ліву руку.

— Як довго я тут можу бути? — знову запитав Ігор.

— Скільки буде треба. Покищо нічого наперед не можна сказати. Пізніше буде видно, бо я ще й сам не знаю, що буде зо мною.

— Дякую вам, докторе, що ви погодилися допомогти людям у Гончарівці рятувати мое бідне життя, — казав Ігор і підсунув вигідніше під голову подушку. — Ви напевно знаєте, як це все зо мною сталося?

— Знаю, знаю, казали мені ваші люди. Поки я зможу, я рятуватиму вас. А хто знає, може мені треба буде незабаром, щоб і мене хтось рятував. Може ви, може хтось інший. Тепер такий час, що кожна людина бойтесь за своє життя. А мое життя ще в більшій небезпеці, ніж ваше.

— Чому? — дивився на нього Ігор.

— Бо я єврей, а німці наш народ призначили на смерть.

— Може й не всіх, — казав Ігор отак, щоб тільки щось сказати.

— Ні, молодий чоловіче, таки всіх. Ось ми довідалися, що далеко за містом копають рови і це мають бути могили для всіх євреїв із Вишнівця.

— А ви маєте когось з родини в місті? — цікавився Ігор.

— Так, маю, але я не знаю, де вони. Маю дружину і сина, якому оце пішов сьомий рік. А більше в мене нікого нема. Там тепер є гетто, але я довідався, що моєї дружини з сином у гетто немає. Мені нічого невідомо, де вони. Може вже і немає в живих, бо багатьох євреїв уже постріляли. Тому, друже, мое положення гірше від вашого. Сьогодні я тут, бо вони не мають кого сюди поставити, але завтра мене тут може вже не бути. Тут недавно проходив фронт, бага-

то німецьких вояків були поранені і я дав їм першу допомогу, поки приїхала їхня військова медична по-міч. Я рятував їхне життя, але вони тепер взаміну за це чигають на мое життя. Але що ж... Мусимо триматися всією силою за те наше життя, яке чомусь злі люди хочуть у нас його відібрати. Треба шукати в собі сили і надіятися на Бога, — закінчив лікар.

— То ви, докторе, віруєте в Бога? — спитався Ігор.

— Так, друже, вірю. Колись не вірив, але це було тоді, коли мені було добре і я був багатою людиною. Важко було мені тоді вірити. Я жив на заході Польщі і там я захоплювався всякими революційними течіями. Власне, тоді не вірив у Бога. А тепер вірю. Біда і різні переживання навчили вірити. І в нашому з вами положенні тільки Бог і може помогти. А ви хіба не віруєте? — дивився на Ігоря лікар.

— Тепер я не знаю, чи вірю, чи ні. Колись не вірив так само, як і ви. Хоча тими революційними течіями і не захоплювався. Я в них виростав, то я їх добре розпізнав. Але в Бога не вірив. Однак тепер, коли я зустрівся в Гончарівці з добрими віруючими людьми, то я почав перевіряти своє думання і свої погляди. Бо що було б зо світу, коли б у ньому жили самі безбожні комсомольці і фаши... — і Ігор не докінчив слова. Оглянувся навколо себе, подивився у вікно, на відчинені до коридору двері.

Але лікар збагнув, що він хотів сказати. Він устав, пройшовся по кімнаті, затримався біля вікна й Ігор бачив, як він витер рукою очі. А потім знову прийшов до Ігоря, сів на краю ліжка і казав:

— Яке гарне надворі сонце, який гарний світ, а моя дружина і син ще молоді і вони, напевно, хочуть жити так само, як ви, як я, як усі люди. Але чи живуть вони, я не знаю. А якщо живуть, то чи мають що їсти? Мені, молодий чоловіче, дуже важко, — і він знову протер очі.

Санітарка покликала лікаря до канцелярії. Ігор лишився сам. Він лежав горілиць, дивився на білі стіни своєї кімнати, дивився крізь відхилені вікна в сад і слухав голосне крякання ворон. Слухав і думав про свою долю, а також про долю лікаря. Він був свідомий того, що смерть не тільки замахнулася над його життям, але тепер мільйони людей в такому положенні, як він. Усі жиди, всі полонені, всі народи, яких полонила війна.

Наступного дня до Ігоря прийшла Наталка. Вона принесла йому до читання Євангелію, принесла квіти, які тепер стоять у дзбанку на столі, і їхній запах наповнив усю кімнату. Вони потім обе вийшли до парку, сиділи на старій дерев'яній лавці, а над ними шуміли сосни. Наталка оповідала Ігореві про те, що тут відбувалося в замку за Польщі. Вона одного разу була і бачила. Було це польське свято третього травня чи якесь інше. На широкому подвір'ї, яке тепер лежало перед ними пусткою, було багато польського війська, поліції та осадників. Отам під соснами стояв вівтар, навколо нього було багато хоругов і хрестів, які близькали до сонця, ніби вони були зроблені із золота. Ксьондз відправляв службу Божу, співав хор, військо з поліцією стояло зо всіх боків грізною стіною. Все широке подвір'я було покрите осадниками, що приїхали на це свято з усієї Крем'янецьчини.

По відправі все це рушило до недалекого костела за брамою. Спереду тієї процесії йшов якийсь великий польський духівник із високою блискучою шапкою на голові. Над ним несли якесь накриття з вишитими на ньому іконами та хрестами. А наші люди, які вийшли подивитися на ту параду, розбрелися по парку, по місті, обмірковуючи те, що вони бачили. І все це було для них чуже, бо воно мало чисто польський характер. Вони бачили озброєне військо, таку саму озброєну поліцію і думали, що Польща така сильна, що її не переможе жодна сила. Але потім сталося не так.

Люди навіть не бачили, де те військо ділося зо своєю поліцією і зо своїми ксьондзами. Згодом до Вишнівця прийшли большевики і над замком повісили червоного прапора. Такий самий прапор висів крізь вікно з костелом. Висів якраз над великою картиною, яку було видно на все місто, на якій було намальоване розбурхане море, по хвилях іде Христос, подаючи Петрові руку, який тоне в бурхливих хвилях.

Ігор слухає і слухає Наталчині оповідання про недавноминулі події, а потім оповідає їй те, що він знов про Вишневець і про замок князів Вишневецьких. Наталка дивується. Вона так близько Вишнівця виростала, була тут безліч разів, але того всього не знає. Тих книжок, з яких Ігор їй оповідав, вона ніколи не бачила і їх не читала.

Тепер над замком немає червоного прапора, немає його і над костелом. Не тільки прапорів тут немає, але немає також і людей. Усе ніби вимерло, ніби все живе десь поховалося в підземелля. Інколи тільки пройде між соснами якась жінка з кошиком у руці або з порожніми відрами і знову навколо порожньо і тихо. Шумлять тільки сосни і крячуть ворони.

Вони довго сиділи, довго розмовляли, а відтак пішли до Ігорової кімнати. Там, як і перед тим, нікого не було. У вікнах було багато сонця, в кімнаті багато свіжого повітря і запаху квіток, які принесла Наталка. Біля тих квіток на столі тепер лежала також Євангелія. Наталка присіла на краю ліжка, взяла до рук книжку і казала:

— Читай, Ігоре, її. Ти мені оповідав про князів Вишневецьких, а я тобі оповідала про колишню Польщу. І все те, про що ми говорили, воно минуло й уже ніколи не вернеться. Минуло багато дечого іншого, минеться також те, що ми маємо тепер, а Євангелія, оце Боже Слово, стоятиме вічно. Воно ніколи не пройде, ніколи не минеться, бо так сказав Христос.

— Дякую, що ти мені принесла. Я читатиму. Я, Наталко, знаєш... Роблюся іншим, починаю вірити в те, що я чув на вашому зібранні, що чув від твоого тата, що бачив у вашому селі, у вашому домі. Я думаю, що світ був би найненадійнішим, коли б він складався тільки з самих атеїстів. Але він гарний тим, що в ньому є люди, які вірють у Бога, — казав Ігор.

— Бо ми молимося за тебе.

— Дякую вам, — тихо сказав Ігор.

— А як лікар? — спиталася Наталка, — ти вже розмовляв із ним?

— Так, розмовляв. Ми вже знайомі. Він бідний, мені його жаль. Раніше я не любив жидів, а тепер чомусь люблю. Вірю так, як ти казала, що всі народи на світі однакові перед Богом, усі рівні, всі повинні жити і ніхто ні в кого не має права відбирати життя. Між кожним народом є люди добри, є також погані та злі. Наприклад, за Гітлера не можна винуватити всіх німців, а за нашого грузина невинні ті люди, що живуть у Грузії.

До кімнати ввійшла санітарка і розмова Ігоря з Наталкою обірвалася. Оля присіла на другому порожньому ліжку і важко зіхнула. Вона була бліда і заплакана.

— Що сталося? — спитався Ігор.

Оля витерла очі, зачинила на коридор двері та сказала:

— Біда. Я нещодавно була в місті і там страшно, жахливо... Жидів загнали всіх до гетто. Вікна тих будинків, що виходять на вулицю з гетто, позабивали дошками або замалювали валпном. Жиди з гетто можуть тільки дивитися на став, на старе місто і на шлях, що веде до Збаражу. Один жид вийшов із гетто до криниці по воду, німець побачив, застрелив його таки біля криниці і він там досі лежить. З гетто забрали багато мужчин за місто до каменоломів, ніби на

працю, а там їх постріляли й позакопували в рови. Всією тією акцією керує якийсь Савка з вашого села, з Гончарівки.

Санітарка замовкла. Всі мовчали. В кімнаті було тихо, пахли квіти, а санітарка тихо плакала...

— А наші люди ходять по місті? — спитався Ігор.

— Майже нікого немає. От де-не-де пройде хтось, проїде якась підвода, а так немає нікого. Вулиці порожні, а по них вітер гонить пилику й сухе листя. Аж страшно, — казала санітарка.

— А про родину нашого лікаря нічого не чули? — знову запитався Ігор.

— Чула тільки, що його дружини з дитиною ще не знайшли. Кудись утекла, схovalася і не можуть знайти. У їхньому домі вже поселилися німці. Лікар тим дуже прибитий і я тішуся, що в лікарні нема хворих, бо що він з ними робив би? Він не може думати, не може нормальню працювати, — казала санітарка.

На коридорі щось стукнуло, рипнули двері. Почулися чиєсь голоси. Санітарка підійшла до вікна. Біля брами стояла підвода, вимощена соломою, а двох мужчин вели під руки білого, ніби сніг, хворого дідуся. Він насилиу переставляв ноги, сорочка його в кількох місцях була окривавлена і подерта.

— Уже привезли когось, — казала санітарка і вибігла на коридор.

За хвилину до кімнати, де лежав Ігор, ввели хворого дідуся. Поклали його на порожньому ліжку під самою стіною. Прийшов лікар з якимись приборами, санітарка принесла мідницю з теплою водою. Принесла також ножиці, вату і йодину. І попросила Наталку вийти з кімнати, а Ігоря лягти на своє ліжко.

Хворому щось робили, а він стогнав тяжким захриплім голосом. Кидався на ліжку, але його тримали ті, що привезли сюди. Оля бігала на коридор, знову щось приносila, по кімнаті стелилася пара від теплої води. Лікар витирає рукою своє спітніле обличчя, яке

було зажурене і худе. Ігор дивився на те обличчя і думав про те, що оце він рятує життя якісь чужій йому людині, а життя своєї дружини, свого сина, а також свого власного життя він не може врятувати.

Старий стогнав спочатку голосно, а потім тихше і тихше. Лікар пройшов біля Ігорового ліжка на коридор, витираючи мокрі руки.

— Докторе, що йому? — спитався Ігор.

— У лівому плечі застяг відламок із гранати. Г я думаю, що він не виживе. Запізно його привезли, а в мене немає потрібних приборів і потрібних ліків, — сказав лікар на ходу.

Оля витерла мокрою ганчіркою долівку, а старий перестав стогнати. Ті, які його привезли, вийшли на коридор. Ігор почув, як за брамою затарахкотів віз. А в кімнаті знову було тихо. Наталка попрощалася з Ігорем на коридорі і більше не вернулася.

Під вечір старий пробудився і застогнав. Ігор підійшов до його ліжка.

— Ви може чогось хочете? — спитався старого.

— Води, — насили вимовив хворий.

Ігор притулив до його уст горнятко з холодною водою і той пив. Дивився на Ігоря широкими очима, що запали глибоко під сиві брови, пробуючи піднести голову.

— Ви не підносьте голови, бо вам не можна. Я вам поможу, що треба, — і він вstromив свою руку під подушку хворого. — Отак, отак, — казав, — тепер добре. Так і лежіть.

— Дякую, сину, дякую, — казав старий і безсило похилив голову на Ігорову руку. По його бороді потекла вода і Ігор витер її рушником.

— Лежіть, дідусю, лежіть, — казав Ігор, накриваючи хворого простирадлом. — Ви дуже хворі, а тому лежіть.

— Я знаю, сину, знаю, що я хворий. І це нічого. Я доволі настраждався, а тепер пора відійти додому.

— Такого не кажіть, ви видужаєте, — дивився на нього Ігор.

— Не треба мені, сину, видужувати. Дорога моя пройдена, а там, куди я йду, краще, аніж тут. Там не буде страждання і війни не буде. Я тільки жалію, що мої рідні навіть не знатимуть, де я помер, а тепер навіть немає кому мені почитати щось із Євангелії. Немає... — і по обличчі старого потекла слюза.

— Я можу вам почитати, — казав Ігор.

— А ти маєш Євангелію? — дивився на нього хворий.

— Маю.

— То почитай мені щось.

— А що ви бажаєте, щоб я вам почитав?

— Почитай мені, сину, з Євангелії від святого Івана, з 14-го розділу. Мені якраз це дуже потрібне. А може щось інше, але почитай.

Ігор швидко взяв книжку, яку йому принесла Наталка, і почав у змісті на останній сторінці шукати те місце від Івана. Знайшов і поволі читав:

“Нехай серце вам не тривожиться! Віруйте в Бога, і в Мене віруйте! Багато осель у домі Мойого Отця; а коли б то не так, то сказав би був вам, що Я йду приготувати місце для вас...”

Старий слухав, кліпаючи очима. На його чоло виступили краплі поту, а уста тихо шептали:

— Оце, сину, якраз воно, що я казав і що я хотів. Так, це сказав Христос! Так, сину, вір і ти в це... Тут уся істина. В домі Отця. А земне все промине...

Ігор читав далі і пригадував, що те саме місце він уже раз читав у Мартиновій стодолі. А тепер він читав далі й далі. Хворий важко дихав, але не стогнав. Обличчя його було ясне, спокійне, ніби обличчя малої дитини. Зіниці очей були мокрі, ніби від чистої ранньої роси.

Ігор накрив хворого по саму бороду і тримав Євангелію відкритою на тому самому місці, яке він

щойно читав. Він відчував, що прочитане було йому таке близьке і таке дорого.

Відійшов на своє ліжко, поклав книжку на подушку і читав далі те саме:

“Нехай серце вам не тривожиться! Віруйте в Бога і в Мене віруйте!...”

Прийшов лікар разом з санітаркою. Вони слухали биття серця старого, щось говорили до себе, санітарка вийшла на коридор, потім знову повернулася. Ігор і собі підійшов до хворого.

— Докторе, він буде жити? — спитався.

— Ні, не буде. Рана його була надто глибока, а організм вичерпаний. Ми нічого не можемо йому помогти, — і лікар з санітаркою вийшли з кімнати.

Хворий важко дихав. Ігор бачив, як він кілька разів ворухнув рукою, а тому підійшов до нього! А той спокійно лежав, прикритий простирадлом по саму бороду. Уста його були стулени, на них лежала спокійна усмішка. І він спав.

Ігор знову пішов до свого ліжка. Ліг на ньому горілиць, поклавши собі на груди Євангелію. А на Євангелії поклав зложені навхрест бліді й худі руки. Дивився перед себе на широку білу стіну, на якій був видний знак хреста. Ігор думав, що там дійсно колись висів хрест, від якого тепер лишився на стіні тільки знак. Лежав і думав над прочитаним в Євангелії. Думав над старим дідусем, над його глибокою вірою, над тим, що він зовсім не лякався своєї смерті. Навпаки, радий був, що йде до кращого місця. Щасливий був. А все це дала йому оця Євангелія, ця маленька книжка, яку він тепер тримає в своїх руках.

Увечері прийшло двох мужчин і викотили на коридор ліжко разом із старим хворим. Ігор знову лішився сам на всю велику кімнату. За вікном сяяли зорі, далеко за містом почулося кілька окремих пострілів. Вони пронеслися в темряві короткі і глухі, і

раптом стихли. Ігор втомився від цілоденних роздумувань, хвилювань і заснув.

А вранці, коли сонце щойно зійшло і проміння його наповнило всю кімнату, Ігор уже був на ногах. Він вийшов на коридор. Там стояло ліжко старого, все накрите білим простирадлом. Санітарка відчиняла вікно.

— Що він помер? — спитався Ігор.

— Так, — подивилася на нього Оля. — Помер сьогодні вночі. Зараз прийдуть люди і заберуть його. Добре, що ви прочитали йому перед смертю Євангелію. Він це дуже любив. Це віруючий, а вони всі люблять читати Євангелію.

І коли вона це говорила, знадвору на коридор увійшли ті самі люди, які вчора привезли старого до лікарні. Вони були засмучені й зажурені.

— Помер ваш брат, — сказала санітарка.

— Така Божа воля, — відповів котрийсь із них, — а вам ми дуже дякуємо, що ви потурбувалися про нього в останні дні його земного життя. А зокрема дякуємо вам, друже, — казав незнайомий мужчина, дивлячись на Ігоря, — що ви читали йому Боже Слово. Нам казала про це Оля.

— Це був ваш брат? — спитався Ігор.

— Так, брат у Христі, — відповів хтось, — а рідних братів і сестер той чоловік тут не мав. Нікого з рідних не мав і був тут приходнем у нас.

— А він не з вашого села чи з міста? — знову запитав Ігор.

— Ні, він десь із тієї Великої України. Десяк аж з-за Дніпра. Коли там був голод і насильна колективізація, він утік до Польщі і досі жив між нами. Ходив на наші зібрання, повірив в Ісуса Христа, прийняв Його, як свого особистого Спасителя, і так був між нами, як наш брат. Був добрим християнином, гідним свого покликання аж до останніх днів свого життя.

— А звідки він з України? — дивився Ігор на незнайомих.

— Не знаємо, де це воно є. Ось тут його документи, які потрібні будуть для похорону, — і один із незнайомих вийняв із кишені зложеного вчетверо папірця.

Ігор розгорнув поданого йому папірця, подивився на нього, зблід і кинувся до накритого простирадлом ліжка. Обійняв його руками і голосно кричав:

— Тату, дорогий тату! Це я... Ігор... Тату!

З кімнати вийшов лікар. Кілька сильних рук схопили Ігоря з усіх боків і вели його до кімнати. А він пручався, кидався і голосив:

— Це мій тато!.. Тато мій. — і його голос котився порожнім коридором.

Санітарка подала йому горнятко з водою, а лікар всипав туди якогось порошку. Усі разом вели його під руки до його ліжка.

— Не можна, вам не можна так плакати, — казав лікар. — Почують, питатимуть, хто ви, хто той, що помер. Не можна. Перестаньте...

Ігор поволі переставав. На другому коридорі почалися чиєсь тверді кроки і грізні голоси.

— Поліція! — крикнула санітарка і пхнула Ігоря на його ліжко, накривши простирадлом.

— Лежіть і нічого не говоріть. Цей бандит знову прийшов когось шукати. Савка, про якого я вам казала, але ви лежіть, — хвилювалася санітарка.

До кімнати ввійшов поліцай.

— У вас більше немає жідів? — кинув він грізно до санітарки.

— Немає, — відповіла та. — Ви ж недавно забрали всіх, ви ж знаєте, що нема.

— А цей хто? — дивився він у бік Ігорового ліжка.

— Це наш чоловік. Він дуже хворий.

Савка перешов по кімнаті від вікна до дверей. Його тяжкі кроки відбивалися по всій кімнаті, вони також грізним стукотом відбивалися в Ігоровому сер-

ці. Але він лежав, важко дихав і трохи стогнав. А Савка заглянув до шафи, де хворі колись переховували своє вбрання, заглянув на кухню, а потім вийшов на коридор. Голосний стук його кроків поволі стихав і в Ігоровій кімнаті знову було тихо. Прийшла санітарка.

— Він уже пішов, — сказала. — Дивіться, отам стойть у брамі.

Ігор поволі підійшов до вікна. Він дійсно побачив Савку, що стояв у брамі і говорив із кимось. На його голові стирчав кашкет з блискучим козирком, на лівому рукаві сорочки видніла німецька свастика, через плече звисала рушниця. Ігор запам'ятав те страшне обличчя, а тому з огидою обернувся від вікна, ліг на своє ліжко і тихо плакав. На коридорі ліжка з померлим уже не було.

По півдні до нього прийшла Наталка. Сіла з краю його ліжка і взяла Ігоря за руку. Він відчув, що тепло Наталчиної руки пройшло крізь його серце, крізь його душу. Щось хотів сказати, але в нього не було слів. За нього казала Наталка:

— Я чула про те, що сталося, Ігоре. Така Божа воля. Ти бачиш, як тут видна Божа рука. Ми знали твого тата. Він бував і в Гончарівці, був у нас у домі якийсь час. Він ховався поміж віруючими і за Польщі, і за большевиків, але ніхто з людей виразно не знав, звідкіля він. Казав, що вдома лишив дружину і сина. Тужив за вами, молився за вас, але додому ніколи не писав. Боявся. Ми всі любили його, він був між нами, як свій. А тепер, Ігоре, ти повинен іти його слідами. Ти повинен увірувати в Ісуса Христа і прийняти Його своїм Господом і Спасителем. Коли це станеться, ти колись зустрінешся зо своїм татом у вічності. Так каже Євангелія, так сказав Сам Ісус Христос.

— Наталко, — хотів щось сказати Ігор, але не міг. Ковтнув сlinу і ковтнув слово. Тримав руку Наталки, дивився в її свіже і щасливе обличчя. В його очах було повно сліз.

— Не плач, Ігоре, не плач, — казала Наталка. — Твого тата брати у Вишнівці поховають, ти знатимеш, де його могила, а Євангелія каже, що блаженні ті, що в Господі вмирають. Вони мають вічне життя і ти можеш його мати.

— Наталко, я чую, що я не той, що був колись. Щось у моїй душі відбувається. Я не знаю, що воно таке. У вас я побачив інший світ, інших людей. Ви маєте ось Євангелію, крізь вікно я бачу на костелі хреста, позавчора я пішов через парк між соснами, звідти було видно за ставом село, а в селі між деревами стояла церква. Отут на стіні, дивись, ще видно місце, де колись, певно ще за Польщі, висів хрест. І тому, що у вас є віра, є хрести, Євангелія, то був у вас хліб, була воля. А в нас, Наталко, того нічого немає, безбожники все це знищили, все зруйнували. Порозвалювали церкви, помордували священиків, — Ігор замовк і напився води.

Наталка довго сиділа з Ігорем. Читала йому багато місць з Євангелії, тихо молилася, тримаючи його руку. Вона бачила, що він тяжко переживає смерть батька, тяжко переживає те, що відбувається навколо нього, про що йому щодня розповідає Оля, яка бігає до міста і знає всі новини. Вона приходить з міста, на самперед біжить до лікаря, а потім спішить також до Ігоря. Ніколи не приносить чогось доброго, чогось веселого, бо тепер у місті такого немає. Тепер там саме нещасть і горе.

V

Ігор кілька днів лежить уже в лікарні. За той час привезли кількох хворих і він уже не сам. Усі вони лежать в одній великій кімнаті, а біля них цілий день бігає санітарка Оля. Увечері світла немає і вони лежать напотемки, поскудавши з себе накриття. Холодне вечірнє повітря, яке проходить до кімнати крізь відхилені вікна, проганяє духоту, яка там назбиралася за весь день. Хворі лежать, інші ходять коридором, ходять між ліжками великої кімнати і провадять довгі розмови. Ігор не хоче видати себе, хто він, а тому мовчить, більше слухає. Йому дуже цікава розмова тих волинських дядьків, вона інколи дуже смішна, інколи трагічна, якщо вони розповідають про недавнє минуле, що тут біля них відбувалося. Вечір тягнеться довго і вони оповідають одні одним, як то було за Польщі, як то було за большевиків, як то воно далі буде за Гітлера. Ігореві цікаво, що ті хворі з різних сіл, вони не знайомі одні з одними, але ось вони такі сміливі, говорять про все, лають Гітлера за ту нещасну війну і не бояться. Так і видно, що большевики були тут недовго і за той короткий час не встигли людей зробити такими, щоб вони боялися одні одних.

Недалеко Ігорового ліжка хтось голосно позіхнув, потім кашельнув на всю кімнату і казав:

— А як ви собі хочете, люди, то за Польщі була найкраща влада. Там десь по містах, в Крем'янці чи в

Дубні, молодь трохи бунтувалася, їм забороняли мати свої Просвіти, книгарні, свої газети тощо, але по селах був спокій. Нам, мужикам, газет і політики не треба. Нам треба землі і спокійної праці, а це ми мали. Поліцай приходив до села раз на місяць, але і так його ніхто не боявся.

— Це правда, правда, — обзвався в куті інший чоловічий голос. — У нас, я пригадую, було якесь польське свято й учитель виніс і прицепив над дверима школи портрета Пілсудського. А хтось уночі взяв того портрета скинув, порвав, а скло і рамку побив на сходах. Думаєте комусь щось за це було? Нічого не було. Сторож позамітив скло і на тому був кінець. А що було б, коли б хтось за большевиків зробив таке з портретом Сталіна чи Леніна? Ви знаєте, що було б?

— Ах, ах! — почулося кілька голосів із ліжок при стіні. — Тоді все село було б вивезене на Сибір. І не тільки одне село, але й усі довколишні села пропали б.

— І не тільки те, — казав інший голос, — але я читав у газетах, що коли за царя Ленін сидів у в'язниці, то його відвідували різні знайомі, з-за кордону приїхали до нього і привезли йому квіти і співчуття. Оте було за царя. А потім, за Леніна, то людину заберуть з хати і вона пропаде, ніби камінь у воду, і ані жінка, ані діти ніколи не довідаються, де він подівся. Отже, між Польщею, між царем, а між большевиками то така різниця, як між днем і ніччю. І то навіть нема що казати.

— Так, так, — казав знову чийсь голос, — одне тільки за тієї Польщі було недобре, що вона перед своїм кінцем дуріла з тим своїм католицтвом. Руйнувала наші православні церкви, змушувала нас переходити на католицьку віру, обсадила нашу землю своїми осадниками і ми на своїй власній землі не мали жодного права. У нашему селі було вісім поляків і для них відбрали нашу церкву, зробивши з неї костел. Поскладали на віз хоругви, хрести, ікони, кадильницю,

плащаницю й усе це привезли і скинули на подвір'ї церковного старости. Отаке робив той Ридз-Сміглій.

— Це правда, правда, — зідхнуло кілька голосів і в кімнаті стало тихо.

Оля розносила чай, який треба було пити напотемки. Але крізь відчинені вікна до кімнати падало місячне світло і в кімнаті було видно, де стояли ліжка.

За той час, що Ігор був у лікарні, він справді набрав фізичних сил, обличчя його заокруглилося, очі загорілися надією на життя. До нього часто приходять віруючі з Вишнівця, приносять йому харчів, якими він ділиться з доктором і з санітаркою Олею. Приходить також Наталка і вони обое йдуть до парку. А там гарно. Всюди стоять високі сосни, які завжди шумлять, чи є вітер, чи його немає. Між соснами поплуталися всюди цементові стежки. Вони потріскані від глибокої давнини, з-під них росте шпориш, але вони ще рівні і по них можна пройтися по сухому навіть тоді, коли навколо болото. Колись тими стежками ходили різні багаті пани, високі вельможі, князі, генерали, а тепер ходять звичайні люди, ходять також Наталка та Ігор.

Від парку стежка спускається до ставу, зарослого очеретом, а з другого боку доходить до поля, яке простягається далеко за місто. Там є горбок, на якому валяються купи побитої цегли. Наталка каже, що тут колись стояла капличка, побудована на пам'ять якоїсь події, але большевики її розвалили. Тепер там поросла трава і Наталка з Ігорем сидять просто на траві. Перед ними хитаються жита, пшениці. Далеко видніють села, хутори. Наталка розказує Ігореві про все, що тут було за Польщі. Йому це цікаво знати, бож він так багато начитався колись про Волинь, про князів Вишневецьких, а також про те, як то польські пани мучили наших людей. А тепер він сидить на тій землі, він перебуває в замку князів Вишневецьких і це для нього неабияка подія. В школі, а потім на різних

військових викладах йому втovкмачували те, які то наші люди бідні під тією Польщею, але коли він потім прийшов сюди визволяти людей з польського ярма, то він побачив щось інше. Побачив крамниці, повні всякої краму, побачив веселих і щасливих людей. А тому він тепер сидів і слухав оповідання Наталки. А вона розказувала багато, а потім просила його:

— А ти мені розкажи щось про Україну. Я ніколи там не була і мені так хотілося б побачити Київ. У нас на Волині що? Крем'янець, Рівне, Дубно і це все. А у вас — Київ, Харків, Полтава Одеса, Чорне море. Я багато читала про ті міста, про Чорне море і мені дуже хочеться побачити ту свою рідну Україну. Там і Канів, Шевченко, Дніпро, степи, а на стежках могили, — вона замовкла і обернулася обличчям до вітру, дивлячись на поле. Вітер гойдав кінцем хустки, якою вона була зав'язана.

Ігор дивився на профіль її обличчя і йому здавалося, що така гарна дівчина може вирости тільки на українській землі. Її врода якраз пасує до довколишніх піль, до синіх волошок у житах, до червоних маків, які саме ось тут під межею схиляються разом з колосками до землі. Він зідхнув і казав:

— Наталко, Україна не така, як ти про неї думаєш. Ти її знаєш з книжок, може ще з книжок довоєній, знаєш із Шевченка, але вона не така. Вона бідна, поневолена, замучена. Ти думаєш, коли в нас є Шевченко, то і є Україна? Ні, нема. Стоять його пам'ятники, але вони стоять тільки для того, щоб замілити ними наші очі. Самого ж Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, цебто їхнього навчання і їхньої ідеї в нас немає. Коли б вони тепер були, їх давно знищили б, заслали на Сибір так, як заслали і знищили багато наших славних письменників і поетів. Ти чула про Фальківського, про Чупринку, про Хвильового, про Влизька? Чула?

— Так, чула, — відповіла тихо Наталка.

Отже, всіх їх знищили, розстріляли, а дехто самі поповнили своє душогубство. України в нас нема. Є тільки порожня назва, велика і багата територія. У вас у Польщі без порівняння була більша воля. Ви мали свої газети; мали свої книжки, свої національні свята, своє окреме життя в чужій державі. У нас, правда, також були українські газети і книжки, але в них тільки була сама українська мова, а зміст був чужий нашому народові. Те саме буде з німцями, якщо вони, не дай того, Боже, заволодіють Україною. Будуть виходити газети українською мовою, але зміст тих газет буде німецький. Так робить кожен окупант і таке було в нас. Але... — і Ігор не докінчив. У парку за кущами почувся голос санітарки Олі.

— Ігоре, пане Ігоре, ходіть но сюди! — гукала вона.

Ігор з Наталкою кинулися за кущі. Там стояла санітарка і плакала.

— Ходіть сюди, ходіть, — казала вона, — жидів вивозять стріляти.

Вони всі троє швидко перебігли парк і сіли за диким хмелем, який поплутався по камінній огорожі. Звідси було видно Старий Вишневець, на греблю і на широкий шлях, що вів на Збараж. Було видно також дерев'яну браму, що провадила до гетто. Там тепер сиділи на мотоциклях два поліцай у військовій німецькій уніформі. Стояли також порожні вантажні авта. З гетто виходили люди. Старі, молоді, хлопці, дівчата. Вони лізли на авта, розміщувалися там, сідали по боках, тиснулися. Десь взялося більше поліцай і вони помагали старшим людям вилізати наверх. Матерям подавали туди малих дітей. Між поліцаями плутався Савка Шпилька і Наталка з Ігорем виразно пізнали Його. На його плечі теліпався автомат. Німецькі вояки бігали сюди-туди і ввесь час було чути їхнє грізне:

— Шнель! Шнель!..

Наповнене людьми вантажне авто від'їздило греблею на Старий Вишневець, а під браму зайдило нове порожнє. Людей знову виводили з гетто, садовили на верх, старших підштовхували й усе це робилося спокійно, тихо, без плачу, без гістерії, ніби це люди їдуть на якесь своє дозвілля. Десь далеко було чути приглушені сальви автоматів. Санітарка Оля з Наталкою дрижали й безутішно плакали.

— Їх там стріляють, — тихо казала Оля, — чуєте? Казав наш сусід, що він учора бачив це пекло здалека. Всім кажуть догола розібратися, сходити до ями і лягати там рівно, тісно, щоб багато змістилося. Потім строчати по них із кулемета, посипають якимось білим порошком і заганяють другу групу. Постріляні в ямах трупи воруваються, спинаються догори одні на одних, а тоді по них ще стріляють, а за хвилинку все затикає. А коли настріляли повну яму, коли засипали землею, то кажуть, що земля ще якийсь час ворується, наверх виходить кров.

Ігор дивився на страшний суд у брамі до гетто і його серце стискалося від болю. Він багато читав про татарів, які плюндували колись Україну, читав про так звану “святу католицьку інквізицію”, але про таке, яке він бачить тепер своїми очима, він ще ніколи не читав. Такого хіба ще на світі не було, а якщо подібне і було колись, то тоді світ був напівдикий, божевільний, а тепер на світі процвітає культура, цивілізація, люди винайшли найкращі винаходи, радіо, телефон. І найбільше болюче йому те, що ця страшна історія пишеться в часі, коли він живе, вона пишеться на його рідній землі. Тому він обернувся від тієї тяжкої картини, закрив руками обличчя й сказав:

— Ідім!

І вони всі троє пішли через парк до лікарні. Над ними шуміли сосни, над соснами світило сонце. Був чудовий погідний день.

Того дня Ігор нічого не єв. Наталка пішла додому, а він лежав на ліжку, дивився крізь вікно на костела з хрестом, дивився на місто, яке покривалося надвечірнім туманом, і не переставав думати свою тяжку думу. Враження сьогоднішнього дня розпирало його груди.

Під вечір, як завжди, сонце заходило за парком. Тіні від сосен ставали довгі і падали на потріскані цементові стежки, робили їх рябими і ще більш старими і поколеними. Дорогою, що проходила за греблею, їхало кілька підвід, навантажених пом'ятими сорочками, чоловічими піджаками, жіночими сукенками, дитячими черевиками, штанцями. Група поліцай ішла за підводою. Вони весело сміялися, щось починали співати.

Ігор відійшов до свого ліжка, схопив голову руками і впав на подушку. На коридорі дзвонив годинник. По кімнаті безрадно літав білий метелик, який влетів крізь відчинене вікно, а тепер не міг знайти виходу. Ігор дивився на нього і переставав думати. Він хотів би якось ті свої думки обтяти, загородити, щоб вони не приходили, але не міг. Вони десь бралися і росли з кожною хвилиною.

Одного дня санітарка Оля прийшла з міста і сказала, що в гетто жидів уже немає. Усіх уже постріляли. Вхідну браму повалили і впустили до гетто людей. Тепер у гетто відбувається другий страшний суд. Санітарка Оля казала, що в місті ходить багато людей. Вона радила також піти Ігореві й подивитися. Він не має чого лякатися. Німці отак будь-кого не забирають, у місті починається якесь життя, відкрилося дві крамниці, жінки з села приносять продавати цибулю, молоко, сир.

За кілька день Ігор зібрався і пішов до міста подивитися. Воно було страшне, таким воно хіба ще ніколи не було. По дахах домів вітер розносив пір'я з гетто і воно чіплялося дерев і дахів, ніби сніг. Воно також падало на дорогу, порозносилося по всіх за-

кутках. Ігор минув майдан, на якому колись була торговиця, і пішов схилом до греблі, де була повалена брама до гетто. Там він побачив також таку картину, якої ще в житті не бачив. Поломані ворота лежали на землі, а люди виходили з гетто, несучи цілі ще вікна, крісла, якісь картини, посуд. Інші несли подушки, перини, а за брамою пір'я витрасали на вітер, а з полотном швидко втікали. За ними ніхто не біг, ніхто їх не переслідував, ніхто їм не забороняв того робити, але люди самі втікали, ніби від себе самих, від свого сумління. На дорозі стояв старий дідусь і голосно казав:

— Люди добрі, бійтесь Бога! Що ви робите? На світі війна, таке нещастя, таке горе, а ви розтягаєте чуже добро. Киньте це! Опам'ятайтеся! Люди добрі! Християни, завтра ви можете своє майно лишити, бо воно вам буде непотрібне, а сьогодні ви чуже тягнете. Опам'ятайтеся, це чужа кривавиця...

Дехто слухав старого. Кидали біля воріт вікна, картини, кухонний посуд, якісь лахи, а самі швидко, ніби від огню, втікали за будинки. А вітер ніс над містом пір'я, розсівав його також на очерети близького ставу.

Ігор подивився на таке, сплюнув з огидою і відійшов від воріт. Пішов хідником на вулицю, яка вела до Крем'янця. Там уже були дві щойно відчинені крамниці, де можна було купити різні жидівські речі, а також самогон. Він зайшов до крамниці, щоб тільки отак подивитися і вбити пригноблюючий час. На стіні висіло багато чоловічих камізельок, сорочок, штанів і маринарок. На них були чорні плями, по яких тепер лазили мухи. Все це було пом'яте і від нього тхнуло тяжким неприємним запахом. Ігор спинив віддих і вийшов на вулицю. Хотів перейти на другий бік, але почув за собою чиєсь незнайомі голоси і затримався.

— Везуть! Везуть, знову везуть! — казав жіночий голос.

Ігор відійшов за ріг будинку. Дорогою їхала підвода, запряжена двома худими кіньми. Перед кіньми йшов поволі зажурений погонич, тримаючи в руках батога. На возі сиділа молода жінка, а біля неї — невеликий хлопець. Обличчя жінки було вимащене сажею, блузка була роздерта на правому плечі і вона брудною ганчіркою спадала на її руку. Вона дивилася навколо якимось непритомнім поглядом і притримувала правою рукою хлопця. Віз котився під горбок поволі, а за ним так само поволі крок за кроком ішов грізний поліцай, тримаючи в руках рушницю. Біля жінки на возі лежала лопата. Отже, все, що потрібне для новогого вбивства: жінка з дитиною, поліцай з рушницею і лопатою для копання ями. Віз тарахкотів по нерівній дорозі, підскакував, а тоді й лопата підскакувала і зсуvalася на драбину.

Ігор пустився за ріг будинку, але підвода була близько і він лякався, що поліцай може помітити його, що він утікає, а тому став у дверях крамниці, з якої шойно був вийшов. Підвода наблизилася зовсім близько і він почув, як його серце сильно забилося. Він побачив, що з рушницею не йшов хтобудь, а Савка Шпилька. У крамниці хтось тихо сказав:

— Це дружина доктора Кацмана з сином.

— Нашого доктора? — оглянувся Ігор.

— Так, нашого, — знову той самий незнайомий голос.

Ігор почув, що його вкинуло в жар, а потім у холод. Він не зінав, що він має робити, а підвода ось-ось і зрівняється з ним. В Ігоря бунтується душа, стискаються кулаки і до голови вдаряє кров. Тоді, коли він думав отак просто кинутися на поліцая, скопити лопату в руки, — підвода наблизилася до нього і поліцай спитався Ігоря:

— У тебе немає вогню?

— Є, — сказав Ігор. — Я сам не курю, але сірники десь у кишені завалялися, — і він почав шукати по

кишенях, пішовши поруч воза. Запалив одного сірника, але вітер загасив і він запалив другого, обернувшись до воза плечима. Поліцай затягнувся димом і поправив на плечі рушницю.

— Де ж це ти знайшов цих дві пташки? — спитався Ігор поліцая, ховаючи сірники.

— У синагозі, — відповів той. — Сиділи в пивниці, але ми маємо тренованого пса і він їх знайшов. Поволі ми їх усіх виловимо.

— Певно, так і треба. Вони досить напилися нашої крові, — казав Ігор, прикусивши уста.

Поліцай курив, випускаючи дим одночасно ротом і носом. А потім кашельнув і Ігор почув від нього запах самогону.

— А ти сам звідкіля? — нараз спитався поліцай.

— З Крем'янця, але тепер живу у Вишнівці. Працюю в замку.

— Я тебе щось там не бачив.

— Бо гестапо і поліція приміщується внизу, а ми займаємо ввесь другий поверх.

— Яка ж твоя праця? — цікавився далі Савка.

— Підраховуємо контингенти збіжжя, а потім відвозимо його на станцію до Крем'янця або до Збаражу. Це моя така праця. А ти сам з Вишнівця? — кинув Ігор отак, щоб тільки щось казати.

— З села.

— З якого? Перед війною я був тут по всіх селах і знаю багато людей.

— Я з Гончарівки, — сказав поліцай, затягаючись димом.

— О, там я був. Знаю там декого, а зокрема ваших євангеликів. Знаю також колишнього вашого солтиса, здається — Харитон. Забувся прізвище.

— Він і тепер у нас солтис, тільки щось він не йде в ногу з новою владою, яка звільнила нас від комунізму.

— То нічого, він потім обдумається. Треба почекати. Інколи людям важко привикнути навіть до найкращого. Час його навчить.

— То ти може також євангелист? — подивився з-під кашкета поліцай. — Якщо так, то вам не можна стріляти, навіть не можна брати рушниці до рук. А тим більше не можна вбивати.

— Ні, я не євангелист, але я ще ніколи не стріляв. Не довелося служити у війську і окрім курки, я ще нікого не забив, — відповів Ігор.

— То ти баба, — засміявся Савка.

— Не знаю, може й баба, але ось якось так проїшло життя, що не було нагоди стріляти і не було нагоди вбивати когось.

Віз спускався з горбка в долину. Ліворуч дороги стояли будинки гетто, яке тепер було порожнє. Там хтось щось ломив і глухий відголос котився порожніми вулицями міста.

— А ти давно служиш у поліції? — спитався Ігор.

— Від першого дня. Тільки німці прийшли і я від першого дня добровільно зголосився. Бачиш, я тут знаю всіх, знаю, хто чим дихає, а тому багато можу помогти німцям. А вони вірять мені, доручивши мені вишукування жидів, бо їх ще доволі тут переховується по пивницях, по коминах, а також по полях. Ховаються також по наших людях, які дають їм притулок. Оце, дивись, щойно знайшов цих двох, а це не абияка риба. Це дружина лікаря зо своїм сином. Її чоловік ще працює в лікарні, але незабаром і йому буде капут. Його дні вже пораховані.

— А куди ж ти їх везеш? — питався Ігор знову.

— За місто. Там над ставом, де колись була торговиця, викопані готові ями і ми стріляємо тих, кого де зловимо.

— І ти не боїшся отак вбивати людину?

— Тепер не боюся, але спочатку було якось страшно. Зокрема, коли вб'еш дитину. Воно таке жи-

вуче і ще довго тріпається, ніби курча, якому відрубаєш голову. Але тепер вже привиклося і не страшно. Це ж жиди. Вони багато нашого народу знищили і вони не вірують у Христа.

— А ти віруеш у Христа? — спитався Ігор, коли віз повертає під став.

— Певно, що вірую. Навіть хрестика маю, — і він на ходу розстібнув на грудях сорочку. Там справді блищає на тонкому ланцюжку хрестик.

Ігореві зробилося тяжко на душі. Він прикусив уста, стиснув у кишені кулака й ішов за підводою разом із Савкою. А той викурив одну цигарку і робив другу. Ігор віддав йому свої сірники.

— А ти ще справді нікого не забив? — спитався Савка, коли віз котився під самим очеретом.

— Ні, не забив, — відповів Ігор.

— А хочеш тепер попробувати?

— Чому ні? Давай попробую... Когось іншого не відважився б, але жидів можна. Це ж наші вороги, вони не вірують і в Христа, вони й розп'яли Його. Да-вай!..

Ідучи поруч із Савкою, в Ігоровій голові бунтувалися різні думки, ніби тяжкі хмари перед дощем. Він дивився на бідну жінку з дитиною і перед його очима стояв доктор Кацман. Чи знає він, де тепер його дружина з сином? Він десь там у лікарні помагає рятувати життя наших людей, а тут ось його дружину і сина везуть на смерть. І в душі Ігоря росла буря, там щось таке бунтувалося, що він не міг себе вгамувати.

Віз котився поволі, а збоку шумів очерет. Блища-ла поверхня ставу і морщилася від подиху вітру. Спереду стояли палі колишньої огорожі, де колись була торгівниця, а між ними черніли ями і купи свіжої землі. Ігор побачив і здригнувся. А Савка подивився на нього.

— Ну що, хочеш попробувати? — спитався.

— Гаразд. Я попробую, цікаво, як то воно буде. Боюся тільки, чи я зможу одним пострілом убити. Ніколи я такого не пробував, — відповів Ігор.

— Не біда. Я поможу, якщо буде треба і в тебе не буде вже відваги.

— Добре, — сказав Ігор і ковтнув слину.

Вони йшли за возом. Обидва мовчали. Вітер віяв з боку гетто і ніс на став біле пір'я, яке падало на воду, чіплялося за лепеху.

Підвода спинилася біля ям.

— Злазь і йди сюди! — грізно сказав Савка до жінки.

Але переляканна жінка не могла зрушитися з місця. Вона дивилася на поліцая, дивилася на Ігоря і в її великих очах, а також на обличчі, не було видно життя. Савка схопив її за рукав і з усієї сили потягнув на землю біля викопаної свіжої ями. Вона тиснула до себе дитину, лежала на землі, але встати не могла. Підвода швидко від'їхала і погонич навіть не оглянувся. Савка подав Ігореві рушницю.

— Стріляй тут, а потім ми її затягнемо до ями, — сказав.

Ігор узяв рушницю, подивився, чи вона дійсно має кулі, зважив у руці, а потім прикладав до плеча. Його обличчя було бліде, руки тряслися, але він зібрав усі свої сили, обернувшись до Савки і крикнув:

— А тепер, бандите, руки дотори! Тепер ти побачиш, чи я вмію стріляти.

Поліцай підніс руки, оглядаючись навколо себе.

— Скачи до ями! Швидко!.. — казав Ігор, тримаючи рушницю напоготові. А до жінки, яка оперлася на лікоть і пробувала звестися на ноги, він крикнув:

— Беріть хлопця та втікайте! Отуди через парк понад став і на поле. Там високі жита і ви сховаєтесь. А потім шукайте собі добрих людей... Ідіть швидко! Вам немає часу.

Жінка зірвалася на ноги. У неї десь взялася сила, схопила хлопця за руку і вони побігли понад став. Далеко оглянулися, а потім знову бігли. Густі верби над ставом закрили їх.

А поліцай стояв у ямі, тримаючи руки дотори. Він дрижав зо страху і просився:

— Я, пане... Я...

— Я знаю, що це ти. Савка Шпилька з Гончарівки. Знаю тебе, знаю.

— Пустіть, пане, — просився Савка.

— Ні, я тебе не пущу, — підступив Ігор до ями. — Ти за большевиків чимало наших людей вислав на Сибір, а тепер, щоб відвернути від себе кару, вислуго-вуючись другому окупантovі. Скидай піджака... Сорочку скидай!

Савка роздягнувся. З його кишені випали запасові кулі для рушниці, на шиї заблищав хрестик.

— Скидай, бандите, зо своїх окаяніх грудей хрестика, бо ти негідний його носити. Христос не казав убивати людей, а ти вбиваєш. Швидко скидай!

Савка скинув хрестика і кинув його з ями наверх. А потім знову підніс дотори руки та просився:

— Прошу, майте милосердя! Не вбивайте, я ще молодий, — і рясні слози покотилися по його блідому обличчі.

— Ти не мав милосердя до інших, ще молодших від тебе, то і в мене немає милосердя до тебе. Лягай у ямі обличчям до землі і не ворушися. І так лежи. Швидко лягай! — і Савка ліг. Груди його підносiliся від тяжкого дихання, руки простягнулися і на них падала свіжа земля.

І саме в той час із церкви на Старому Місті почувся дзвін: “Бам! Бам! Бам!”

Ігор згадав церкву, згадав Наташині слова і нараз опустив рушницю. Досі він не вірив у Бога, але тепер чомусь Його згадав. Йому зробилося страшно.

Він пройшов війну, був на фронті, бачив, як умирали його товариші, але досі він ще нікого не забив, жодній людині ще не відібрав життя. А дзвін увесь час гудів: "Бам! Бам! Бам!"

Ігор опустив рушницю і крикнув до поліцая:

— Лежи там і не ворухнися, бо тільки ворухнешся, то буде тобі капут. Лежи!.. — а сам схопив рушницю навпіл і кинувся в густі кущі лозини і придорожніх верб. Біг перед себе і оглядався. Далеко за ним чорніла свіжа земля, але з ям, які там були, ніхто не вставав. Ігор біг і біг. Йому заважала рушниця. Він розмахнувся з усієї сили і кинув її до ставу. За очеретом булькнула вода, а він пустився через якийсь сад і вибіг на поле. Там шуміли жита, в житах цвіли маки і волошки. Він кинувся в те безмежне море зелені. Переplигуючи через межі, відбивався від колючих колосків, ловив грудьми насичене паходами поля повітря і біг-біг.

Сонце спускалось за полуцення. Над далекими горами Крем'янця стояв туман. Ігор зробив стрибка через вузьку польову доріжку, на якій не було видно жодних слідів і кинувся знову в море такої самої зелені. А там відчув, що йому стає важко дихати, бракує повітря, щось тисне за груди і він спинився. Навколо було тихо. Він знайшов глибоку борозну, ліг там і поклав руку на серце. Воно билося не так, як завжди. Він лежав і прислуховувався до биття свого серця. А жита шуміли над його головою, закриваючи сонце.

Як довго Ігор лежав у борозні, він не знає, але коли він устав, то побачив, що сонце опустилося ще нижче. Полежавши ще якусь хвилину, він звівся на ноги, важко дихаючи. По своїй ході він знов, що пробігдалеко від міста. Захід сонця був праворуч від нього, а тому він добре орієнтувався, куди йому йти. Найголовніше, що він уже далеко від Вишнівця, а там нехай собі робиться, що хоче. Надворі незабаром буде вечоріти і за ним жодної погоні не буде. Тому він

ще присів на межі, поклавши голову на коліно. Відчув, що йому на серці так гірко і важко. Куди тепер йти і що робити? Чужа для нього тут земля, хоча і тут Україна, але на кожному кроці йому тут загрожує небезпека зокрема тепер, коли таке сталося сьогодні.

Ігор пригладив рукою волосся на голові і пустився поволі йти межами поміж жита і пшениці. Він знає, що в той бік, куди він іде, лежить єдине знайоме йому село Гончарівка. Він думає, що до заходу сонця він ще туди зайде. А там буде видно.

Тому він іде. А, пройшовши трохи, стає і слухає. Але навколо нього тихо. Шепочуття тільки колоски від подуву вітру, десь відзвивається перепілка. Через межу плигнув заєць і, побачивши людину, кинувся в жита. Він ховався від людей, а Ігор подумав, що й він тепер утікає від людей. Він тепер відчув спрагу і оглянувся по околиці. Ліворуч від нього видніє якийсь гай, а спереду якась долина. Ігор сходить із горбка. Дивиться навколо і сам себе боїться, таке в нього тепер враження. В долині блищить до сонця струмок, що випливає з гори, пливе поміж лепехою і ховається десь за кущами. Ігор кинувся туди і набрав води в обидві долоні. Напився і відчув ніби нову силу в собі. А потім умився і холодна вода наповнила його бадью. Він розглянувся навколо себе, але тут ніде не було ні дороги, ні хуторів і він радів із цього. Йому тепер треба пустелі, безлюддя й воно тут якраз так було. Тільки поле, самі жита і пшениці. А в них червоні маки, що їх хтось тут порозкидав, ніби краплі крові.

Коли сонце сковалося за далекі сиві гори, Ігор був біля Гончарівки. Село дрімало в передвечірньому тумані, з коминів солом'яних стріх підносився дотори дим. У деяких хатах уже світилося, світилося також у школі, де недавно приміщувалася сільрада, а тепер працювала управа села. Ігор затримався на горбку і дивився на село. Чомусь воно було йому дороге і рідне. Тут його чекала смерть, але добрі люди не дали

вмерти. Тепер він знову прийшов сюди, знову шукати рятунку й оборони.

Він минає село і переходить через головний шлях. Він широкий і поколений танками, які колись тут проїздили. Біля шляху в рові чорніють дві могили, а на них стоять невеликі дерев'яні хрести, на яких хтось повісив вінки з волошок. Квіти вже зів'яли і пахли приемним запахом поля. Ігор затримався біля могили своїх незнаних друзів. Глибокий біль стиснув його серце. Хто вони? — думав він у великій скорботі. Чи знатимуть колись про них їхні батьки, де вони поховані? І за кого вони поклали своє молоде життя?

Ігор стояв у глибокій задумі, а серце його розривалося на маленькі кусочки. Ці кусочки його серця, його глибокого чуття і жалю вітер розносив і розкидав по полях.

Він став біля могили на коліна і подивився до ясного передвечірнього неба. Воно ще не мало зір і було прозоре й безмежне, ніби океан. Хотів помолитися, але пригадав, що досі він ще не молився, досі він таки не вірить у Бога так, як треба, а тому і не знає жодної молитви. Вийняв з кишені блискучого маленького хрестика, якого відібрав у поліцая, і дивився на нього, як він блищає на долоні. А потім повісив його на дерев'яному надмогильному хресті і стояв якусь хвилину тут, опустивши голову. Дивився на хреста, на могили і пригадував слова Наталчиного батька, який казав, що коли б люди жили по Євангелії, коли б вони від серця вірили в Христа, то не було б воєн, не вбивали б одні одних. В голові його роїлися думки, які випереджали одні одних. Він ніяк не міг зображені, як це так, що люди носять на шиї хрести, а вбивають себе взаємно. Вояки в сірих шинелях із культурного заходу мають на військових поясах ім'я Бога, всі вони якісні християни, вдома святкують своє Різдво, Великдень, а тут ось роблять такі злочини. У нього все плуталося в голові, думка побивала думку.

За горбком почулася на шляху підвода. Ігор скочив, ніби заєць, за придорожні кущі. Дорогою хтось їхав до села. Ігор перечекав, поки підвода сковалася, а тоді пішов поза Гончарівку межами і полями. Здалека бачив між деревами Харитонову хату, але до села він не пішов. Покищо в нього немає ще якогось виробленого пляну, що він має робити після того, що сталося, а тому він обходить село полями й іде до синожатів, до Горині, до свого старого млина. На поля спускається вечір, від річки дихає прохолодою. Ігор знає тут стежку і йде поволі, не лякаючись нічого. Вишневець далеко лишився за ним зо всіма своїми поліцаями, з Савкою, з недостріляними по пивницях жидами і з бідними переляканими людьми. А він тут покищо сам один. Навколо вечір, тиша і шепті трав. Горинь так само пливє, як і перед тим. Хлюпочеться і співає. На небі запалюються перші зорі.

Ігор знайшов над лотоками відхилену дошку і ввійшов до млина. Там було темніше, ніж надворі. Пахло сирістю і мочарами. Він віднайшов у темряві двері своєї кімнати, скинув піджака і впав на нари при стіні. Вони заскрипіли і захиталися під його тягарем. Ігор лежить горілиць, підклавши руки під голову. Від довгої ходи ноги його здерев'яніли і він простягнув їх до дверей, скинувши черевики.

Полежав якийсь час, поки ноги відійшли, Ігор устав і босоніж ходив по млині від одного кутка до другого. Знайшов за кроюю свого револьвера, за другою знайшов запасові до нього кулі. Тепер усе це знову було в його руках. Він вернувся знову до своеї кімнати, знову ліг на нари, поклавши біля себе зброю. А думки його пливли, ніби чорні осінні хмари. Пливли додому, до матері, вони також кружляли навколо лікарні у Вишнівці, навколо бідного, але такого доброго доктора Кацмана, біля спокійної санітарки Олі. Що там сталося після того всього, чому він був причиною?

Він лежав, чув утому, але заснути не міг. Напомацки заклав до револьвера кулю, поклав собі під подушку і знову ліг. Дивився в темряву ночі, слухав хлюпіт води під млином, але заснути не міг. Лише пізно, коли здавалося, що вода під лотоками перестала хлюпотіти, коли щури під долівкою кудись розійшлися, до нього прийшов сон і закрив його втомлені очі.

Він не зоглядівся, коли заснув. Уранці прокинувся, коли в млині було вже повно сонця. Воно саме зійшло, обливаючи золотом поля, сіножаті і трави. Ігор відчув, що він добре відпочив. Дістав з-під подушки револьвера, потримав у долоні, порахував кулі і поклав до піджака, що висів на дверях. А потім знайшов у шуфляді сухарі, розмочив їх у воді та з'їв. Був голодний, бо від учора з самого ранку нічого не їв. А потім ходив по млині, рахуючи свої власні кроки, ніби в якісь в'язниці. Дивився крізь щілини в стіні, а коли на сінокосах не було нікого, тоді виходив на греблю. Сідав між лозами на березі річки, дивився у воду, а там пливали маленькі рибки, сяючи до сонця блискучою лускою. Потім знову йшов до млина, знову лягав на тверді нари і лежав, і думав.

А ввечері, коли надворі було вже темно, він поклав до кишені револьвера, помився в Горині і пішов полями до села. Гончарівка ще не спала, кліпала червоними світлами маленьких вікон. Ігор ішов через сади і городи до Наталчиної хати. Він знає тут усі тини й усі перелази. Ось тепер переступає їх, плутаючись у довгому і колючому гарбузинні.

Мартинів пес пізнав Ігоря і кинувся до його ніг, махаючи кудлатим хвостом. У хаті світилося љ Ігор підійшов до вікна. Старий Мартин сидів біля столу і щось читав. Ігор знат, що він більше нічого не читає, окрім своєї Біблії. Наталка поралася біля печі, саме щось несла на стіл і обернулася до вікна. Ігор махнув їй рукою.

— Тату, Ігор! — скрикнула дівчина і вибігла до сіней.

— Ходи, ходи до хати, — казала вона, відчиняючи двері.

Мартин тимчасом прикрутив у лямпі світло. У хаті, а також у сінях було темно. Ігор увійшов до хати.

— Де ж ти, Ігоре, був, кажи, — обізвався Мартин, встаючи. — Ми були в лікарні, санітарка казала, що вона не знає, де ти дівся. Лікар також журився за твоє життя.

— Я втік з міста, бо врятував життя лікаревої дружини і сина, — казав Ігор.

— Як же це сталося?

Ігор оповідав, а Мартин слухав. Наталка із матір'ю стояли біля печі й важко зідхали.

— І тепер я не знаю, що там робиться, — казав далі Ігор, — але я дуже жалію, що не забив того вашого бандита. Я мав добру нагоду це зробити.

— Добре, Ігоре, що ти того не зробив. Ти взяв би на свою душу великий гріх. Людина не має права відбирати життя в іншої людини, — казав Мартин.

— А він має таке право? — перебив Мартина Ігор.

— Ігоре, він також не має такого права, але ти на нього не дивися. Він не взірець для тебе. Твій батько не був убивцею і ти таким не будь. Батько твій напевно помер із доброю думкою про тебе, щоб ти пішов у його сліди, а тому ти не можеш вбивати людини. Пам'ятай це! А він за своє колись отримає належну заплату. Його гріх знайде його.

Ігор нічого не сказав. Мовчав також Мартин. Мовчали також темні стіни, вузенькі вікна, крізь які світилися з неба зорі. А потім Ігор кинув у темряві:

— То ви були сьогодні у Вишнівці?

— Так, був, — відповів Мартин.

— Що ж там діється?

— Страшне. Мені не хотілося їхати до самого міста, то я в'їхав до замку від поля. Але казала санітарка,

що жидів у гетто вже нема. Але є ще багато, які поховалися по пивницях та по стріхах і їх тепер саме виловлюють. Позавчора чи учора мало щось статися, бо гестапівці їздили по місті на мотоциклах і когось шукали.

— Я так і думав, що вони шукають, а тому не вернувся до лікарні. Туди міг би прийти Савка і мене пізвати, — казав Ігор.

— Добре, що не пішов, — вів далі Мартин, — бо тепер ти сміливо можеш переховуватися в млині. Комісія вже перевірила всі млини, запечатувала їх і більше перевіряти не буде. А ти знаєш, кудою туди можна влізти. Отже, підеш туди, а ми будемо приносити тобі все, що треба.

— Мартине, — вмішалася до розмови господиня, Мартинова дружина, — ви говорите про все, але Ігор може голодний.

— Так, дякую вам сердечно, але я справді голодний дуже, бо від учора ще нічого не їв, — сказав Ігор.

— То чого ж ти не кажеш? — здивувався Мартин. — Ти повинен бути в нас, як у себе вдома. Наталко, шукай но там чогось. Швидко!..

Потім Наталка з матір'ю сковалася за стіною на кухні, а Ігор з Мартином сиділи біля столу в головній кімнаті. У хаті було темно, бо лямпа не світилася на всякий випадок, як казав господар. У тій темряві Мартин казав:

— Так, Ігоре, ми чули про смерть твого батька. Таке сталося, таке сталося... Усе на світі може бути, якщо на це воля Божа. Твій батько був нашим братом у Христі. Він увірував між нами, між нами він провів своє самотнє життя. Розповідав нам про тебе, про вашу матір, плекав надію, що колись повернеться додому, але не сталося так. Тепер він пішов до кращого дому. До місця, яке йому приготовив Христос. Так, Ігоре, він був би щасливий, коли б зустрівся там з тобою. Тому тобі треба прийняти Ісуса Христа своїм

особистим Спасителем, увірувати в Нього, а тоді будеш також нашим братом у Христі, як і твій батько був.

Ігор нічого не сказав. Наталка несла з кухні тарілки, клала на стіл ложки, дзбанок з молоком.

Усі вони в темряві ще вечеряли і в темряві розмовляли. В печі тріщали на вогні сухі поліна дров, під піччю відізвався цвіркун.

По вечері Наталка провела Ігоря за ворота. Біля нихувесь час бігав кудлатий пес. Над Гончарівкою зійшов місяць. Високі дерева купалися в його проміннях, поміж тими деревами дрімали присадкуваті солом'яні хати. На подвір'ї стояло довге корито, наповнене водою, і тепер у тій воді відбивалися зорі і місяць. На дровітні купами сиділи та спали кури.

Ігор ішов до млина тими самими знайомими польовими стежками, тими самими межами. Йому співали жита і пшениці ту саму нічну пісню, а зоряне небо присвічувало дорогу. Він почув, що до нього прийшла нова сила. Не було ні голоду, ні спраги. Але була сила і було бажання якось таки переховатися той лютий час і жити. Ще недавно в нього не було жодного бажання жити, а тепер воно десь взялося і твердо сиділо в його серці.

Здаля він побачив поверхню Горині, в якій відбивалося зоряне небо. Навколо нього хилилися лози і комиші. Такої чудової літньої ночі треба було б не спати, треба було б отак походити м'яким берегом, дихати свіжим дозвіллям і пити чар росяних трав, але Ігор того не робив. Він чує, що він таки досі дуже втомлений і йому хочеться лягти. Лягти на своїх нарах у млині й нічого не думати про те, що сталося, і про те, що має статися в майбутньому.

Він іде на лотоки. Вони трохи хитаються на зогнилих палях, але він йде обережно, знаходить знайоме місце між дошками і всувається до млина. А там темно і гаряче. Сонце за дня нагріло стіни і вони ще

не прохололи. Але він ні на що не зважає. Скидає светра і знаходить свої нари. Лягає, намагається нічого не думати і заснути, однак не може. Ось перед ним ще одна ніч, а що буде завтра, післязавтра? До нього приходять з темряви різні питання, але він не має на них відповіді. У млині тихо і темно. Ця тиша з темрявою непокоять його. Він дивиться перед себе широко-відкритими очима і нічого не бачить. Чує тільки самий тихий хлюпіт води і це порушення тиші приносить йому одробину спокою. Він знає, що він не сам у тій мертвій тиші. Там десь хлюпотеться вода, шарудять щури чи миši, а далеко десь на сіножатях скиглить самотня нічна пташка.

Ігор заплющує очі і чує, що по його тілі ходить змора. Йому ніби холодно, ніби гаряче і він дістаете рукою светра. Накриває ноги і тисне голову до подушки. Має таке враження, що ввесь млин кудись летить разом із ним, що вода під лотоками перестала хлюпати і він опинився в якісь глибокій безодні. Темно було навколо. Було навколо тихо...

А вранці, коли сонце щойно показалося з-за горбка, він уже був на ногах. Помився в річці, скинувши до пояса сорочку, з'їв сніданок, який учора приніс від Мартина й вийшов на дорогу, що проходила недалеко млина. На ній ще не було слідів. Вчорашня дорожня пилюка була прибита росою. Навколо співали поля, цвіли квіти, сяяло сонце. Був чудовий літній ранок. Запашний і прозорий, який може бути тільки на його рідній землі.

Минулій ночі десь так над самим ранком Ігор прокинувся і вже не міг більше заснути. Тоді він лежав горілиць, дивився на темну стелю своєї кімнати і тоді прийняв тяжке рішення піти сьогодні до Вишнівця, піти до лікарні, побачитися з лікарем і сказати йому про те, що сталося. Ризико це велике і воно може закінчитися трагічно, але Ігор має в кишені револьвера і якщо зайде потреба, він може оборонити себе. Він

також має сильні ноги, а тепер літо, на полі всюди високе збіжжя, сховатися є де. А, зрештою, його в місті і так ніхто не знає, по ньому не видно, що він не тутешній, що він полонений. На голові тільки ще не відросло належно волосся, але він знайшов у млині старого кашкета і він якраз придався на його голову.

Ігор іде, минає Гончарівку і чує звідти голос овець і корів, яких саме виганяють на поле. Над селом стоїть туман. У цьому тумані між липами блищить до сонця на церкві хрест. Він намагається триматися широкого шляху, бо польові дороги і стежки повні роси, якої сонце ще не висушило.

Коли він вийшов на головний шлях, що йде до Вишнівця, то почув за собою скрип возів і чоловічі голоси. Він зійшов набік і стиснув у кишені холодну ручку револьвера. А підводи якраз іхали з горбка просто на нього. Ігор зійшов на траву і спітався:

— Дядьки, куди ви їдете?

— До Вишнівця, — відповіло кілька голосів.

— А може би так мене взяли, бо я також іду до Вишнівця? — дивився на них Ігор.

— Чому ні. Сідай! — сказав один, спинивши трохи коні.

Ігор на ходу вискочив на віз і сів ззаду на дощці, спустивши ноги через драбину під віз. На них сідала дорожня пилюка, а вони байдуже гойдалися в один бік, то в другий.

— Куди ж ви це їдете так багато підвід? — питався Ігор.

— До Вишнівця забирати зерно і везти до Крем'янця на станцію. Завтра ще більше підвід буде, бо зерна є дуже багато, — відповів візник.

Під містом Ігор зліз із воза, подякував і пішов межами до парку. Там так само крякали ворони, так само шуміли смереки. Двері до лікарні були відчинені. Він пішов довгим знайомим коридором. Напроти нього бігла санітарка Оля.

— Де ви були? Що з вами сталося? — питалася вона схвильованим голосом.

— Я вже був у дома, в Гончарівці, — спокійно відповів Ігор.

— А чому ви не сказали лікареві? Він дуже турбувався за вас.

— Не було коли казати. Це сталося дуже раптово, що я пішов додому і я не мав часу. Я тепер прийшов йому сказати.

— Лікаря нема.

— А де ж?

— Забрали.

— До гетто, на смерть?

— Ні. Забрали вчора до Борсуківки. Там кинувся тиф і німці послали туди доктора Кацмана. А лікарню у Вишнівці закривають.

— А ви ще будете бачити лікаря? — питався Ігор.

— Не знаю.

— Олю, коли б ви побачили лікаря, то скажіть йому, що я не міг прийти, бо треба було втікати, — і він коротко на коридорі розповів їй те, що сталося.

Сестра-жалібниця схопилася руками за голову.

— То це ви? Це ви були? — дивилася вона переляканими очима.

— А ви хіба вже чули про те? — питався Ігор.

— Так, чула. І чула, що дружина лікаря вже врятована і вона перебуває в безпечному місці між нашими людьми.

— Слава Богу! Слава Богу! — казав схвильований Ігор, поглядаючи у вікно.

— Ігоре, а ви ж не віруєте в Бога. Ви так мені казали... — дивилася на нього сестра-жалібниця.

— Тепер не знаю, чи вірую, чи ні. Поміж вами на цій вашій Волині може я ще навчуся вірити, — казав він. — Але, дорога Олю, коли б ви побачили доктора, то подякуйте йому за все. А вам також за все я широ дякую, — і він подав їй свою руку.

— Куди ж ви? — дивилася сестра-жалібниця переляканими очима.

— Не знаю, але я мушу кудись утікати з цього місця. Тут відбуваються страшні суди. Може там даліше в Україні того немає. Може даліше на захід також того немає. В Галичині, чи то в тому якомусь Генеральному Губернаторстві напевно спокійніше, — казав Ігор.

Він зачинив за собою двері і пішов до воріт, що вели до міста. Був розбитий і морально, а також фізично знівечений. А при тому десь у нього взялася сміливість і відвага. Йому здавалося, що він нічого не боїться.

Ігор минув костела, минув колишню польську гміну та йшов до середмістя. Там одна вулиця йшла на Крем'янець, а друга — на Старий Вишневець. Звідси було вже видно жидівське гетто з позабиваними дошками вікнами. Звідти вітер ніс неприємний сопух, кусочки порваного паперу.

У місті майже нікого не було. Воно було мертвe, ніби від пожежі чи землетрусу. Від замку тільки було чути тарахкотіння підвід, які везли зерно на станцію до Крем'янця. Але підводи швидко з'їхали з горбка в долину і їх більше не було чути. За ними тільки стояла густа пилюка, яка тепер розплівлялася по хідниках.

Ігор став на вулиці й дивився перед себе, сам не знаючи, чого це він тут стоїть. На недалекому будинку голосно крякала самотня чорна ворона. Ігореві зробилося моторошно. Йому здавалося, що вона накликає на нього якусь біду або остерігає його від якоїсь небезпеки.

Він пустився йти поза гетто, але нараз став, ніби вкопаний у землю. З-за рогу напіврозваленої будинку вийшло четверо молодих людей — дві дівчині і два хлопці. На їхніх плечах і на грудях були пришиті жовті латки з Давидовою зіркою. Вони йшли поволі се-

рединою вулиці, а за ними йшов сердитий німецький вояк, тримаючи напоготові револьвера. Ігореві не хотілося втікати від тієї картини, щоб не викликати якогось підозріння до себе чи уваги і не було на це часу. Тому він стояв і дивився. І ввесь час тримав праву руку в кишені, щоб бути готовим на всякий випадок.

Хлопці й дівчата йшли ногу в ногу і вояк їх не підганяв. Він також ішов поволі, не оглядаючись, лише пильно дивився перед себе. Шолом на його голові блищав до сонця.

Вони минули Ігоря і він бачив їхні зажурені обличчя. Чи це були брати і сестри, чи це були, може, нареченні, чи чоловіки зо своїми дружинами, — він не знав. Були дві молоді жінки і два молоді мужчини. Їх ще всюди виловлювали в самому гетто і поза гетто та звозили до замку, тримаючи в пивниці. Коли там назбиралося потрібне число на одне вантажне авто, їх вивозили за Старий Вишневець і там розстрілювали.

На будинкові знову закрякала ворона, а вітер не переставав замітати по вулицях пір'я. Ігор дивився на тих, що пішли, і думав, що коли б він був малярем, він намалював би з того велику картину, яка колись, коли закінчиться війна, розбивала б камінні людські серця. Назвав би ту картину "Остання дорога". А самий сюжет для такої картини він бачить оце перед собою. Четверо молодих людей, на них порване і пом'яте вбрannя, обличчя їхні перестрашенні, волосся на голові розкуювдане і вони йдуть нога в ногу. За ними таким самим твердим кроком ступає озброєний вояк, з опущеним до землі револьвером. Остання їхня дорога, остання пройдена путь. Тепер він тільки бачить їхні плечі, а їхніх облич не видно. Але це страшний сюжет, страшне це було б полотно картини.

Ігор провів їх далеко очима, а потім трохи йшов за ними здаля. До голови йому приходили різні одчайдушні пляни, які вогнем палили його мозок. Ось у ньо-

го в кишені є револьвер. Він може швидко наздогнати вояка, бо він не оглядається, і тут покласти його на вулиці, а тим молодим людям крикнути: "Втікайте!" Ale друга свідомість підказувала, що він того робити не може. Він вирішив пройти життя і нікого не вбити впродовж свого життя. Подруге, німці всюди розвісили оголошення, що за одного вбитого німця вони можуть спалити село, можуть повісити чи розстріляти багато закладників із наших людей, яких вони тримають по в'язницях у Крем'янці, Дубні та в інших містах. Він чув, що таке десь уже трапилося. Влада ця жорстока, тяжкі і ковані чоботи її вояків ступають твердо, певно, немилосердно. Вони жорстоко розправляються зо своїми ворогами.

Тому Ігор прикусив уста, сплюнув під ноги і пішов між будинки до греблі, що вела на Старий Вишневець. На нього дивилися з гетто вибиті вікна, там десь голосно скавулію собача.

Сонце стало над ставом, купалося у воді, золотило очерети і лози. Дорога тут була тверда, на ній видно багато слідів вантажних машин, над ставом літають ластівки. Над самою дорогою похилилися верби, кидаячи на неї свою довгу тінь. Ігор переступав через ту тінь, минав верби і виходив на горбок за місто. Тут усюди шумлять зелені сади, які вже давно відцвіли, але овочів на них ще немає. Між садами стоять хати, криті або дахівкою або соломою. На одній такій хаті чорною плямою лежить буселеве кубло, з якого виглядають білі голови маленьких бусельнят. Чудова це картина буселової родини, яку можна всюди бачити на Волині. А тепер тут також можна бачити інші картини, від яких қрутиться голова, розривається серце і холоне кров. Картини, яких тут хіба ще ніколи не було від початку світу.

Ігор не знає, куди він іде і пошо, але йде. Ця дорога не веде до Гончарівки, але він зробить дальший круг і до Гончарівки прийде з другого боку. А до ве-

чора він ще встигне до свого млина, де на нього чекають його тверді нари,тиша і плюскіт води під лотоками. А тепер він хоче побачити хоч здаля те місце, про яке йому оповідала санітарка Оля. Це ж цікаво. Такого, що відбувається оце тепер на полях недалеко Вишнівця, напевно ще не було ніколи. У такий час, як оцей, він живе, а тому йому бажається побачити все своїми очима.

Він затримався на роздоріжжі між густими кущами ліщини, бо почув за собою гуркіт авта. Сховався в жита і між кущі, дивлячись на шлях. У тій хвилині з кущем порівнялося вантажне авто, наповнене людьми, а за автомобілем на блискучих мотоциклях ішало кілька озброєних вояків. Вони минули кущі, в'їхали в долину і було чути, що там стали. Ігор виглянув з-за кущів і побачив те, що спинило його віддих, заморозило в жилах кров...

А сонце обливало золотом поля. Пахли між житами квіти, по яких перелітали бджоли. А з долини до нього долітали виразні постріли автоматів. Один за одним, потім знову було тихо. Ігор відбіг далеко від дороги, впав між високу пшеницю та тверду землю і довго там лежав. Він зачепив рукою квітку червоного маку і вона зломилася. Червоні листочки розлетілись по землі між колосками і йому здавалося, що це розплівляється чиясь кров... Жива і липка кров людини. А потім устав і йшов у долину, де недавно були постріли, тримаючись за голову...

А потім скопився, ніби несамовитий, і біг полем туди, де заходило сонце. Біг і тримався за серце. Чув, що це серце спиняє його кроки, тримає віддих. Але він біжить і біжить... Сонце вже близько до заходу, йому назустріч виходять Крем'янецькі гори і воно спішиТЬ до них. А Ігор спішиТЬ до свого млина.

Коли сонце зайшло, він уже був на лотоках. Напився в Горині води, помив обличчя і вбіг до млина. Не скидав навіть піджака, але так упав на нари, на-

кривши голову подушкою. Нічого не чув, нічого не бачив. І не хотів нічого бачити. Хотів упасти на нари або в якесь підземелля, щоб уже з нього ніколи не вийти, щоб не бути, щоб не існувати. Його огорнула темрява ітиша. Знайома йомутиша, яка поклали на нього свої важкі руки, накривши нічною прохолодою. Чи там десь хлюпалася вода під лотоками, чи шаруділи миші та щури, він лежав і нічого не чув. А ніч тягнулася довга, безконечна і темна...

Уранці він устав ще до сходу сонця. У млині було вже видно. До його комірчини крізь маленьке вікно тиснувся новий день. На столику лежав Ігорів кашкет і револьвер, а також стояло горнятко з недопитою водою. Ігор узяв револьвера і поклав його на долоню. Він був тяжкий і заповнений кулями. І нараз Ігор відчув глибоку душевну ненависть до цього ненависного кусочка заліза на руці. Скільки людського життя відібрали оцей револьвер, Ігор не знає, але він знає, що для того, щоб відібрати в людини життя, він був зроблений. Він тепер чомусь думає, що всі ті винахідники, що винайшли зброю, повинні бути прокляті людьми, повинні бути покарані Богом, якщо Бог існує. Він згадав те, що вчора бачив. Як швидко строчать ті автомати, від якихпадають люди, ніби підкошена трава. А їх також хотісь винайшов для того, щоб не тратити багато часу, а за одним пострілом убивати десятки, сотні... Ігор також згадав старого Мартина, який казав, що колись буде страшний суд, на якому Бог судитиме всіх людей згідно з тим, що вони зробили на землі за свого життя. Він ось тепер якраз думає над тим, дивлячись на револьвера. Думає, що коли справді той страшний суд буде, то як Бог повинен судити Гітлера за його злочини, а також Сталіна, всіх винахідників зброї і тих кривавих воєн... Як Бог повинен судити тих, що в Україні морили голодом невинних людей, розкуркулювали працьовитих чесних селян і вивозили їх на Сибір, де вони гинули.

Ігор поклав револьвера на стіл, але ввесь час дивився на нього, а різні думки проходили в його голові, ніби осінні хмари.

Потім до нього прийшов Мартин з Наталкою. Принесли йому харчі, принесли добре слова потіхи й заохочення, але Ігор був надмірно прибитий і в усьому зневірений. Нічого не хотів їсти, сидів на нарах, підперши руками голову. А коли Мартин нагадав йому щось із Євангелії, він тріпнув головою, ніби прокинувся з якого забуття. А потім сказав:

— Знаєте... Знаєте, я дуже бажав бути таким, як ви, бути братом для вас, для Наталки, але я вчора бачив таку картину, що в мене в душі все перевернулося. Я не можу таким бути. Ні, не можу...

— Сам ти, Ігоре, справді таким бути не можеш, але якщо Господь тобі поможе, то ти будеш. Це залежить не тільки від тебе, але й від Бога.

— Не знаю, — казав Ігор, витираючи з чола піт, — але ось подумайте, що я вчора бачив, як убивали жіздів. Казали їм розібратися до нага і так заганяли до готових ям. А потім строчили по них з кулеметів. Одна молода жінка щось просила, підходила до офіцера, а він махав на неї руками. Вона йшла до ями, а потім знову верталася до нього. Я не чув, що вона казала, але бачив, коли вона втретє йшла до ями, він стрілив їй у плечі і вона впала на траву. Двох гестаповців узяли її, — один за руку, один за ногу, — і потягли до ями. Знову почулася сальва пострілів, а потім усе затихло. Я кинувся на поля і впав на землю між пшеницею. Довго там лежав, ніби непритомний. А коли я потім прийшов до себе, то на полі було тихо. Шаруділо тільки колосся пшеници від подуву вітру. Я встав і поволі пішов у долину, де віdbувався страшний суд. Там були тільки горбки свіжої землі, було багато слідів відкованих військових чобіт. Але крові ніде не було видно. Земля вбрала її в себе. А тоді я думав, що нещаслива ця наша земля, що вона п'є людську кров. На ній ні-

чого не повинно рости, вона повинна мати тут випалену пляму і її повинні обминати всі люди. Я думав, що ми не повинні любити тієї землі, що п'є людську кров. Ми повинні йти і шукати десь іншої землі, яка чиста від людської крові. Але де таку землю знайти? Де? — і Ігор дивився перед себе на стіну, на якій висів його старий кашкет.

— Така земля є, Ігоре, — казала Наталка.

— А де ж вона? — подивився Ігор на дівчину.

— Там, де пішов твій тато. Вона називається новою землею. На ній уже не буде проливатися людська кров. Якщо ти хочеш, то я тобі прочитаю про ту землю. Хочеш?

— Хочу, — відказав Ігор.

Наталка з книжки, яку завжди носила з собою, читала голосно, щоб чув Мартин і чув Ігор:

“Але за Його обітницею ми дождаємо неба нового й нової землі, що правда на них пробуває”.

— Добре, але скажіть мені ще одне! — подивився Ігор на Мартина.

— Що? — спитався Мартин.

— Ви колись мені казали, що буде страшний суд, на якому Бог судитиме кожного згідно з тим, що він робив на землі.

— Так. Я таке говорив і тепер кажу те саме, — відповів Мартин.

— То я хотів би знати, — вів далі Ігор, — яка буде кара для Сталіна, що вимордував мільйони людей; для Гітлера, який тепер мордує мільйони? Яка буде кара для тих, що винайшли таку страшну зброю, якою можна за хвилину замордувати тисячі?

— Того я не знаю, кому яка буде кара, бо це знає тільки праведний Суддя, але я вірю тому, що написано в Євангелії, — і він уявив Наталки книжку. Обернувшись до вікна, в якому було багато сонця, і читав:

“Коли прийде Син Людський у славі Своїй і всі анголи з Ним, тоді Він засяде на престолі слави Своєї.

Й перед Ним всі народи зберуться, й Він відділить одного від одного їх, як відділює вівці вівчар від козлят. І поставить Він вівці праворуч Себе, а козлят — ліворуч. Тоді скаже...” — і Мартин уважно і спокійно перечитав до кінця розділу.

Ігор уважно слухав, а Мартин читав і читав. У млині цвірінькали горобці, а слова Євангелії пливли в ранковій тиші, ніби в церкві. Мартин перервав читання на хвилинку, ковтнув сlinу і голосніше, ніж перед тим, закінчив:

“І ці підуть на вічну муку, а праведники — в життя вічне”.

І спинився. Подивився на Ігоря й на Наталку. І ще сказав:

— Я знаю певно, що так буде. А як Господь буде кого судити, це вже Його воля, а мені того не дано знати.

Ігор мовчав. Мартин з Наталкою також мовчали. А по хвилині Ігор сказав:

— А я звідси хочу таки йти.

— Куди? — спитався Мартин з тривогою в голосі.

— Піду додому, — відповів Ігор таким самим тривожним голосом.

— Як же ти підеш? Там ще якраз десь відбувається бої?

— Нехай собі відбуваються, а я піду. Там лишилася мати і може я ще побачуся з нею. Скажу їй про тата, а потім... Потім не знаю, що. Але піду. Я знаю, що там огонь, але в тому вогні є моя мати. Вона стара і немічна жінка, а до того ж вона належить до “ворогів народу”. То як ви думаете, повинен я піти, чи ні?

Знову мовчали всі троє. Мовчали діряві стіни старого дерев'яного млина, а за річкою не мовчали сіножаті. Вони співали ранню пісню, яка носилася над зеленими травами.

VI

Ігор іде густим лісом, тримаючись сонця, а також тіні дерев. Кожна деревина, кожен кущ ввиджаються йому людиною і він боїться їх. Боїться він того лісу вже кільканадцять день. Йому здається, що на кожному кроці тут чекає його якась небезпека, що за кожним ліщиновим кущем причайвся його ворог. А ліс тягнеться без кінця. Дерева його виструнчилися, ніби військо. Вони шумлять знайomoю йому ще з дитинства піснею, але тепер цей шум йому пісні не нагадує. Вони шумлять війною, бурею, зливою, гураганом. Він боїться цієї пісні, боїться дерев, боїться самого себе.

П'ять днів тому він був ще на Волині, але тепер він далеко за її межами. Там була Україна і тут та сама земля. Зруйнована і знищена війною, ограблена різними лютими окупантами. Але помимо того, вона чудова і сонячна. Вона засіяна пшеницею, її гори і долини покриті пахучими квітами і пахнуть так, як жодні інші квіти на світі.

І тими полями, тими долинами і горами Ігор тепер іде. Він переходить річки, на яких понищені мости, але він переходить убрід, перепливає. А на другому березі сушиться і йде далі. Всюди тут видні сліди війни, попалені села і міста. Але він їх минає, щоб його ніхто не бачив, і йде далі. Ночує у дуплах старих лип або в стіжках вторішнього сіна на полі, однак людям не показується. Він не знає, хто тепер з тих людей може бути його ворогом, а хто другом, а тому він бо-

їться всіх. Так найкраще. Україна тепер окупована двома лютими ворогами і ті обидва вороги тут мають своїх однодумців. А для Ігоря вони всі одинакові, а тому він усіх їх обминає. Як далеко до його рідного села, він не знає, не орієнтується, але знає одне, що кожен крок, кожна перейдена річка, кожна гора чи долина, які він минає, вони скороочують його дорогу додому. Він також знає, що його рідне село десь там, де вранці сходить сонце, а тому він туди іде. До сонця, до означеніх промінням хмар на обрії.

За ті дні, що Ігор вийшов з Гончарівки, він заріс колючою щетиною, яка Йому заважає, але він не має чим її обрізати. Сонце опалило його обличчя, опалило груди, однак він відчуває в собі досить сили, щоб іти далі. Але при тому він також відчуває голод. Тоді він їсть у лісі якісь ягоди, на межах збирає щавій, на городах знаходить моркву, цибулю. А з Гончарівки він ще має сухарі, які пильно ощаджує назавтра. Інколи зустрічає самотній хутір і заходить туди. Випросить хліба, молока, а потім знову ховається на полях, ніби дикий звір. У кишені він міцно тримає свого револьвера, але досі не було потреби його звідти виймати. Він теліпається і стукає по правій нозі, а Ігор по тому і знає, що він там є.

За ті дні своєї мандрівки Ігор багато побачив, яка то гарна його рідна земля, а при тому, яка вона бідна й нещаслива. Шляхи її порвані колісами авт і танків, а над шляхами стоять усюди свіжі могили з маленькими дерев'яними хрестами. Ігор зізнав, що в тих могилах спочивають такі самі молоді люди, як і він, сини тієї землі, а тому серце його болить. Пощо їх повбивали? Хто кому дав на це право? Тож люди його землі не пішли в інші країни, щоб їх завоювати, щоб нищити на полях недозріле ще збіжжя, щоб убивати невинних людей?

Він згадував слова Мартина, Наталчиного батька, який багато разів Йому казав, що Бог врятував його

життя для того, щоб він навернувся до Бога, щоб віддав Йому своє серце. Тоді Ігор підносив очі до неба, до його серця приходила іскорка якоїсь покори перед невидимим Богом. Йому хотілося стати між житами на коліна, помолитися і подякувати Богові за те врятоване життя. Але за хвилину знову якийсь інший дух входив до його серця, клав там тяжкого каменя і Ігор ішов дальше, стискаючи в руці револьвера.

Усюди тут, де він тепер ішов, була рівнина. Може це ті степи України, про які він багато разів читав. Усюди, куди тільки може сягнути око, він бачив простори піль, які гойдалися буйним колоссям. Він також зізнав, що ця пшениця належить до якогось колгоспу. Колись її забирала Москва, а тепер на її дозріння чекає Берлін. Німці, злагнувшись, що диявольська колгоспна система найкраща для того, щоб експлуатувати людину, а тому й лишили тут колгоспи в такому стані, в якому їх застали. Тепер ця пшениця росте. Над нею пронеслася війна і пішла кудись дальше на схід. Над нею ще й тепер пролітають літаки з чорними хрестами на крилах, а пшениця собі росте. У ній співають перепілки і жайворонки, у ній рябіють квітки, а вона росте. Нею тепер проходить Ігор. Він обережно ступає, щоб не зломити ні одного стебла, не зірвати і не залишити ні одного колоска, бо це ж пшениця, це хліб. Йому дивно, що на світі є такі немилосердні люди, які оце прийшли хто зна звідкіля і тепер їздять тяжкими танками і нищать колісами не тільки шляхи та дороги, але також нищать поля, збіжжя, хліб. Нищать те, чого вони не сіяли, над чим не працювали.

Ігор ішов польовою доріжкою, яка поросла споришем, і бачив перед собою чорну хмару, що випливала з-за недалекого гаю. Хмара швидко наближалася до нього, у ній загуркотів грім. Він став під густими кущами, поки хмара перейде. А вона минала якесь село і посувалася просто на нього. Від неї повіяло прохолодою і сильнішим запахом поля. Ігор став

під кущем і скинув черевики, які віддалекої дороги зовсім зносилися. Став, притулився до куща, а хмара надійшла і щедро сипнула на поля і на кущі густими і теплими краплями дощу. Земля спрагло пила ті краплі, вбирава їх у своє лоно, наставляючи до неба груди, щоб те небо дало їй ще більше тих золотих крапель.

Але ось хмара попливла за село, на небі знову засяяло сонце, а Ігор повісив через плече мокрі черевики і йшов тією самою дорогою. На ньому висихало мокре вбраниння, висихало мокре волосся на голові і неголена щетина на обличчі. Хмара пішла далеко, в ній гуркотів грім, а з другого боку поля стояла веселка, закриваючи різними кольорами всю широку долину. Повітря було насичене вогкістю і Ігореві легко було йти. Він ішов далі й далі.

Однієї ночі він ночував у лісі, в широкому дуплі старої липи. Він напів сидів, напів лежав, але коротка ніч швидко проминула. Він чує, що він відпочив і тепер може йти далі. Він чує у собі силу, чує енергію і він дивується, звідкіля це в нього береться. Через те все, що зосталося за ним, що він пережив, то тієї сили давно не повинно бути в нього, але вона є. Вона дає йому наснагу до життя, дає надію, що він ще побачить своє село, побачить свою стареньку страдницею матір і розкаже їй про все, про все.

Ідуши так польовою доріжкою, він нараз почув знову далекий грім, що був дуже короткий. Він десь голосно загуркотів і так само дуже швидко обірвався й затих. Ігор побачив перед собою верхівець, що їхав тією самою дорогою просто на нього.

Ігор вирішив не втікати, бо вже було запізно. Тому зійшов із дороги і чекав. А верхівець їхав поволі і не спішив. А коли зрівнявся з Ігорем, той спитався його:

— Скажіть, будь ласка, добродію, яке це село, що видно на обрії?

— Голубинці, — відказав незнайомий і спинив коня. — А вам куди треба?

— Мені, власне, туди і треба, — сказав Ігор, пригадавши, що про те село він колись чув, що воно не дуже далеко від його рідного села.

— Ви туди, друже, не можете йти, — сказав незнайомий.

— А чому? — дивився на нього Ігор.

— Бо там уже недалеко фронт. Ви чули, як перед хвилиною там вуркотіло. Отже, ви тудою не пройдете. Німці по всіх селах і по всіх полях розставили стежі, які кожного перехожого контролюють. Коли хтось не має документів, відразу стріляють.

Ігор пригадав, що в нього не тільки немає жодних документів, але при ньому немає жодного папірця. А це дуже ризиковно. Час воєнний і на одному боці фронту, а також на другому, його можуть зловити і порахувати шпигуном.

— А ви самі здалека? — спитався верхівець.

— Ні, звідси, я гадаю, вже не дуже далеко, але мое село, як видно, ще там за фронтом.

— То ви туди не перейдете. Хто знає, може бути, що наші ще відженуть німців. Вам тільки треба десь тут переховатися, бо людині у ваших літах небезпечно ходити відкритими дорогами.

— А ви думаете, котрі це наші, що ви кажете? — спитався Ігор.

— Ну, я думаю, що тамті, — совети, — відповів той якось непевно і тихо, оглядаючись навколо себе.

— Які ж це наші, незнайомий чоловіче, коли вони знищили мільйони наших людей Сибіром і голодом? — дивився сердито Ігор, увесь час тримаючи праву руку в кишені.

— Ну, чи я знаю... — зам'явся верхівець, — тепер такий час, що невідомо з ким і як говорити. Наші люди

поділилися. Одні кажуть, що совети наші, інші тримають руку з німцями. А я не знаю вас, а тому таке сказав. Але я гадаю, що одні і другі...

— Так, добродію, — поміг йому докінчити Ігор, — одні і другі, то це наші вороги. Большевики понево-лили наш тихий край і обернули його в руїну, ство-ривши оті кляті колгоспи. Вони вимордували мільйони наших невинних людей, найкращих наших людей роз-стріляли, вивезли на Сибір, де вони загинули. А тепер разом із Гітлером викликали оцю війну, а ті вже до-кінчують руйнувати нашу землю. Тому одні і другі — вони не наші, — закінчив Ігор і перейшовся по траві.

— Дякую вам за щирі слова, — сказав незнайо-мий верхівець, я також так думаю і в нас усі люди думають так, але большевики всюди напустили своїх людей і вони оце швендяться по селах. Тому не дивуйтесь, коли ще від когось почуете те, що я вам сказав, — і він шарпнув коня за повід. А Ігор упірнув у пшеницю, ніби у воду.

У весь цей день він ішов полями, минаючи села, хутори. Всюди він бачив над дорогою свіжі могили, повиривані бомбами глибокі ями. Над ним пролітали з чорними хрестами на крилах літаки і там, куди вони летіли, було чути глухі вибухи. Головним шляхом, який перетинав пшеничні поля, безустанку сунулися ван-тажні авта, гуркотіли мотоцикли. Все це посувалося на схід, все вперед, а Ігор також ішов туди. Однак він минав шляхи, минав дороги, шукав високого збіж-я, густих кущів, які завжди десь ростуть по полях, шукав сховку, щоб ніхто його не побачив.

Під вечір він знову дійшов до якогось лісу. Сонце зйшло і в лісі було вже темно. Тут недалеко повинна бути якась дорога, кудою проїздять авта, бо всюди тут чути запах бензини, запах диму і згарищ. Але Ігор нічого не бачить, бо в лісі темінь. Дерева гойдаються, шумлять, над ними сяють зорі, але в лісі стоїть глибо-ка тиша.

Ігор довго ходив між деревами, між кущами, по-рушуєчи своєю ходою тишу. Він шукав якогось схов-ку, якогось місця, де можна було б сісти, відпочити, задрімати. Але такого місця не міг знайти в темряві. По довгій ході втомився і присів під кущем. Земля там була суха, на ній були купки м'якої трави і він схилив там свою голову, підклавши під неї кашкета.

І швидко заснув. Що тієї ночі робилося в лісі, що творилося навколо нього, він не чув. Чув тільки, як шуміли дерева, як вони шумлять і тепер, коли він про-кинувся. Сонце ще не зійшло, але в лісі було вже вид-но. Ігор погладив рукою голову. Волосся там було мокре від нічної роси, мокрий також був піджак і шта-ни. Він подивився догори. Небо було ясне, по ньому мерехтіли перші проміння сонця, яке десь далеко за лісом сходило. А навколо себе він побачив тяжку ру-їну. Повиривані з корінням дерева, поторощені кущі, повиривані стрільнами ями. Ігор жахнувся тієї кар-тини і почав бігти перед себе. Але всюди він бачив те саме. Під ногами плуталися відірвані і вже пов'ялі га-лузки з дерев, повалені цілі дерева, пірване їхнє ко-ріння. Ігор біжить, стримуючи віддих. Дим сірки ку-сає його очі. Перед ним чорні розбиті советське пан-церне авто. Ігор обережно підходить до нього. Воно загрузло передніми колісами в землю, а задні колеса відірвані і лежать на траві з другого боку. Через від-чинені і розбиті двері висить окривавлена людська ру-ка. По ній лазять чорні мухи і п'ють засохлу кров. Ігор кинувся до дверей. За рулем сидів вояк, схилив набік голову. Він був холодний, очі його були заплю-щенні й по них стікала кров, яка тепер уже засохла.

Ігор подивився навколо себе. В лісі було тихо і ще напівтемно. Він дістав з кишені вояка якісь папери, схопив сіру військову торбу, яка лежала біля нього, і пустився бігти лісом. Куди він біг, він не знав, чого він біг, також не знав. Але на ньому теліпалася чужа військова торба, в руках були якісь папери і він біг.

Незабаром ліс скінчився. За лісом знову тягнулося безконечне пшеничне поле. Ігор біг, поки вистачило сили, а коли він докраю втомився, тоді упав між пшеницю і важко дихав, підклавши під голову військову торбу. Він поволі приходив до притомності і збегнув, що в лісі, з якого він щойно вийшов, недавно був бій. А куди фронт пішов тепер, чи взад, чи вперед, він не зінав. Його палила спрага, він відчув голод.

Відкрив торбу і знайшов у ній сухарі, знайшов кілька консерв, а також прибори для голення, вату, йодину і кілька советських газет, з яких на нього подивився грізний Сталін. Ігор жахнувся, побачивши страшне обличчя. До нього прийшла свідомість, що оце він стоїть перед ворітми Сталінового володіння, куди він сам собі вибрав дорогу. А він же був в іншому світі, далеко звідси, а тепер добровільно вибирає собі дорогу до тяжкої в'язниці. Але в тій хвилині він пригадав Вишневець, жидівське гетто, Савку з Гончарівки, доктора Кацмана і йому від усього закрутилася голова. Хто знає, що тепер вибирати. Там страшно і тут страшно. Тут Сталінів терор, а там Гітлерів. Обидва вони однакові, обидва страшні.

Але при тому він згадав свою стареньку матір. Що вона сама і одинока там робить? Ось він уже недалеко рідного села, ще трошки пройти і він може побачити її. Він їй розкаже про тата, потримає її руку, скаже їй якесь добре слово, але коли звідси він вернеться назад на Волинь, тоді він ніколи не зможе сюди прийти і його мати ніколи не знатиме ні про нього, ні про батька.

Якісі важкі думки збиралися в його голові і вона від них розколювалася. Він лежав горілиць на траві, дивився на голубе небо і розглядав документи забитого советського вояка. Він був на два роки молодший від Ігоря, походив з Росії, з міста Самари, мав такі самі очі, такий самий зріст. Про це все казала його військова книжка.

Ігор з'їв кілька сухарів, помочивши їх до роси на траві. А потім перекинув військову торбу через плече і пішов полями. Там, куди він ішов, було чути далекі постріли, з другого боку було видно пожежу, від якої над полями стелився густий дим. Перед ним стояла гора, покрита лісом. Під горою чорніло кілька солом'яніх хат.

Схилившись, Ігор перебіг через дорогу і скочив до якоїсь стодоли. Там було багато соломи, при стіні стояла довга драбина, по якій він виліз під самі банти. Продерши у стрісі солом'яні сніпки, він бачив широке подвір'я, бачив далеку околицю, але ніде не бачив ні однієї живої душі, якоїсь людини. Ігор не зінав, де він; ні зінав також, що він має далі робити, куди тепер іти. Двері до стодоли він так і лишив відчиненими, тудою пролітали горобці й ластівки.

З другого боку подвір'я стояла хата. Ігор почув скрип дверей. Він вийняв револьвера, тримав його напоготові й дивився перед себе. Чекав. З хати вийшов зігнутий старець, оглянувся навколо себе, подивився дотори і перехрестився. А потім пустився до стодоли. Ігор швидко зліз із соломи і вийшов старому назустріч. Той жахнувся і поступився кілька кроків назад.

— Не бійтесь, діду, — сказав Ігор, — я своя людина і мене не треба боятися.

Старий підійшов ближче. Чи він боявся, чи ні, але уста його дрижали, а сива борода тряслася.

— Не бійтесь, не бійтесь, але скажіть мені, хто тут є тепер? Німці чи совєти? — дивився Ігор на старого.

— Не знаю, сину, хто тут є, — казав старий, закриваючи рукою сонце.

— А все ж таки, хто тут був учора?

— Учора були німці, а позавчора були большевики. Хто тут є сьогодні, я не знаю. Позавчора відбувався в лісі великий бій, люди всі від нас повтікали і я сам лишився. Я не маю чого втікати, ні кому я нічого

не зробив поганого і я не боюся смерти. Що буде, нехай буде, мені вже все одно. А ти ж, сину, звідкіля?

Ігор назвав своє село. Старий похитав головою.

— Туди, сину, буде ще понад 30 верстов і я не думаю, що ти туди перейдеш. А ми мали наказ, щоб нікого не переховувати, якщо хтось прийде. А тепер накази, як ти знаєш, тяжкі. За невиконання їх — смерть. Тому сковалася собі десь у кущах за стодолою. Я винесу тобі їсти, винесу води. Там пересидиш до ночі, бо стодолу можуть запалити, а кущів і лісу не запалять.

— Добре, діду, прошу винесіть мені хліба, бо я направду голодний, а я піду в кущі, — і він пішов. А старий нога за ногою пішов до хати, опираючись на палицю.

Ігор увесь день сидів у кущах. А коли зайшло сонце, коли на небі запалилися зорі, до нього ще вийшов старий. Приніс йому знову хліба, молока, а на дорогу приніс кусок солонини, кілька зелених цибулин, а також солі, замотаної в кусочок ганчірки. Вивів Ігоря на горбок, розказав йому, куди йти. Ігор знову пішов назустріч зорям, які мандрували по небі так само, як він мандрував по землі.

— Тепер немає такого фронту, як був за царя, — казав старий, коли Ігор відходив. — В одному селі можуть бути большевики, а в другому зараз поруч можуть бути німці. І хто його знає, що це тепер за така війна.

Надворі було вже зовсім темно, коли Ігор минув хутора, минув гору, покриту лісом. Він ішов довго польовою дорогою, а йому присвічували зорі. Ніде він нікого не зустрів, нікого не бачив. Так ішов усю ніч, якої влітку не є так багато.

А над ранком він побачив, що околиця навколо була йому дуже знайома. Ось там праворуч знайоме йому село Болотне, над яким височіє вціліла церква. У тій церкві, як оповідала йому мати, відбувалися велиki

прощі паломників із усієї околиці. Згодом большевики зробили з неї зерносховище, але хреста чомусь не скинули. І він тепер сяяв на всю околицю в проміннях сонця.

Щоб минути те село, треба було робити довгого круга поза широкі сіножаті. Там далі розтягнулися далекі болота, від яких і прийняло назву це село. Але хто там тепер, яка влада, Ігор не знає. Однак його серце з кожним кроком голосніше б'ється. Він схиляється поміж лозами, йде босоніж очеретами, а в руках несе черевики і військову торбу. Болотне лишається праворуч. Тепер тут десь має бути цукровня з високим комином, а далі долина, куди від них люди їздили по торф.

Ігор набирається більше відваги, в нього росте нова сила і він спішить уперед. Десь далеко почулися голосні постріли і він присів між очеретами на якийсь купині із вторішнimi качачими кублами. Постріли повторилися ще раз і більше їх не було. Ігор почекав якийсь час, пройшов очеретами, минув густі лози і вийшов на поле, засіяне буряками. Там була стежка, але на ній не було жодних слідів. Тут також не було збіжжя, в якому можна було б в разі потреби сковатися. Тому він почав бігти стежкою, шукаючи очима скову. І знайшов за буряками ями, де колись була цегельня. Скочив туди і притулився до холодної землі. Однак ховатися не було чого. Навколо панувала тиша. А він сидів у ямі довго-довго. Лякався самого себе, лякався кожного шороху в долині.

Увечері йшов далі. І тієї ночі був у своєму селі, обйшовши його поза колишній фільварок, а теперішній колгосп. Серце його трептіло і йому здавалося, що так само трептять його руки і ноги. Тремтіть він від того, що оце ж він у рідному селі. Навколо колишнього фільварку ростуть високі липи, на них повно воронячих кубел, які і тепер можна бачити до зоряного неба. Але ворони тепер сплять, спить усе село, опо-

вите темрявою ночі. Але від Ігоря сон відлєтів кудись далеко. Він у своєму селі, яке залишив кілька років тому. Воно таке саме, як і колись було. Невелике, з солом'яними стріхами, з садами і перелазами. Він знає ті хати, знає стежки, які поплуталися поміж садами, знає людей, які колись тут жили, але чи тепер вони живуть, він не знає. Бачить тільки, що в хатах ніде не світиться, на вулиці не видно ні однієї живої душі.

Ігор сидить на знайомому перелазі і думає. Щоб йому зйти до рідної хати, треба перейти через усе село, а це ризико. Він не знає, яка тут тепер влада, що в селі робиться, а тому обходить його поза Карпів сад і йде до Прокопової хати, що стояла на самому краю села. Прокіп — його старий приятель, він не має лівої руки і його напевно не мобілізували до армії.

Минувши один перелаз, минувши другий, минувши рівчака, в якому жінки колись мочили коноплі, Ігор перейшов на Прокопів город. Навколо тут було тихо. Ігор ішов так обережно, що навіть сам нечув своеї ходи. Прокопова хата була та сама, що й кілька років тому. Маленька, з почорнілою стріхкою, з маленькими кривими вікнами, які чорними плямами дивилися на подвір'я. Ігор обережно попробував клямку дверей, але двері були зачинені. Він постукав у вікно. В хаті, як і перед тим, було тихо. Ігор постукав голосніше. За стіною почувся якийсь відрух, щось стукнуло в двері, забряжчала клямка, а потім почувся голос:

— Хто там?

— Свій, свій, не бійся, — казав тихо Ігор, притулівши уста до самої холодної клямки.

Двері трохи відхилилися і в них показалася розкуювдженна чоловіча голова.

— Це я, Прокопе, я. Ігор. Відчини, — і він переступив у темряві поріг.

Стояли один проти одного, але не бачили себе. Ігорове серце билося сильніше, ноги його дрижали. Він

знайшов у темряві Прокопову руку і ввесь час казав те саме:

— Це я. Ігор... Забувся, чи що?

— Ні, не забувся, — обізвався Прокіп, — але я боюся тебе. Де ж ти тут узявся і чого прийшов?

— Прийшов додому, Прокопе. Хочу побачити матір, побачити своє рідне село.

— У тебе, друже, немає дому і я з тобою тут говорити не можу. Ходім, ходім надвір. У мене в хаті діти. Вони можуть тебе побачити.

Прокіп обережно зачинив двері і вони обидва вийшли на подвір'я. Пішли до стодоли і сіли на соломі. Там було темно і ця темрява якраз їм була дуже потрібна.

— А тепер насамперед скажи мені, — шептав у темряві Ігор, — хто в селі? Большевики чи німці?

— Большевики.

— А як моя мама?

— Її нема.

— А де ж?

— Померла... — і Ігор схилився на Прокопове плече.

— Не плач, друже, — казав тихо Прокіп, але дякую Богові за те, що померла, бо тепер у нас смерть краща, ніж життя. Багато в нас у селі є тих людей, що вони хотіли б померти, але до них не приходить смерть. А твоя мати померла тихо, спокійно.

— Де, в себе в хаті? — питався крізь сльози Ігор.

— Ні, з хати її викинули, отої самий Онисько, сліпий на одне око, який і колись робив те саме. До села прийшла вістка, що ти добровільно здався німцям і воюєш разом із ними проти нашої армії. А тому ти в нас тепер найбільший ворог народу. Тобі не можна в селі показуватися. Ти не повинен нікому казати, що був у мене.

— А давно мати померла? — питався Ігор, тиснучи рукою Прокопове плече.

— Кілька місяців тому. Умерла в мене в хаті, бо ми її прийняли. Ми її доглядали, а потім по-Божому поховали. Вона не мучилася, заснула тихо. Ти не переймайся тим, бо тисячі людей гине тепер не своюю смертю, а вона померла своєю. Царство її небесне.

— А як же той сліпий Онисько? — питався далі Ігор.

— Він ще далі з кількома енкаведистами в селі, але всі інші, такі як він, уже вийшли. Сподіваються приходу німців. Він і надалі живе за цвінтarem недалеко сільради, де й жив колись. Бачить, що незабаром прийде йому кінець, а тому п'є, світа Божого не бачить.

— А де ж ти, Ігоре, взявся? — шепотів у темряві Прокіп.

— Це багато розповідати, а з того всього мала користь. Я справді сам таки здався в німецький полон, бо ми всі вірили, що німці несуть нам волю. Але ми помилилися. Вони такі самі жорстокі наші вороги, як і большевики. Я при помочі добрих людей у Західній Україні втік із неволі. Оце довгі тижні добирався піхотою сюди. В мене було тільки дві меті.

— Які саме? — обізвався Прокіп.

— Побачити матір і відомстити отому сліпому Ониськові. Відомстити ще за свого батька, за свою тяжку молодість, яку він мені знівечив, бо ти ж знаєш, як він мучив нашу бідну родину, а тепер ще за матір. А потім я піду звідси туди, звідкіля прийшов, і ніколи вже сюди не повернуся. Я вже не маю ні дому, ні родини, а мій батько... — і він тихо розповів Прокопові про смерть свого батька.

Місяць вийшов за садом на просторе небо і кидав до стодоли крізь щілини своє проміння. Прокіп із Ігорем сиділи й оповідали один одному свої тяжкі пригоди минулих кількох років. Обом ім було про що оповідати, обом ім було що слухати. Надворі було пізно, але вони не знали, яка це була пора ночі. Допіро, коли

за стіною голосно заспівав півень, це ім сказало, що вже далеко за північ.

— Ти йди до хати і ще трохи поспиш, — казав Ігор до Прокопа, — а я піду в село. Я знайду десь місце передрімати, а завтра вночі я ще прийду до тебе.

— Але прошу тебе, не роби нічого злого Ониськові, — просив Прокіп.

— Чому? — питався Ігор.

— Бо ти йому щось зробиш і підеш собі своєю дорогою, а село лишається тут. Мужчин у нас нема, лишилися самі жінки, діти, старці й каліки. Їх будуть мучити, будуть питатися. Ти ж знаєш, як то воно було колись, а тепер ще гірше. Коли почалася війна, то через села перелітали німецькі літаки, а люди поставали і дивляться. Танах Ярмолюк, — ти його знаєш, — подивився догори, а енкаведистові показалося, що він посміхнувся. Він вийняв револьвер і на місці забив його. Тому, Ігоре, не роби нічого. Прошу тебе. Нехай він переходить на інші руки.

Прокіп пішов до хати, тихо зачинивши за собою двері. А Ігор минув криницю і підійшов до сільради. У вікні, яке зсередини було затулене, в розі блищає цятка світла. Ігор підійшов до вікна і побачив усередині Ониська, спертої ліктем на стіл. Перед ним стояла пляшка, а біля пляшки блищає склянка. На стіні висів старий годинник, на другій — портрети вождів: Сталін, Берія, Хрущов. Ігор побачив і жахнувся. Недавно він був на волі, а тепер добровільно повернувся до зненавидженого світу, від якого він утікав.

Він бачив, що Онисько натягнув на голову кашкета, тому відійшов за кущі. Цятка світла у вікні згасла і рипнули двері. Ігор, знаючи стежку, якою має йти додому Онисько, побіг у темряві за високі липи. Там стояла церква, в якій тепер складалися колгоспні речі. За церквою простягнувся цвінтар з багатьма білим камінними хрестами.

Ігор знов тут кожен закрут, кожну стежку, а тому перескочив у темряві рова і присів за камінним надмогильним пам'ятником, якого він пам'ятив ще з дитинства. Казали, що тут був похований якийсь великий офіцер за першої світової війни, а родичі його приїхали потім аж з Петербургу. Поставили тут високого хреста, обгородивши його залишою огорожею.

Ігор присів за хрестом і чекав. На цвинтарі було темно і всюди темно. Десь тільки протяжним голосом завила сова, а місяць світив на дерева, на могили, розкидаючи своє проміння. Ігор став на одне коліно біля самого хреста, тримаючи в руці револьвера.

З-за кущів на стежці показався Онисько. Він ішов поволі на п'яних ногах, хитаючись то в один бік, то в другий. Ігор наготовив револьвера і зідхнув. Якраз тоді вийшов з-за хмари місяць, обливаючи сріблом камінного хреста. На ньому був розп'ятий Ісус Христос. В Його руках і ногах стирчали грубі цвяхи, з лівого боку, там, де людина має серце, спливали каплі крові, які можна бачити до місяця. Ігор жахнувся, побачивши розп'яття. Він згадав Мартіна, Наталку, які казали йому, що Христос був розп'ятий за гріхи всього світу, а також за гріхи Ігоря. Що Він заповідав усіх любити, навіть ворогів. Він пригадав пісню, яку він разом із віруючими співав у Гончарівці на зібранні. Та пісня оповідала про страждання Ісуса Христа.

Ігорова рука з револьвером опустилася долі. А Онисько тим часом минув його і похітався стежкою за цвинтарем. Ігор аж тепер опам'ятився. Він хотів бігти за Ониськом, але той пошикульгав уже далеко. Ігор лишився сам біля пам'ятника, ще раз у світлі місяця поглянув на хреста. Йому видалося, що він бачить у своїй уяві Наталку, Мартіна, а вони йому читають те, що колись читали:

“Прийдіть до Мене всі, працею зморені та перетяжені, — і Я дам вам спочинок”.

Він відтоді ще запам'ятив ці слова і тепер сам для себе їх повторив у темряві ночі. А потім сковав револьвера до кишені і пустився йти. Розп'ятий Ісус дивився на нього з-під тернового вінця. Дивився в його душу і Ігореві здавалося, що в тій його бідній душі запалився якийсь огонь, твориться щось таке, чого він сам не може злагнути. В цю хвилину йому здавалося, що він не міг би вбити Ониська. І не тільки Ониська, але не забив би нікого на світі. Був виснажений на силах, розбитий і знівечений. Стояв під хрестом і думав, що він тепер має робити і куди йти. Однак не міг нічого придумати.

У селі знову голосно заспівали півні. Спочатку десь один подав голос, а потім інші. По тому співі півнів Ігор знов, що незабаром прийде розсвіт. Померкнуть зорі, місяць сковашеться за колгоспні тополі, а тому треба кудись спішити.

Він переплигнув рівчака, який оточував цвинтаря і кинувся на поле. Недалеко від села тягнувся знайомий йому ліс і він думав, що йому найкраще буде сковатися там. У нього в торбі ще є хліб, сало, а в кишені є надійна охорона.

Коли він тільки добіг до лісу, на далекому сході довгою смугою зарум'янилося небо. Між кущами і високими дубами проходила лісова дорога, яку Ігор знов, куди вона веде і звідки вона виходить. Він пустився дорогою поміж кущі і нараз почув за собою грізний голос:

— Стой!

Ігореві заваджала торба і він не встиг дістати з кишені револьвера. Тому став на дорозі з піднесеними догори руками, навіть не оглядаючись.

— Оружіє імееш? — знову промовив той самий голос.

— Маю, — відповів Ігор, — у правій кишені. — І він чув, як чиїсь руки діставали з кишені його револьвера, а також здіймали з плечей його торбу. А потім

перед ним став високий совєтський вояк із червоною зіркою на кашкеті. Ігор затремтів, але щось робити чи щось думати не було коли, бо червоноармієць тримав напоготові автомата і голосно крикнув:

— Іді направо етой дорогої, — і Ігор спокійно пішов, чуючи за собою грізні кроки. В лісі було тихо. Шуміли тільки дерева, дістаючи одні гіллям.

Незабаром показалася поляна, покрита густою травою і заставлена сивими наметами і возами. Коні паслися по траві, під кущами стояла кухня, в котлі щось варилося, бо пара високо летіла над кущами.

Червоноармієць, який вів Ігоря, сказав йому йти до одного з наметів, в якому за столом сидів військовик з блискучими пагонами й кількома військовими ознаками.

— Товаріщ капітан, я нашел его в лесу, — відповідав вояк і вийшов з намету. А офіцер спитався Ігоря:

— Ти откуда?

— З города Самари, — відповів Ігор, не кліпнувши навіть очима.

— Документи ім'єш? — знову спитав офіцер.

— Маю, — і він вийняв військову книжечку, яку знайшов у забитого вояка. А при тому розказав, що кілька днів тому їхня частина була розбита в поблизькому лісі, він залишився сам і тепер ходить і шукає якогось зв'язку з військами червоної армії.

Офіцер роздивлявся Ігорового документа, слухав його оповідання і сказав:

— Сідайте, — і той сів на табуретку.

— Знаєте, таких, як ви, нам тепер якраз дуже треба, — вів офіцер. — Цебто чисто руских вояків, бо тут самі хахли і ними багато не навоюєш. Цілі армії, побачивши Гітлера, здаються в полон. Тому ми триматимемо тут тих хахлів, а чисто руских і калмиків пошлемо у вороже запілля. Це наказ генералісимуса Сталіна. Бити ворога в плечі, ззаду. Там по лісах в

Україні вже діють численні наші загони з колишніх червоноармійців, а ми тепер збираємо якраз для них підмогу. Жаль тільки, що ви не маєте своєї військової уніформи.

— Я їй віддав якомусь господареві на хуторі, бо боявся, щоб у ній мене не зловили німці.

— Добре, ми вам щось знайдемо, а тепер хlopці дадуть вам поїсти і можете отам у наметі відпочити. Вам треба відпочити і разом з іншими вам прийдеться вирушити в запілля ворога.

Ігор опинився сам один у наметі, сам один із своїми думками і зо своїм схвилюванням серцем. Він бачив, що все поки що складається якнайкраще. Щоб тільки якнайдалі вибрратися звідси від свого села і того знайомого йому лісу. А там далі буде видно. У нього тепер постають різні пляні, одчайдушні рішення, які мотаються в голові, ніби клубок ниток. Йому видали додаткові документи і новішого револьвера, який тепер лежить біля нього на столі. На столі лежать також різні автоматичні скорострілі, гранати. До всього того Ігор відчуває глибоку ненависть, але цієї ненависті ніхто не бачить у його голові. Ненатягнений з одного боку намет легко ворушиться від вітру, на ньому та-кож ворушиться повішений рушник.

Сонце вже зійшло й у лісі стало видно. Дерева купаються в теплій літній росі, по них перелітають ворони і сороки. Ігор довго слухав їхній крик і під цей гаркавий воронячий крик заснув.

Прокинувся, коли сонце було вже за полуднем. Незнайомі червоноармійці кудись збиралися. Багато зложених наметів були поскладені на возах, коні були вже запряжені. Вчорашній капітан підійшов до Ігоря.

— Оце все, — казав він, показуючи на вози, — від'їде далі на схід, бо ми сподіваємося німецького наступу, а вас кількох, чисто руских, підете в глибину лісів на захід. Німці лісів не прочищають, але минають їх, і ви незабаром опинитеся в запіллі ворога. Вам тре-

ба там сконтактуватися з якоюсь партизанською групою в Україні. Кожен із вас отримав посвідчення, яке ви повинні пильно берегти і яке треба показати якомусь червоному з'єднанню. А ми тут вас не забудемо. Генералісимус стежитиме за вами батьківським оком і серцем. Ви ж усі — бувші комсомольці, а тепер вояки непереможної червоної армії. А тому чесно, по-комсомольському виконайте завдання, яке на вас кладе наша славна партія. Ви будете організовувати різні саботажі. Будете зрывати залізні дороги, мости і це все треба робити близько заселених пунктів. Німці — народ жорстокий, за кожний диверсійний вчинок вони будуть люто мститися, будуть нищити села і нам того якраз треба. Хахли чекали німців, то нехай тепер їх мають. Будьте жорстокі до населення, руки ваші нехай не дрижать, якщо треба когось покарати. Тільки так, а інакше не може бути. А командиром над вашою групою буде покищо лейтенант Кручков, оцей товариш, — і він показав рукою на червоноармійця, що стояв під сосновою з перекинутим через плече автомашином. Обличчя його було грізне, непорушне, ніби стовбур сосни. Він дивився перед себе, ніби вже тепер там десь у кущах шукав якогось ворога.

— А питання ще якісь хтось має? — подивився на всіх капітан.

Але питання не було ні в Ігоря, ні в інших червоноармійців, які слухали суверу мову свого командира. Вони стояли з похиленими зажуреними головами і було видно, що рішення капітана не дуже їм подобалося. Вони йшли у вогонь, в небезпеку, далі від своїх родин, де не тільки німці будуть їхніми найбільшими ворогами, але вони знали, що й усе населення України, куди вони мають іти, вважало їх і вважатиме за своїх ворогів. Найбільше того суму і заклопотання було видно на обличчі Ігоря, яке він намагався всім показати. Але ніхто не знав того, що творилося в його серці. Він знов, що він вертається до своїх людей, він дійде на

Волинь, знайде Гончарівку і якось звільниться від ненависного обов'язку, якого на нього наклали воєнні обставини. А тому в його серці була повнота радості, але того ніхто не знав, того ніхто не бачив. Він глибоко ховав це в своїй душі, а нові документи глибоко ховав у кишені.

VII

Густі ліси України тих злочасних воєнних років були сховищем не тільки для дикої звірини та птаства, але вони зробилися також сховищем для людей. По них постійно сновигалися полонені з червоної армії, які мали щастя втекти з табору. Вони тепер лісами й ярами добиралися до своїх домів або прилучувалися до вже зарганізованих менших чи більших партизанських загонів, які шукали найбільших гущавин, найглибших проваль.

Фронт кудись далеко відійшов туди, де сходило сонце, і його вже давно не чути. Туди посунулися німецькі танки, а тепер понад селами і містами туди летять німецькі літаки. Німецькі невеликі озброєні групи війська стоять по містах і селах України тільки для того, щоб збирати з людей контингент для свого фронту, а зокрема по селах Західної України, де ще немає колгоспів, і все зерно є в руках селян. Ці німецькі військові групи мобілізують також здорових молодих людей на працю до свого краю, а ті, що не хочуть туди їхати, також утікають до лісу. Ліс шумить, гуркотить, ніби другий фронт. Він став сховищем усіх перестрашених, усіх тих, що хотіли жити, а тепер тільки в лісі можна було врятувати життя.

Німці безжалісно мстилися на тих, що не слухалися їхнього жорстокого воєнного наказу. Вони палили села, хутори, а люди zo своїм дорібком, з кіньми і вовзми шукали рятунку в лісі.

Група товариша Кручкова, в якій також був Ігор, іде лісами вже кілька днів. У них ще є запас харчів, вони також мають великий запас зброї, а найголовніше, що в них ще є багато фізичної сили. Правда, якось ясної і окресленої мети в них нема, але вони ідуть. Кручков увесь час приглядається до карти, на якій позначені всі села й міста. Вони орієнтуються, де вони є. У Кручкова також є компас, а другий компас іде разом із ними на небі — це сонце. Надворі стоять теплі дні. Ліс пахне живицею, квітами, в ньому також повно пташиного співу. Під кущами ростуть суниці, які червоніють, ніби краплі крові, що тут хтось порозкидав. Інколи на їхній дорозі вони зустрічають невелике озеро, окружene густим вінком очерету. Тоді вони роблять біля озера зупинку. Скидають з плечей свої торби, скидають зброю, а самі купаються в чистій воді. А по тому вже не спішать у дальшу дорогу. Сонце ще стоїть високо і нехай воно там собі стоїть. А хлопцям хочеться відпочити. Вони і так не мають куди спішити, їхнього часу ніхто не рахує. Озеро дихає прохолодою, запашністю вогкості. На поверхні води спливають широкі зелені листки, а по них жовтіють квіти. З очерету зірвався гурт диких качок і полетів за гору. Ігор скинув чоботи, закасав колошні штанів і пішов туди, де зірвалися були качки. За хвилину повернувся, несучи повний кашкет качачих яєць. Поклав їх на траві і спітався Кручкова:

— Товаришу командире, чи можна тут розкласти вогонь?

— Я думаю, що можна, але з дуже сухих дров, щоб менше було диму, — відповів він.

— А стріляти можна? — знову запитав Ігор.

— Також можна, бо пострілу в гущавині лісу далеко не чути.

— Це добре.

— А ти що хочеш робити? — подивився Кручков на Ігоря.

— Якщо ми будемо тут ночувати, то треба варити вечерю. Усі дні ми їмо тільки суху поживу, а це недобре. Я буду щось варити. Я вмію.

— А що?

— Маємо качачі яйця, а тому будемо мати яєшню, а я ще хочу щось дістати.

— Наприклад?

— От піду і сяду в очереті, а качки покружляють над лісом і знову прилітять на свою воду. Хлопцям тільки треба в лісі тихо сидіти. Я заб'ю одну-две качки і матимемо вечерю. А сало в нас є, також є сіль, маємо картоплю.

Кручков усміхнувся.

— Іди, а я скажу хлопцям, щоб лежали тихо, — сказав.

Ігор розібрався до половини і присів між густими кущами лозини. Табун диких качок справді незабаром знову пролетів над озером, зробивши круга. Потім пролетів ще раз і впав між очеретом. Там почулося кілька пострілів, які вдарилися до води і вмить затихли. Качки з голосним хлюпотом води знову здійнялися в повітря.

Ігор вийшов з очерету, несучи в руці три качки. Хлопці сміялися, Кручков клепав Ігоря по плечі.

За хвилину на березі озера палахкотіло багаття, на якому варилася вечеря. Запах смажених на солонині яєць розплівався по лісі. Хлопці підкидали до вогню сухі галузки, щоб менше було диму, а більше полум'я. Сиділи навколо багаття, чекаючи вечері. До сонця гріли плечі, а до вогню груди.

По вечері Ігор перекинув через плече автомата і пішов зеленим берегом над озером. На поверхню води падали довгі тіні дерев. Ніде тут не було стежки, ніде не було людських слідів. Одна тільки пустеля, море зелені і глибока тиша.

Ігор ішов крок за кроком, вдихаючи повними грудьми лісове передвечірнє повітря. Його догнав

Кручков так само з перевішеним через плече автомата.

— Куди ж ти йдеш? — спитався він Ігоря.

— Ніде. Ось так хочу пройтися над водою і побути самому, — відповів Ігор.

— То ти не хочеш, щоб я був з тобою? — питався далі Кручков.

— Ні, будьте. Ви мені не заважаєте. Я тільки хочу отак побути над озером, послухати хлюпіт води, шепоту очерету і згадати колишнє дитинство. У нас удома якраз було таке озеро, над яким я провів своє дитинство. Там я пас гуси, ловив раки, купався, скачуучи з верби до води. А ввечері там завжди скреготали жаби. А тому, коли я буваю десь над такою ось картиною, я пригадую собі те дитинство. Давно це, командире, було.

— Я тебе хочу щось спитатись? — сказав Кручков, спинивши ходу.

— Прошу, питайтеся, — відповів Ігор.

— Ти мені скажи, чи ти справді росіянин?

— Так, — відповів Ігор без найменшої надуми, не знаючи, з ким він має до діла. — Ви ж бачили мої документи. Хочете, ще покажу.

— Добре, то скажи мені, чи ти погоджуєшся з тим, що цам казав перед відрядженням товариш капітан?

— Що саме? — дивився Ігор на Кручкова.

— Ну, що ми повинні в Україні найжорстокіше проводитися з тим народом. Бо він, ніби то ввесь пішов за Гітлером.

— Того я, командире, не знаю, бо я в Україні не був.

— А я був, — голосно сказав Кручков, — і вони йшли повільною ходою зеленим берегом. Ішли і Кручков казав:

— Був у 1939 році, коли ми, як нам казали, визволили Україну від польського ярма. Нас тоді в тій Україні зустрічали з хлібом і з сіллю, з піснями радості. Але це було недовго. Зараз таки наступного року пішла по всій Західній Україні наша друга машина. Тисячі і тисячі того нещасного і доброго народу викидали з хат, вантажили до холодних вагонів і вивозили в невідоме. А навесні почали закладати примусові колгоспи. Хто не хотів іти до колгоспу, той пішов до в'язниці, як ворог народу. Таким чином українці зненавиділи нас. Вони пам'ятали страшний голод тридцятих років, а тому чекали якогось звільнення. І ось це звільнення від тяжкого нашого ярма прийшло від німців. Люди Західної України прийняли це звільнення, ніби від Бога. Вони були б прийняли його навіть від самого чертів, щоб тільки нас де нестало. Щоб тільки не було енкаведе, отого страшного терору, який наша влада їм принесла. Але чи винні ті бідні прості люди? Ні, вони нас були прийняли з радістю, а потім ми заслужили на таку від них ненависть. А тепер ми знову, за словами капітана, маємо йти до них і нищити їх. То як ти думаєш? Га, скажи? — і вони обидва стали над самою водою. Зелені жаби хлюпнули з берега в очерт.

— Командире, ви казали контрреволюцію, — відізвався Ігор.

— Я знаю, що це контрреволюція, але це правда. І я хотів з цим звіритися тобі. Тепер іде війна, а по війні ми чекаємо чогось кращого для свого народу, а також для інших народів, які ми безправно поневолили. Ти бачиш тих дикунів, що йдуть із нами. Їм тільки давай бити, різати, палити, а я того не можу робити. А тому прошу тебе, коли десь буде треба застосувати до того народу кару, то ти стій за мною. Про те, що ми тут говорили, нехай ніхто не знає. Нехай воно тут залишиться у воді, коли ми звідси підемо, — сказав Кручиков і поправив на плечі автомат, що зсунувся йому аж до пояса.

Вони обійшли навколо став, спохвали знову та-буни диких качок, бачили втікачу дику козу і розмовляли вже про інші біжучі речі.

А ввечері біля вогнища нарубали зелених галузок, під берегом озера нарвали лепехи й очерету, поробили ложа й полягали спати, як це вони робили щовечора. Над ними шуміли дерева, зорями сяяло небо. Ігор дивився поміж віття до неба і довго не міг заснути. Розмова з командиром навівала йому нові думки, приносилася нові хвилювання. Чи справді він говорив це щиро? А що, коли він випробовував його? Ігор вирішив бути обережним, до всього пильно придивлятися, прислуховуватися, а потім буде видно, що треба буде робити. Перед тим відчував родинні зобов'язання щодо матері, а тепер він вільний від усіх тих зобов'язань. Тепер у нього немає ні родини, ні кола, ні двора. Він немає куди вертатися назад і немає куди йти вперед. Усюди перед ним темрява і провалля, яке він мусить переходити.

Ігор лежить на зір'ялій лепесі і вона пахне чудовим запахом. На поверхні озера відбиваються зорі, тіні дерев, скрігочуть жаби. Ігор згадав далеку Гончарівку, старого млина над Горинню, Мартину, Наталку та всіх тих добрих людей, які врятували його життя. І з тією солодкою згадкою він заснув.

А наступного дня вони йдуть далі. Ліс кінчався й вони опинилися перед широкими мочарами, які треба було далеко обходити, щоб знову вирівнятися за вказівкою компаса. Тут уже видно в лісі дороги, до самих мочарів доходять поля, на обрії видніє село чи місто. Тут також видніють сліди недавнього фронту, під лісом на полі є свіжі окопи, а в окопах валяється багато бляшаних коробок із консервів. На них написи по-російському й по-німецькому.

Кручикова група минає болото і виходить на горбок, з якого видно недалеке село чи місто. Кручиков покликав до себе трьох своїх вояків і сказав:

— Хлопці, треба нам розвідатися, що це за село і хто в ньому є. Тому ви втрьох підете, а ми тут, у лісі, будемо чекати вас. Якщо можна, то десь там дістаньте якихось харчів.

— Гаразд, командире! — відказали вони.

— Але будьте обережні, — знову говорив Кручиков. — Ідіть отак краєм лісу, там на горбку видні дерева і ви зайдіть до села від тих дерев. Треба дуже уважати, щоб не видати нас, що ми тут є.

Хлопці пішли, поправивши свої автомати, які постійно теліпалися ім по животах. Кручиков із іншими полягали на траві під кущами. Чекали. На деревах крякали ворони, стрибали жовті білки. Десь далеко за лісом почувся протяжний гудок потягу, який збудив в Ігоря нові спогади.

Довго хлопцям не треба було чекати. Вони побачили, що з села бігли іхні товариші, тягнучи за собою якусь людину. Кручиков побіг назустріч. Його вояки були веселі, вони сміялися, курили цигарки, а людина, яку вони вели за собою, був німецький вояк. Обличчя його було покрите свіжими синяками від побоїв, з лівого вуха текла кров. Руки його були зв'язані назаді шнурком.

— Де ви його взяли? — подивився Кручиков на своїх вояків.

— У селі. Саме складали біля кооперативи на вози масло, сир, молоко. Ось ми їх там накрили. Один на мотоциклі втік, одного ми там поклали трупом, а одного привели сюди, — весело розповідали хлопці.

— А принесли якихбудь харчів? — питався Кручиков.

— Так, товаришу командире, принесли. — І вони висипали з мішка на траву кілька буханців хліба, масло, завинуте в папір, грудку сиру.

— А що ж ми будемо робити з ним? — показав Кручиков рукою на німця.

— Це вже ваша справа, товаришу командире, — сказав хтось. — Ми думаємо, що найкраще його запитати, де тут стоїть іхнє військо, а потім отут його і хльопнути. Бо нашо він нам потрібний...

— З нас ніхто по-німецьки не знає, — казав Кручиков.

— Він знає трохи по-польському. Ми вже його, як бачите, допитувалися. Але він нічого не хоче сказати, хоч, напевно, багато знає.

— Бачу, бачу, що ви його питалися, — зідхнув Кручиков і підійшов до німця, який сидів під кущем і був блідий, ніби стіна. Він виглядав наче переляканана миш, яку з усіх боків окружили коти з довгими пазурами і з гострими зубами.

— Камрад, ти шпрехен по-російському? — спитався Кручиков.

— Нікс, трохен польніше, — тихо сказав німець.

— То добре, ми якось порозуміємося, — говорив Кручиков, — але ти нам скажи, де тут стоїть якась ваша військова частина?

Німець почав ломаною польською мовою оповідати, що за 10 кілометрів стоїть у містечку багато іхнього війська. За кільканадцять хвилин те військо може бути тут, якщо воно довідається про те, що сталося.

Кручиков вислухав і голосно сказав:

— А тепер, хлопці, в дорогу! Якщо один, кажете, втік мотоциклем, то військо зараз буде тут або в селі. Вони можуть викликати на нас літаки. Тому нам негайно треба звідси втікати. І то швидко. Ані хвилини не можемо гаяти.

Вояки кинулися до своєї зброї і почали бігти в гущавину лісу. Але Кручиков їх спітав:

— А що буде з німцем? — крикнув голосно.

— Ви ідіть, а я його прикінчу, — сказав чийсь голос. Кручиков оглянувся. Це був Ігор.

— Добре!.. Вперед! — голосно наказав Кручков і гурт його вояків, ніби сполохані коні, побіг у гущавину.

Ігор підійшов до німця. Розв'язав йому руки і потягнув за плече.

— Чоловіче, втікай! І якщо можеш, скажи своїм камрадам, щоб вони не знущалися над нашими людьми. Вони невинні, вони добрі, вони чекали вас, — казав Ігор одне слово по-українському, а одне по-російському.

Але німець його розумів, бо по його обличчі текли сльози, які мішалися з кров'ю, що не переставала текти від лівого вуха.

Ігор швидко здійняв з плечей автомата, пустив сальву пострілів у кущ і над лісом розлігся голосний звук, який відразу і затих.

Німець побіг до поля, тримаючись руками за побиту голову, а Ігор побіг у протилежний бік, доганяючи своїх. Біг ічув, що вперше за довгий час чомусь було йому на серці легко й тихо. Так тихо, ніби надворі після бурі. Сьогодні життя однієї незнайомої людини було в його руках і він те життя подарував тій людині. Людина та побігла від нього і вони напевно в житті ніколи більше не зустрінуться, але від того, що сталося, Ігореві легко на душі.

У глибокій долині він наздогнав свою групу і пішов поруч із Кручковим. Командир подивився на нього.

— Ти його забив? — спитався тихо.

— Ні, не забив. Я ще ніколи в житті не вбив людини, а тому не мав сили забити його, хоч він і наш ворог, — відповів так само тихо Ігор.

— І добре, що так зробив. Я так і знат. А хто тепер наш ворог, то тяжко сказати. Нехай іде. Він скаже своїм жорстоким провідникам і вони побачать, що між нашими людьми є добрі серця. Хто знає, може він і найкраща людина, а може і найгірша. Однак не всі

німці винні, що Гітлер змовився із Сталіном і розпочали оце кровопролиття. Добре, що пустив. Нехай іде, — казав Кручков.

Вони пройшли долиною, вийшли на горбок, звідкіля було видно далеке село, від якого вони втікали. Там почулися голосні постріли автоматів, зриви бомб. Догори підносився чорний дим і підносився нараз з обох кінців села. Кручков з Ігорем переглянулися і похитали головами. Вони побачили, що їхня група виконала якраз те, про що нагадував їм капітан, виряджуючи їх у дорогу.

Вони знову впірнули в гущавину лісу й уже поволі пішли туди, куди пішло перед ними сонце. На їхніх плечах теліпалися військові торби, в руках — автомати.

VIII

Надворі стояли погідні передосінні дні. Високі молоді берези на краю лісу помалювали на жовто своє листя, яке ще не падало на землю, але тріпотіло від легкого вітру і блищаю до сонця, ніби золото. Під деревами на землі лежали купи почорнілого вторішнього листя, яке було сухе і шаруділо під ногами. Під кущами росли також купки підпеньків. Ніхто їх тут не збирав, бо до якоїсь людської оселі звідси було далеко, а також ходити тепер у лісі було небезпечно, а тому підпеньки та всякі інші гриби спокійно собі росли.

Кручкова група від двох днів стоїть у гущавині лісу, бо розвідка принесла, що поза ліс проходить широкий шлях, яким безустанку посувается на схід німецьке військо. А їм якраз той шлях треба перейти, а тому вони чекають нагоди. Вогню не розпалюють, їдять сухий хліб із сиром, запиваючи водою з недалекого струмка. Лежать покотом під деревами, гріючись до сонця.

Від струмка тягнулася поміж кущами втоптані стежка, зроблена напевно вовками або козами. Ігор перекинув автомата через плече і пішов тією стежкою. Там стояла стежка з їхніх хлопців, але він минув їх і пішов у глибину лісу. Чомусь хотілося йому побути насамоті, отак роздивитися навколо, подумати про те, що було і що минуло в житті, а також пороздумувати над тим, що його чекає в майбутньому, яке закрите від нього тяжкою занавісою.

Стежка провадила на горбок, а потім у долину, ховаючись у ліщинових кущах. На кущах було багато горіхів і Ігор почав їх жадібно зривати. Нараз він почув за собою різкий незнайомий голос:

— Стой! Кто ідьот?!

Ігор миттю здійняв автомата, хотів крикнути до своїх, але не встиг. Його отримало кількох озброєних незнайомих вояків. Вони були зарослі, худі та злі.

— Ложісь на землю! — крикнув один із них і наставив до Ігорових грудей револьвера. А другий вихватив Ігорового автомата.

Ігор упав на траву обличчям до землі і чув, як чиєсь руки шукали по його кишенах. А потім цей самий грізний голос казав:

— Уставай! — і Ігор устав.

— Ти кто і откуда? — питалися його російською мовою і їли його колючими очима.

— Саша, зачем тебе кто і откудова? Веді к командіру і там разберуть, — знову чиєсь голос промовив із гурту.

Ігореві казали йти поміж деревами, а за ним ішло п'ятьох озброєних незнайомих вояків. Ігорова голова тріщала від різних думок, бо він не здав, що це за вояки. Вони говорили доброю російською мовою, а це було в глибокому німецькому запіллі і він не здав, у чиїх він руках. Зодягнені вони були по-різному, в німецьких уніформах, советських гімнастіорках, в подертих цивільних піджаках.

Вони пройшли між деревами і зупинилися. Там стояли намети, викопані землянки, на поляні стояв стіл, а на ньому лежали якісь папери і машинка до писання. Перед столом стояв Кручков і показував свої папери якомусь військовому молодому чоловікові. Всі вояки з його групи були вже тут, але вони не мали зброї. Стояли величним гуртом, мовчали, тільки переглядалися між собою. Ігореві також сказали стати біля них.

Командир довго щось розглядав у Кручкових паперах, а потім спитався:

— А в твоїй групі всі росіяни?

— Так, — відповів Кручков, — і нам було наказано йти сюди в Західну Україну, а тут з'єднатися з якоюсь партизанською групою.

— Це добре, — казав командир, — і таку оце групу ви знайшли. Тепер ми будемо діяти спільно проти нашого ворога. Зброї ми маємо подостатком, але місце тут не для нас. Треба вам знати, що це Західна Україна, колишня Польща, де процвітав український націоналізм, і тут усе населення є проти нас. Тут кожен кущ у лісі, кожен рівчак — це наші вороги, звідки нам загрожує небезпека. Тут гасають українські партизани, населення підтримує їх, а тому ми отримали наказ іти на Полісся. Там для нас більше пригожий ґрунт, там більші ліси, непрохідні болота і ви підете з нами.

— Для нас немає різниці, куди йти, — казав Кручков, — підемо туди, куди ви накажете і де ми можемо бути корисними. Нам тільки треба було б відпочити хоч кілька годин, бо ми страшенно перемученідалекою дорогою.

— Харашо! — голосно наказав незнайомий командир, — а тепер, ребята, почувайтеся між нами, як між своїми. Ми всі советські люди, партизани красної армії, — і він подав Кручкову руку.

Ігор отримав назад свого автомата, отримав та-кож револьвера; свої папери і тепер ходив по лісовій поляні, знайомлячись із новими вояками. Ліс тут був густий, навколо круглої поляни стояли високі дуби, які закривали сонце. Навколо поляни густим вінком росли кущі ліщини, на яких жовтіли купки горіхів. Листя на ліщині починало жовтіти. По дубах плигали довгохвості вивірки, на землю падало жолуддя. А поляна вся була заставлена більшими й меншими наметами, всюди валялися по зім'ятій траві порожні коробки від консервів, порожні гільзи від куль. По всьому

тому, що Ігор тут бачив, він легко міг збагнути, що ця військова група стоїть тут якийсь довший час. На поляні чорніють випалені галівини погаслого вогнища, на якому повно обгорілих полін. Тут також валяються порожні немиті відра, а також обглоджені кістки якоїсь звірини, а по них лазять мухи.

Ігор ходить по поляні, ходить поміж деревами, кусає здоровими своїми зубами ліщинові горіхи і чує, що йому на душі так важко, так сумно. Він познайомився з багатьма озброєними хлопцями і довідався, що це все недавні полонені червоної армії, які різними дорогами повтікали з німецької неволі, а тепер зорганізувалися у велику боєву групу. Про них уже знає Москва, вони звідти отримують по радіо різні інструкції. Ігор довідався, що таких груп по лісах Західної України багато. Усі вони підпорядковані якомусь вищому проводові, який дав наказ відійти в ліси Полісся. Він також довідався, що всі ті вояки палають великою ненавистю до німців, а також і до українців, зокрема в Західній Україні. Вони мають спеціальні накази робити проти німців засідки і чинити це конче близько якогось села чи міста. Убити одного-два німця, а ті потім карають село, вбиваючи десятки і сотні невинних людей. І від того на Ігоровій душі тяжко-тяжко. Він побачив, що в наслідок нещасливих обставин він також опинився в тій самій акції проти свого рідного народу.

А найбільше важко йому стало на душі, коли він проходив біля великого намету, де перебував командир теперішньої їхньої групи. Там тепер був також Кручков і вони щось обидва радилися. Сонце саме вийшло з-за сивих хмар і освітило в наметі страшні для Ігоря портрети, що висіли там над столом: Сталіна, Молотова, Берії. Побачивши колишніх своїх зненавижених вождів, він почув, що його голова закружилася, по спині пішов холод. Він згадав своє село, минулу молодість, бідного свого батька і йому хотілося кинутися до намету, порвати ті страшні портрети зубами,

потоптати їх ногами, кинутися на командира, спалити всі ті намети, ввесь цей табір, у якому він опинився, але Ігор переміг себе. Він зціпив зуби, сплюнув з пересердя на землю і так стояв якусь хвилину під сосною. Чув, що сосна не стоїть, а крутиться навколо; чув, що ввесь ліс обертається і кудись летить. Він заплюшив очі і чекав, поки він може прийти до рівноваги, до спокою. Біля нього не було нікого. Дерева якось жалісно шуміли, небо затягнулося сивими хмарами.

Ігор здійняв з плечей автомата і поклав його під сосною. Сам також там сів. Думав про те, що йому тепер робити, куди йти, як вирватися з цього пекла. А ліс шумів, співаючи свою глибоку й тужливу пісню. Ігор подивився на захмарене небо, але над лісом неба не було видно. Там тільки пливли густі передосінні хмари, віщуючи дощ. Він важко зіхнув і тихо сам до себе сказав:

“Боже, коли Ти існуеш, поможи мені вірити в Тебе. Поможи мені в моєму тяжкому положенні, щоб я не був убивцею своїх людей...”

Він проказав ці глибокі сердечні слова й сам злякався того, що говорив. Це виглядало не тільки на звичайні собі слова, але це була молитва. А він же не вірить у Бога, досі ще ніколи не молився й не вміє молитися.

Сидів так, поклавши голову на коліна, і не помітив, коли біля нього став його командир Кручков. Він подивився на Ігоря і сказав:

— Завтра, друже, ми всі виходимо звідси.
— Куди? — піdnіс на нього очі Ігор.

— На Полісся. В густіші ліси, в болота. Там згромадилися більші наші з'єднання і є наказ іти туди. Казав оцей наш новий командир, що в Західній Україні, а зокрема на Волині, для нас нема місця. Там усе населення нагострене проти нас і проти німців. Усі ліси там опановані українськими повстанцями, так зва-

ною Українською Повстанською Армією. А на Поліссі більші ліси, непрохідні болота, а тому і ґрунт там для нас більш пригожий і відповідний.

— І ти підеш? — спитався Ігор Кручкова.

— Певно, що піду. Мушу йти, — відповів Кручков.

— А ти бачив оті портрети в наметі командира?

— Бачив, — тихо відповів Кручков.

— І вони тобі нічого тяжкого не нагадують? — спитався Ігор так само тихо та встав на ноги.

Вони обидва пройшли далі за кущі і Кручков казав:

— Нагадують, друже, дуже багато нагадують, але вибору в нас нема. Підемо на те незнайоме нам Полісся, а потім будемо шукати якоєсь дороги додому. Але по тих клятих портретах видно, що на нашій землі нічого не змінилося.

— А ти маєш дім? — дивився Ігор на Кручкова.

— Так, маю. Дружину маю і двоє дітей.

— А я, командире, не маю нікого. Сталін зруйнував мій дім, а тому я не маю куди вертатися. І не маю бажання битися за Сталіна.

— Так, але якщо ми якимсь чином залишимося тут, в Західній Україні, то тут нам треба боятися і німців, треба боятися також цивільного населення, бо нас вважають за большевиків.

— Я того не боюся, — казав Ігор.

— Чому? — спитався Кручков.

— Бо це мій народ.

— А ти ж казав, що ти сам десь з-за Москви.

— Дорогий командире, казав, бо треба було казати таке. Іншого неможливо було казати, бо я мусів рятувати своє життя.

І вони обидва мовчали. А ліс шумів. Над поляною лунав гамір, дотлівало багаття, на якому кожний вояк щось собі підгрівав. Потім Кручков сказав:

— Якщо так, то справа ясна. Іди, друже, до свого народу, але знай, що не всі росіяни підтримують Сталіна. Ми також хотіли б позбутися того ярма.

— Я знаю це, — відповів Ігор, схиливши голову.

Вони обійшли кущі, обійшли поляну і приєдналися до своїх хлопців, які сиділи на траві і кусали ліщинові горіхи. У лісі робилося темно, бо небо затягнулося сивими хмарами, а також починало вечоріти. Десь далеко перекликалися сови. Починало сіяти дрібним дощем і над усією поляною натягнулися намети, які досі лежали складені під кущами. На ліс спускалася ніч.

А вранці небо прояснилося. Хмари кудись попливли далеко і їх тепер не видно. Трава в лісі, а також сухе вторішне листя було мокре або від роси, або від дощу. Воно тепер не шаруділо під ногами. На поляні було пригашене вчорашнє багаття, зложено знову намети. Велика військова група нового командира, якого Ігор не зінав навіть прізвища, була готова до дальнього вимаршу. Ігор ще не був готовий. Він сидів під кущем і поволі зашнуровував свої черевики. До нього підійшов Кручков.

— То ти лишаєшся? — спитав тихо.

— Так. Хочу пробувати щастя, — відповів той.

— Але уважай. Роби це дуже обережно, щоб ніхто не здогадався. Я тобі бажаю всього доброго. Нехай Бог буде з тобою.

— А ти віриш у Бога? — подивився на нього Ігор.

— Не знаю, але я думаю, що краще вірити, ніж бути безвірником. У такому положенні, в якому ми опинилися, то тільки Бог може помогти.

— То якщо Бог є, то нехай Він буде і з тобою, — сказав Ігор і тісніше потягнув шнурівку від черевика. Вона відірвалася. Він почав її зав'язувати докупи. А поляна шарудила. Ще диміло багаття, на деревах блищала роса.

Ігор зашнурував черевики і оглянувся навколо. Нікого з вояків не було вже видно. Кручков пішов за

ними останній і він також давно заховався між кущами. А Ігор перекинув автомата через плече і кинувся в густі кущі ліщини. Біг щосили перед себе, автомат тріпався на його плечах і він схопив його в руки. Біг зовсім не в той бік, куди пішли всі. Всюди тут була висока трава, галузки з дерев плуталися під його ногами, але він біг перед себе щосили. Здавалося йому, що кожен кущ, кожна деревина тепер його вороги і їх треба боятися. Він утікав від цих кущів, тікав від людей, утікав сам від себе, не знаючи, куди він біжить. Його чоло було мокре від роси, яку скидали дерева на його голову, а також воно було мокре від поту. Однак він прямував усе далі й далі. Ліс робився щораз густіший, високі дерева затуляли небо і кликали Ігоря в свою гущавину.

Ігор не зінав, як далеко він забіг, скільки зробив кілометрів, але він відчув у тому, серце почало частіше битися і він спинився. Упав на траву і приклад вухо до землі. Погоні за собою не чув. У лісі було тихо. Вітру не було і дерева навіть не ворушились. Лише осики тримали круглими листочками і блищали до сонця, ніби срібло, яке тріпотить і не може впасти на землю.

Поклавши військову торбу під голову, він лежав на траві й дивився догори між густе віття дерев. Там десь нерівномірно стукав дятель, літали інші птахи, перескаючи з однієї гілки на іншу. Листя на деревах починало жовтіти, надаючи деревам передосінньої краси. Сама осінь ще була десь далеко за горами і морями. Вона щойно збиралася прийти до тих густих лісів і посыпти їх своїм золотом. А тоді невідомо, де Ігор буде, але тепер він ще лежить на зеленій траві, навколо нього стоять також ще зелені дерева, які запевнюють йому сховище. Автомат йому дуже заваджує і він думає позбутися його. На всякий випадок вистачить револьвер, якого він пильно носив у кишенні. Перед ним невідома дорога і невідомо, що на ній ще може бути.

Ігор лежить і відпочиває, але думки його не мають відпочинку. Вони розлітаються по лісі і він не може їх спинити. Він лежить тихо, навіть не ворухнеться, але кожний шепт кущів, кожен тріск падаючої гілки з дерева насторожує його увагу. Минулу ніч він дуже мало спав, думки не давали йому заснути, а тому тепер відчуває біль голови, відчуває, що йому треба хоч трохи відпочити і переспати годину-дві. Однак тут нема такого місця. Він ще не знає, чи за ним не буде погоні, він також не знає, що тут за ліс, не знає, де він властиво є, як далеко цей ліс тягнеться, чи є тут десь близько поле, якась людська оселя.

Перекинувши автомата через плече, Ігор пішов далі в гущавину лісу. Уже не біг, а пішов поволі, нога за ногою, бо всюди тут була така гущавина, що бігти було неможливо й не було потреби. За ним ніхто не гонився, ніхто не переслідував його. Навколо нього були кущі, дерева, а на ліщинових кущах багато горіхів. Ігор має вже їх повні кишені. Інколи стає під деревом, кладе горіха на грубе коріння і роздушує автомatom. Тріск горіхів ляється по лісі й Ігор навіть того не боїться.

Сонце далеко ховається за деревами і його мало видно, але Ігор бачить, куди воно йде, він прямує за ним. Минає порослі кущами невеликі горбки і бачить тут багато ям, вирваних бомбами. Тут також зустрічаються вирвані з корінням дерева, що лежали на землі. З того він домірковується, що тут недалеко мусить бути якесь місто або дорога, якщо тут спадали бомби.

Він перейшов одну широку галевину, потім другу і став на горбку. Далеко за лісом було видно поле, а ще далі — ніби якесь місто, ніби село з багатьма високими комінами фабрик. Він пустився туди і незабаром справді опинився на краю лісу, а далі тягнулося поле. Під самим лісом стояла копиця сіна, а на

ній сиділи сороки. Побачивши Ігоря, вони полетіли до лісу, а Ігор сів під копицю. Чому стало йому легко на серці. Він знов, що коли тут є копиця сіна, то хтось тут його косив і сушив, а потім склав у копицю. Значить, тут є його люди, з якими він може розговоритися й одержати якусь поміч, якщо буде потребувати її.

Поклав автомата біля себе, сперся на копицю й аж тепер відчув велику втому післядалекої дороги. Сіно було тепло, воно гріло його плечі. Він навіть не зглядався, коли заснув. А коли прокинувся, то зірвався на ноги і скопив до рук автомата. Але лякатися йому не було чого. Навколо було тихо і спокійно. Він побачив, що спав довго, бо сонце заходило за далекі гори, краєм лісу стелився туман, на поле і на ліс падали передвечірні сутінки.

Ігор пішов до лісу, знайшов між кущами затишне місце, наносив туди сіна, поклав під голову торбу і ліг. Надходив вечір, околиця була йому чужа і він не знов, куди йти. Тому вирішив отам і переноочувати. Надворі ще тепло, а коли вночі буде холодно, він накидає на себе сіна. Він з'їв із сиром хліба, випив із баклажки останню воду і лежав горілиць із відкритими очима. Незабаром над лісом запалилися зорі, десь кричала сова, шуміли дерева.

Знову Ігор не зглядався, коли заснув. Уночі його розбудив якийсь стук, ніби падаюче дерево, але коли він зірвався на ноги, він побачив, що в лісі тихо і темно. Між кущами тільки загупали перелякані кроки якоїсь звірини. Ігор знову поклався на своє тепло сіно, але вже не міг заснути. Дивився між гілля дерев на зоряне небо і ходив думками по тяжких дорогах свого життя. А ліс шумів і також не спав. Десь щось шаруділо, щось запищало, трісла десь на дереві суха галузка. Ліс жив своїм постійним нічним життям. А в цьому темному лісі також жив Ігор. Жив, як переляканій звір, за яким всюди ходить небезпека.

IX

Долиною тягнеться вузенька річка. Вона здалека блищала і довгими закрутами пливла поміж високими берегами, ніби величезна гадюка, що звивається і блищить до сонця. Дорога доходила до самої річки і там, де дорога кінчалася, був завалений дерев'яний міст. Грубі палі стирчали з води, на них грілися до сонця жаби.

Ігор минув це місце і пішов широкою долиною за течією води. Річка в одному місці була вужча, в іншому знову ширша і мілкіша. Ігор перейшов річку вбірд і опинився на другому березі. Учора якось жінка, яку він зустрів на полі, сказала йому, що за річкою вже є Волинь. Та сама Волинь, яку він недавно покинув і до якої він още вертається знову. На ній він колись мав загинути, але його життя врятували добрі люди, а тому він і тепер іде на Волинь по допомогу. До тих самих людей.

Але Волинь тепер не така, як була тоді, коли він лишав її. Тоді вона шуміла буйним життям, пахла запашністю квітів, усюди на полі можна було сковатися від людського ока, а тепер навколо нього були чисті поля, покриті колючою стернею, по якій паслися корови і вівці. На полі також усюди стояли менші і більші стирти снопів, а також стіжки сіна і конюшини. Ігор зізнав, що люди бояться це звозити до села, бо окупанти одні чи другі можуть спалити село, а на полі безпеч-

ніше. А для Ігоря це вигідно. Він уже кілька ночей спав у стіжку конюшини, зробивши там глибоку діру, ніби звір. Зверху тільки стирчала його голова і цівка автомату, який йому хоча й заваджав, але він його досі носив з собою.

Однак сьогодні, перейшовши річку й опинившись на Волині, він думає, що автомат йому непотрібний. Він став на березі річки, подивився на нього, ще раз зважив його в руці, а потім з усієї сили розмахнувся й кинув його до води. Від цього легко йому стало на душі. Він завжди ненавидів його, завжди думав про те, скільки то людського життя він відібрал, а тепер він позбувся цієї тяжкої ноші. Він має при собі тільки револьвера, якого береже на всякий випадок. Тепер він постановив не ховатися від людей. Він проходить польовими дорогами, минаючи широкі шляхи, по яких посугається німецьке військо. Люди на полях копають картоплю, в долинах складають сіно, снопи. Надворі стоять теплі осінні дні, дерева покриваються золотом, небо стає більш прозорим і більш глибоким. А по ньому пливуть кудись білі хмари, ніби вітрила на безмежному океані. По тому ясному волинському небі пролітають тяжкі табуни німецьких літаків із чорними хрестами. Вони летять на схід, а Ігор іде на захід. Минає хутори, села та прямує все далі й далі.

Під лісом простягнулося широке поле, видно колгоспне, бо йому немає ані кінця, ані межі. Це поле доходило до самого березового лісу, а на ньому сьогодні повно людей. Копають картоплю і також зсипають її на купи. Під самим лісомувесь час горіло багаття, а тепер те багаття пригасало, але ще димить, і люди, які копали картоплю, збираються додому. На них чекає кілька порожніх підвід.

А Ігор сидить у лісі. Він не показується нікому, а коли підводи поїхали до села, він миттю кинувся до згасаючого багаття. Знайшов там ще кілька тліючих головень і підклав сухих галузок. Багаття знову горіло.

Ігор кинув до гарячого попелу кілька картопель, кинув сухого картоплиння і поклався біля вогню. З лісу виходила темінь і розходилася по полі. А Ігор лежав на сухому листі. Дивився на вогонь і дивився на голубе небо, яке накривало собою ліс, поле і палало заревом заходячого сонця. Ігор пригадав свою молодість. У них було своє вузеньке поле, яке також лежало недалеко панського лісу. Він так само клав колись там багаття, пік картоплю, витирає її рукавом і так їв разом із лушпинням. А вона була гаряча, розсипалася в устах, завжди була смачніша від тієї, яку мати пекла вдома.

Тепер він також дістав картоплю. Вона вже була спечена, деяка тріслла в гарячому попелі, але він дмухає на неї, витирає попіл і їсть. І думає про минуле. Жаль йому того минулого, але він знає, що вже не можна завернути його. Молодість буває тільки один раз і більше її ніколи не буде. Вона проминає, проходить і ніколи більше не вернеться.

Багаття гасне, але Ігор не підкидає до нього свіжих галузок. Він знає, що завтра вранці він піде далі багаття йому непотрібне. А картоплі він напік багато, доволі наївся сьогодні і наклав гарячих до своєї військової торби на завтра.

А тепер він лежав біля самого попелу, від якого вів теплом. На поля спадає вечір. Десять у лісі закричала нічна птиця, десять ніби почувся якийсь далекий невиразний спів. Ігор устав на ноги. Спів затих, а потім повторився близьче й виразніше. Він десь був за лісом, за горбком, куди поїхали люди від картопель. Спів знову повторився, але зовсім близько, над самою його головою. Тепер Ігор збагнув, що це летять дикі гуси. Він подивився додори і побачив на тлі ясного вечірнього неба довгий шнурок гусей. На все поле розносився їхній голос:

“Кру!.. Кру!.. Кру!..”

Ігор дивився на небо, слухав знайомий гусинний спів і почув, як слюза скотилася по його обличчі.

За ввесь час воєнного лихоліття він ніколи ще не чув голосу перелетних птиць, а тепер вони йому знову і знову нагадали так багато минулого. Пригадали теплу й сонячну українську осінь. Дерева давно скинули з себе жовте листя. Воно тепер лежить на землі, прибите ранньою росою. Небо тоді завжди якесь синіше й ширше. На полях галки літають табуном, а по стерні стелиться довге біле павутиння, оте ніжне бабине літо. Воно чіпляється за придорожні дерева, літає в повітрі, а в небі завжди тоді летять дикі гуси. Їхній спів розпливається по всіх полях, по горах і долинах. Правда, в ньому немає якоїсь виразної мелодії, але він такий ніжний, такий сердечний, до глибини душі знайомий і рідний.

Тепер Ігор проводить зажуреним зором нерівні смуги диких гусей і на його душі дуже тяжко. Багаття ще трохи куриться, пахне теплою картоплею та згорілим пирієм. Саме так, як то було колись.

Потім Ігор устає, йде до недалекої копиці та приносить до багаття оберемок сіна. Кладе його на купу, зверху ще кладе сухого картоплиння і лягає на ньому горілиць, прикриваючись шинелею. Дикі гуси перелетіли. Ніч упала на поля, а також на ліс. На небі запалилися зорі. Вони миготять ніби свічки, що запалені у величному храмі всесвіту. Випливають одна перед однією, як свічки, як людське життя, що горить-горить, а потім згасає.

На третій день ходи Ігор спітався людей, що працювали на полі, як далеко до Гончарівки, але того села ніхто не знав. Тоді він питався, як далеко до Почаєва. Йому сказали, що вже недалеко. Ігорове серце затримало радістю. Він знов, що наближається до колишньої Західної України, а там уже не тільки Почаїв, але там також Вишневець, Гончарівка, річка Горинь, а над Горинню старий дерев'яний млин, який був для нього першим притулком.

Ігор приспішує свої кроки, збирає всю силу і спішить туди, де заходить сонце, де щодня стоять сиві осінні хмари. Минає села і бачить по полях, що тут колгоспів немає. З того він знає, що він на Волині, яка колись належала до Польщі і яку він разом із своїми товаришами визволяв із польського ярма, а по правді, то визволяв від хліба, від спокійного життя. За короткий час большевицького панування тут ще не встигли запровадити колгоспів. Тут усюди ще лежать вузенькі поля, позначені межами, на них стоять полукипки снопів, стіжки сіна і конюшини. Перед тим він бачив в Україні людей на полі, що копали картоплю, орали ріллю, а тут він не бачив нікого. Йому робиться боязко. Волинь не така, яку він лишив кілька місяців тому. Широкі шляхи порізані колісами вантажних авт, тепер стоять порожні і знищенні. В глибоких вибоїнах стойть вода з недавнього дощу, по полукипках скачуть ворони й жалісно крячуть.

Ось недалеко дороги видно хутір, обсаджений деревами. Ігор намагається пригадати, чи він у тій окolicy перед тим був, однак не може нічого пригадати. Найтяжче пригадати, бож тоді було літо, все навколо цвіло, все довкілля було покрите зеленим збіжжям, квітками, а тепер тут лежить тільки одна пустеля, рівні поля, безлисті дерева, а їх накривають густі осінні хмари.

Він повертає на польову стежку та йде до хутора. Ноги його грузнуть у липке болото, але він шукає межі з травою, твердого місця й іде. Нараз стає й боязко дивиться перед себе. Між деревами, де колись був хутір, тепер лежать купи румовищ із обгорілою цеглою і камінням. З хати лишився тільки стирчата дограма осмалений комин, якого нещодавно обмив дощ. Ніде не видно тут жодного людського життя. Віс тільки вітер і несе на дорогу запах диму, перемішаного з недавнім дощем.

Ігор вийшов на шлях. За ним показалася підвода, але він від неї не втікав. Він тільки тримав руку на всякий випадок у кишені, де був його револьвер. Коли підвода порівнялася з ним, він спитався погонича, який сидів на в'язці соломи:

— Скажіть, будь ласка, як далеко до Вишнівця?

— Ви не сюди йдете. Ця дорога, що ви йдете, веде на Збараж. Ви їдьте зо мною, — відповів візник.

— А ви куди йдете? — дивився на нього Ігор.

— До Вишнівця й можу вас підвезти. Сідайте!..

Ігор вискочив з-заду на воза і сів на голій дощі, опустивши ноги між щаблями драбини. Військову торбу поклав собі на коліна.

Місцевість тут покрита горбками, а тому дорога йшла то на гору, то в долину. Віз котився поволі, до коліс чіплялося болото, а коли вони їхали з горба, віз котився скоріше й болото облітало з коліс на всі боки.

— А ви до самого Вишнівця? — спитався візник.

— Ні, я до Гончарівки, — відповів Ігор.

— Я знаю, знаю це село. Колись ходив тудою до Почаєва. А я до Вишнівця, але лякаюся і не знаю, як до нього в'їхати. Боюся, але мушу їхати. Захворів син і треба знайти якогось фельшера. Кажуть, що в замку ще має якийсь там бути, — говорив погонич, підганяючи коней.

— А чого ви боїтесь їхати? — питався Ігор.

— Бо в замку стоять німці з поляками. Нападають разом на наші села, палять, убивають людей. От ви бачили цей хутір. Минулого тижня замордували там усю родину, а будинки попалили.

— А чому поляки? — дивувався Ігор.

— Во українська поліція, що була в німців, усі пішла в ліс в партизани й німці собі набрали поляків. Тепер вони разом виїжджають на села і палять, а людей вбивають. Тому я їду до того Вишнівця, ніби на вогонь, але мушу їхати, — казав із гіркотою візник.

Ігор приспішує свої кроки, збирає всю силу і спішить туди, де заходить сонце, де щодня стоять сиві осінні хмари. Минає села і бачить по полях, що тут колгоспів немає. З того він знає, що він на Волині, яка колись належала до Польщі і яку він разом із своїми товаришами визволяв із польського ярма, а по правді, то визволяв від хліба, від спокійного життя. За короткий час большевицького панування тут ще не встигли запровадити колгоспів. Тут усюди ще лежать вузенькі поля, позначені межами, на них стоять полукипки снопів, стіжки сіна і конюшини. Перед тим він бачив в Україні людей на полі, що копали картоплю, орали рілью, а тут він не бачив нікого. Йому робиться боязко. Волинь не така, яку він лишив кілька місяців тому. Широкі шляхи порізані колісами вантажних авт, тепер стоять порожні і знищенні. В глибоких вибоїнах стойть води з недавнього дощу, по полукипках скачуть ворони й жалісно крячуть.

Ось недалеко дороги видно хутір, обсаджений деревами. Ігор намагається пригадати, чи він у тій окolicy перед тим був, однак не може нічого пригадати. Найтяжче пригадати, бож тоді було літо, все навколо цвіло, все довкілля було покрите зеленим збіжжям, квітками, а тепер тут лежить тільки одна пустеля, рівні поля, безлисті дерева, а їх накривають густі осінні хмари.

Він повертає на польову стежку та йде до хутора. Ноги його грузнуть у липке болото, але він шукає межі з травою, твердого місця й іде. Нараз стає й боязко дивиться перед себе. Між деревами, де колись був хутір, тепер лежать купи румовищ із обгорілою цеглою і камінням. З хати лишився тільки стирчата догори осмалений комін, якого нещодавно обмив дощ. Ніде не видно тут жодного людського життя. Віс тільки вітер і несе на дорогу запах диму, перемішаного з недавнім дощем.

Ігор вийшов на шлях. За ним показалася підвода, але він від неї не втікав. Він тільки тримав руку на всякий випадок у кишені, де був його револьвер. Коли підвода порівнялася з ним, він спитався погонича, який сидів на в'язці соломи:

— Скажіть, будь ласка, як далеко до Вишнівця?

— Ви не сюди йдете. Ця дорога, що ви йдете, веде на Збараж. Ви їдьте зо мною, — відповів візник.

— А ви куди їдете? — дивився на нього Ігор.

— До Вишнівця й можу вас підвезти. Сідайте!..

Ігор вискочив з-заду на воза і сів на голій дощі, опустивши ноги між щаблями драбини. Військову торбу поклав собі на коліна.

Місцевість тут покрита горбками, а тому дорога йшла то на гору, то в долину. Віз котився поволі, до коліс чіплялося болото, а коли вони їхали з горба, віз котився скоріше й болото облітало з коліс на всі боки.

— А ви до самого Вишнівця? — спитався візник.

— Ні, я до Гончарівки, — відповів Ігор.

— Я знаю, знаю це село. Колись ходив тудою до Почаєва. А я до Вишнівця, але лякаюся і не знаю, як до нього в'їхати. Боюся, але мушу їхати. Захворів син і треба знайти якогось фельшера. Кажуть, що в замку ще має якийсь там бути, — говорив погонич, підганяючи коней.

— А чого ви боїтесь їхати? — питався Ігор.

— Бо в замку стоять німці з поляками. Нападають разом на наші села, палять, убивають людей. От ви бачили цей хутір. Минулого тижня замордували там усю родину, а будинки попалили.

— А чому поляки? — дивувався Ігор.

— Во українська поліція, що була в німців, уся пішла в ліс в партизани й німці собі набрали поляків. Тепер вони разом виїжджають на села і палять, а людей вбивають. Тому я іду до того Вишнівця, ніби на вогонь, але мушу їхати, — казав із гіркотою візник.

Віз котився з горбка, з якого в долині було вже видно дерева Вишневецького замку і видно було високого польського костелу. Ігор пізнав околицю і сказав до візника:

— Знаєте, добродію, мені тут уже знайома місцевість. Я вже знаю, куди мені звідси йти до Гончарівки. Я піду поза місто, а вам щиро дякую за те, що мене підвезли.

— Прошу, прошу, ідіть, — казав візник, — але уважайте, коли будете проходити селами. Тепер у нас не так, як було колись. Молодій людині тепер ніде не можна показатися. А ви напевно з полону-вертаєтесь додому?

— Так, із полону, — казав Ігор і скочив із воза.

— То щасливої дороги, відказав візник і замахав над кінсьми батогом.

Віз покотився з горбка, а Ігор постояв хвилинку, розглянувшись навколо себе і пішов поза кущі, поза копиці сіна туди, де заходило сонце. Він знов, що десь у той бік лежить Почаїв, там десь між горами буде Гончарівка й до вечора він ще зайде туди. Ноги його ще не зовсім втомилися, вони переступають високі межі, переходять стежки, польові дороги й обминають головні шляхи. Всюди він тут бачить велике спустощення. Багато сіл наполовину спалені. Між деревами, з яких уже облетіло листя, стоять високі комини погорілих хат, а там, де були інши будинки, лежать купи обсмалених руїв. Ніхто того грузу не розгортав, ніхто тут нічого не робить, людей ніде не видно ні на полі, ні в селі.

Ігор вдихає свіже осіннє повітря, поправляє на плечах військову торбу і спішить у той бік, де має заходити сонце. Але сонце ще не заходить. Воно виповзло з-за хмар, затрималося на галевині прозорого неба і стоїть непорушно, обливаючи сади і гаї золотом. Ігореві хочеться якнайскоріше дійти чи добігти до Гончарівки й довідатися, що там діється. Хочеться

знати, як старий Мартин із Наталкою, як солтис Харитон Стручок, як інші знайомі, які зробили для нього так багато добра.

Коли сонце спускалося за обрії сивих далеких гір, Ігор був уже на знайомих полях, на знайомому шляху, яким він колись ішов із Вишнівця до Гончарівки. Ось тут уже недалеко має бути місток, що лежав через вузький потік. Але він бачить, що того містка немає. Лежать тут тільки порозкидані дерев'яні підпори, а з води стирчать палі. Над шляхом також немає ні одного телефонічного стовпа, вони позрізувані, а дроти так і валяються на полі, прилипши до мокрої землі.

Недалеко від цього містка був хутір, якого Ігор чомусь добре запам'ятав. Йому казали, що там жила заможня польська родина й люди в Гончарівці дуже дивувалися, що більшевики в 1940 році не вивезли її на Сибір, коли вивозили всіх осадників. А тепер того хутора також не було. Він був спалений і навколо нього тепер стоять осмалені дерева, які гойдаються від вітру. Ігор іде і не може вийти з дива, що тут діялося за той короткий час. Візник, з яким він під'їхав до Вишнівця, казав, що поляки з німцями нападають на українські села, але ось тут жила польська родина, якої тепер тут немає. Хтось того хутора також спалив. Йому якнайскоріше бажається бути в Гончарівці й усього там довідатися, розпитатися в людей. Він знає, що тут фронту не було, жодних боїв тут не повинно бути, а села й хутори попалені, мости позрізувані, телефонічні стовпи над шляхом позрізувані. Чому це так, він не знає, а тому спішить, щоб до заходу сонця дійти до Гончарівки. Обходить межами і долинами села, намагається не зустрічатися з людьми, аж поки він не довідається, що тут діялося. Людей якось ніде не видно, стоять тільки по полях полукипки збіжжя, яке зверху трохи поросло і тепер зеленіє.

Під горою проходить широкий шлях, біля нього де-не-де стоять збоку похилі хрести. Ігор пригадує

той шлях, яким він також колись ішов. Він знає, хто спочиває під тими хрестами. Він тепер думає про них, думає також про те, що йому треба було отут лежати, але доля його була щасливіша від тих, кого тут німецькі вояки постріляли. Він ще живий, ще ходить, ще сумує, а інколи і тішиться з того, що доля подаравала йому життя.

Ігор переходить шлях, бачить за горбком дерева Гончарівки, але він туди не йде. Він не знає, що там діється, а тому обминає село здалека. Спускається в долину, бачить тут Горинь і йде її високим сухим берегом. Тут усюди стоять копиці сіна, але людей також ніде не видно. Ходять тільки мочарами якісь високоногі птиці, ніби чаплі. Над скошеними сіножатями літають табуни шпаків.

Річка робить кілька заворотів, хлюпочеться й обходить густі лози. Звідси вже видно дах знайомого Ігореві млина. Він тепер спішить до нього. Ноги його вже втомилися і йому бажається сісти й відпочити. Він також відчуває голод, бо від самого ранку нічого не єв. Військова торба зробилася дуже тяжкою й муляє його плечі.

Він іде понад саму річку разом із водою. Всюди тут кущі лозини, під самим берегом густим вінком стоїть очерет. Він трохи вже присох, пожовтів і тепер не так шумить, як це було влітку, а якось шепотить по осінньому, ніби кукурудзиння на городі. Лози кидають на воду пожовкле своє листя і воно в безладі пливе з течією. Ігор стає на широкому коліні річки. Тут він колись пробував ловити рибу, тоді саме була косовиця і вода була мутніша. А тепер вона чиста, річка трохи мілкіша і він дивиться на неї з берега. По ній пливуть жовті листки вільхи. Вони чомусь нагадують Ігореві, що отак пропливло кудись у невідоме його тяжке життя, а зокрема його сумна молодість. Пропливла кудись за ліси і гори і десь скитається за обрієм минулого. І там, де та молодість пропливала, тепер також

стоїть осінь. Пожовтілі дерева, люди скосили трави, зжали пшениці, а по голубому небі пливуть довгі ключі диких гусей. Пливуть отак само, як ті листочки з водою, так само, як пропливла його молодість...

Ігор поправляє на плечах свою військову торбу і йде до млина. Здалека бачить, що млин не такий, як був колись. Місток біля нього розібраний, лотоки розвалені й вода тепер пливе просто на берег. Двері до млина відчинені, по траві валяються розкидані дошки. Ігор входить до млина і дивиться навколо себе. На дольвці бачить багато соломи, порвані якісь газети, окурки від цигарок. Двері до його колишньої комірчини також відчинені. Там стоїть темрява, бо сонце сідало за далекий обрій, але він бачить у куті нари, на яких він колись спав. На них також багато пом'ятої соломи і сіна. Високо під самими банками цвірінкають горобці, перелітаючи з однієї крокви на іншу. Там також купами черніють ластів'ячі гнізда, але ластівок уже немає. Осінь і вони вже відлетіли разом із лелеками й чайками. Залишилися тільки горобці і залишилася темрява, а також залишилася якась глибока туга, яку Ігор тепер болюче відчуває.

Він вийшов на лотоки. Вони були зруйновані разом із греблею і містком. А решта тут усе те саме, що й колись було. Річка, сіножаті, копиці сіна і густі кущі лозини над річкою. Ігор стоїть і дивиться навколо себе, дивиться на заходяче сонце і відчуває, що в нього якесь дивне почуття. Йому чомусь здається, що війна пішла ген далеко звідси, вона там десь відбувається і там так і погасне, як згласна велика іскра. А він залишився живий. І буде тепер жити, бо отак знайомі навколошні поля і сіножаті дають йому наснагу, дають надію, вливують у його душу силу до життя. Він пригадує колишню розмову з Мартином і Наталкою й у таких випадках, як це з ним тепер, то йому треба було б отут над річкою стати, скласти руки, підійняти очі до неба і молитися, дякуючи Богові за все. Але Ігор

не робить того. Він досі не може погодитися, що добрий Бог існує, якщо на світі відбуваються такі страшні речі. Всю дорогу, якою він ішов аж сюди, він про Бога чомусь майже не думав, не молився, але ось тепер йому бажається це зробити. Він прийшов аж сюди, куди бажав прийти, і в тому була чиясь воля, чиясь рука. Він дивиться на простір ясного вечірнього неба, слухає шепот прибережного комишу, слухає плюскіт води в Горині і відчуває, що йому на душі стає легко, спокійно. Чому це так, то він сам не знає. А сонце ось зовсім уже ховається за обрій, який увесь палає широкою загравою заходячого сонця.

Ігор полегшено зідхає і сходить до млина. Ноги його болять від довгої ходи і він шукає в комірчині нарів. Кладе під голову військову торбу і лягає на розстелену солому. В комірчині вже зовсім темно і він нічого не бачить. Навколо тихо. Тільки за вікном хитається і шкрябає по шибі галузка вільхи. Ноги його простягнені до самої стіни, вони відпочивають і йому здається, що й душа його відпочиває. В нього таке враження, що він оце по довгій мандрівці прийшов до своєї рідної хати. Тільки та хата чомусь дуже запущена, занедбана, але він з цього не дивується. Тепер увесь світ такий занедбаний і знищений. Але він тут почувається вільним, здається, що немає кого тут лякатися. Тут недалеко Гончарівка зо своїми добрими людьми, які врятували його від смерти, тут далеко від фронту і тут повинно бути спокійно.

Відпочивши трохи, Ігор знову натягнув черевики і пішов понад річку широкою втоптаною стежкою. Все тут йому знайоме і він сміливо крокує поруч густих кущів. На плечах у нього теліпається військова торба, а в кишені совгаеться револьвер, з яким він увесь час не розлучався.

Стежка його йде догори, а там за горбком уже буде видно дерева села. Надворі ще трохи видно, але починає темніти. За жовтими кущами, що ростуть над

дорогою, ховаються сутінки. Звідти також тягне холодом осіннього вечора. Далеко на шляху почулося тарахкотіння воза. Ігор іде, вдихає холодне повітря і наслуховує. Але віз кудись з'їхав у долину і тепер навколо нічого не чути. Тільки Ігорові самотні крохи, які стукають по твердій стежці.

А ось і перші хати Гончарівки. Вони стоять там само, де й колись стояли. Вони такі самі похилені, зігнуті, ніби столітні старці. В одній хаті вже блимає ледь помітне світло. Ігор минає хати, виходить на широкий вигін і йде просто до Мартинового двору. Він отут уже недалеко, треба тільки минути глибокого рова, в якому влітку росло багато ожин, а там уже починається Мартинів город. Він обмірковує в серці плян зустрічі з Мартином і Наталкою і від цього йому навіть весело. Вони не бачилися заледве кілька місяців, але йому здається, що вони були розлучені довгі літа. Він іде, перебирає думками і жаліє, що він вverteається з дороги і не має навіть якогось найменшого дарунка для цієї дорогої родини, яка зробила для нього так багато добра.

Поминувши рова, Ігор перейшов клин вигону і вийшов на Мартинів двір від саду. Вийшов і став, ніби прикутий якоюсь невидимою силою до землі. Перед ним лежала страшна картина. З колишнього Мартинового господарства не було ні сліду. Лежали тільки купи згарищ, а там, де стояла хата, стирчав між обгорілими деревами комин.

Ігор відчув, що по його тілі пройшов холод. Він кинув військову торбу в недалекий кущ і почав бігти перед себе, сам не знаючи куди і чого. Револьвер у кишені бив його по ногах, а тому він узяв його в руку і біг широким вигоном. Трава на вигоні була висока, вона також була мокра від роси і плуталася йому під ногами. Але він біг і біг, важко дихаючи.

За вигоном знову були спалені двори, але стояли й уцілілі хати. У деяких із них тепер світилося. Ігореві

бажалося зайти до котроїсь із цих хат, хотілося знати, що це тут було, де тепер Мартин, якщо господарка його спалена, але він ніде не заходив, а біг перед себе, ніби його хтось переслідував. Він знов, що на завороті вулиці буде двір солтиса села, Харитона Стручка. Отже, він спішить туди. Тримається за серце і біжить-біжить. А в селі тихо. Ніде не загавкає собака, не закричить нічна птиця. Тихо і якось страшно від тих осмалених димарів, що стоять поміж також осмаленими деревами. До його ніг чіпляється болото, він стряє його, витирає ноги до трави і біжить далі.

Харитонів двір сковався між високими тополями, які вже скинули з себе листя і тепер гойдаються на вітрові і журливо шумлять. За ними чорні Харитонова хата, стодола, хліви. Ігор кинувся до воріт, але вони не були засинені. В хаті не світилося. Він спинив хід і тихо підійшов до вікна. Підійшов і миттю кинувся назад. Відскочив і стиснув у руці револьвера. Він побачив, що вікна в Харитоновій хаті були забиті дошками, двері до стодоли і до хлівів були відчинені на вістіж, ними легко гойдав вітер і вони скрипіли. Навколо господарства росли липи і тополі, які тепер жалісно шуміли, ніби жалючи за своїм господарем. Але де той господар, де Мартин, — Ігор не знає. Він також не знає, кого про це треба питатися і куди йти. Стоїть між соняшниками на городі і думає. А ті думки розлітаються, ніби горючі іскри на вітрові і важко їх зібрати докупи. Він чує, що голова його кружиться, ноги чомусь дрижать і він дошкульно відчуває холод. А надворі темно, він нічого не бачить, чує тільки шепті соняшників і чує стукіт свого серця.

Ігор вийшов на дорогу, яка вела до криниці й до євангельського молитовного дому. З обох боків дороги стояли хати, в деяких із них блистало світло, але деякі так само, як Харитонові, були забиті дошками, деякі були спалені. Здалека він побачив, що в молитовному домі також світилося. Він підійшов біжче

до дверей і подивився у вікно. З-за рогу дому вийшла якась тінь.

— Ви хочете ввійти досередини? — спиталася тінь.

— Ні, я сам не знаю, чого я тут хочу, — відказав Ігор, стискаючи в руці револьвера. — Хочу тільки знати, що тут сталося в селі. Де Мартин, де ваш солтис Харитон? Я був у них і там руїна, порожнечча...

— А ви хто такий? — спитався спокійно незнайомий.

— Ви мене напевно не знаєте й це багато говорить. Я колись тут коротко жив, ховаючись від німців. Я був полонений советської армії і ваші люди мене врятували з неволі. Потім я пішов від вас, а тепер знову вернувся, бо немає на всьому світі де сковатися. Я не знаю, що тут сталося у вашому селі...

— То ви може Ігор? — питалася тінь.

— Так, Ігор.

— Друже дорогий, — відповів знову незнайомий, — тут сталося пекло, яке ще продовжується, і не знати, чим воно й коли скінчиться.

— А що саме? — дивився Ігор у темряву, нічого не бачачи.

— Німці з поляками спалили частину села, багато людей помордували і ми щодня і щоночі живемо в страху. Це багато розповідати. Велика кара від Бога прийшла на наше село. Але ходіть досередини, ходіть. У нас сьогодні молитовне зібрання і ви когось зустрінете зо своїх знайомих. Я вас пригадую, ви були колись на наших богослуженнях... А Мартина немає, але є його дочка Наталка. Вона вам усе розкаже. Прошу, ходіть...

— Ні, я не можу йти в такому вигляді. І нехай краще ніхто не знає, що я прийшов. Так буде краще, — відмовлявся Ігор.

— Боятися, друже, тепер немає чого, — казав незнайомий, — бо в нас уже німців майже немає, але треба боятися інших.

— Ні, я не можу зайти, — просився Ігор, — бо я жахливо виглядаю. Я довгі дні йшов сюди, за той час я не брився, не переодівався і мене люди злякаються. Але якщо можна, то покличте мені Наталку, якщо вона є на вашому зібранні.

— Є, — і він сховався за дверима.

За хвилину він вийшов знову, спереду нього йшла Наталка, ступаючи в темряві по сходах.

Ігор підійшов до неї.

— Наталко, добрий вечір! — сказав і взяв її за руку.

— Ігоре! — скрикнула від несподіванки дівчина.

— Звідки ти взявся? Де?

— Прийшов до Гончарівки назад, прийшов до тебе... Був у дома, був усюди, але затужив за вашим тихим селом, за твоїм добрим татом, за тобою...

— Тата і мами, Ігоре, вже нема... — казала тихо крізь слози Наталка.

— А де ж вони?

— Побили їх німці з поляками, а двір спалили. Я тоді була в тіткі, тому смерть поминула мене.

— А Харитон де?

— Його також нема, — хлипала Наталка. — Не міг пережити того всього нещастя й вийшав добровільно до Німеччини з родиною. Покинув усе й вийшав. Інші також вийшли.

— Я був на його господарці, був також на вашому і звідти прийшов сюди, — казав Ігор. — А ти, Наталко, не плач. Ти не маєш нікого й я нікого тепер не маю. Не плач. Не тільки ти і я такі нещасливі, а сьогодні мільйони таких бідних і нещасливих людей...

— Ігоре, що ми пережили, що ми бачили... Бог тільки знає, але того не можна сказати словами. Це

було пекло, страшне пекло, яке і досі продовжується по наших селах, — казала Наталка.

— А де ж ти тепер живеш? — питався ще Ігор.

— В Івана Сільчука, це мій дядько. Мені там добре, а потім я все тобі розповім, а тепер ходімо. Мені холодно, — не переставала хлипати Наталка.

Вони сховалися в темряві і пішли вулицею між деревами. А дерева шуміли, безлисті галузки стукалися одна до однієї.

— Де ж ти за той час був? — питалася Наталка. ступаючи поруч із Ігорем.

— Був у дома, — відповів він.

— Бачився з мамою?

— Ні, не бачився. Вона померла, так мені сказали, незадовго перед моїм приходом. А потім був у червоній партизанці. Був усюди й усе бачив, але про те все будемо говорити пізніше, бо тепер жодні думки не тримаються моєї голови.

— А що ти думаєш робити тепер? — цікавилася Наталка.

— Не знаю, ніяк не знаю. Я спішив до Гончарівки, бо думав, що тут так само, як було колись. Тихо і спокійно. Хотів порадитися про своє дальнє життя з твоїм батьком, з Харитоном... А тепер я не знаю, що буде далі з мною.

— Нічого, не турбуйся. Якщо Бог досі зберіг тебе, то Він і надалі заопікується тобою.

— Не знаю, добра Наталко. Може так і буде, як ти кажеш, але важко мені сказати, чим то воно закінчиться оте мое бідне життя.

— А як, Ігоре, — спинила трохи хід Наталка, — пробач, що хочу тебе спитати, — і вона хотіла щось сказати, але промовчала.

— Кажи, кажи, що ти хотіла спитатися? — дивився на неї в темряві Ігор і собі сповільнив хід.

— Я хотіла спитати тебе, чи ти... Ну, вибач, що таке питиаюся, — чи ти і надалі не віриш у Бога?

— Не знаю, що маю тобі на це сказати. Вірю й не вірю. Думаю, що таки не вірю, але глибоко в серці відчуваю, що там щось жевріє, там є маленька іскорка віри, якщо це почуття можна так назвати. Але коли я подивлюся, що робиться навколо, то ніяк не можу збагнути, щоб це робили ті люди, що вірують у Бога. От ти кажеш, що ваше село спалили поляки з німцями і помордували людей. Але це ж робили не погани, не дикарі, не мohаммедани, а це робили ті, що вірують у Бога. Християни. Одні з них мають папу, а інші мають Мартіна Лютера чи якогось іншого реформатора. Але одні і другі вірують у Христа. Коли я на це дивлюся, то моя віра обривається. Але з другого боку, Наталко, я чую, що глибоко в душі моїй крихітка віри якоїс є. Не знаю, чи це віра, чи щось інше, але щось там глибоко в серці є.

Вони йшли вигоном, навколо них стояла темрява і Ігор оповідав їй далі:

— Я був оце недавно вдома і мені там сказали, що причиною смерті моєї матері, а також причиною руйні всієї нашої родини був один тип у нашему таки селі. Я зробив на нього засідку і хотів його забити. Було це вночі за цвінтarem. Саме в ту хвилину, коли я мав потиснути кручок револьвера, я побачив до місячного світла на могилі хреста, а на ньому розп'ятого Ісуса Христа. Я пригадав, що ти мені колись казала, що Христос постраждав за гріхи людей, що Він постраждав також за мене і я не міг зробити пострілу. Отже, десь там у серці є щось таке, що не дозволяє мені вбити людини, навіть найбільшого ворога.

— І ти забив його? — перервала Наталка Ігорову мову.

— Ні, не забив, — відповів він.

— І нікого в житті ти ще не забив?

— Нікого.

— То добре. І не вбивай, бо це великий гріх. А якщо у серці ти відчуваєш щось таке, як ти кажеш, то

це Бог говорить до тебе. Це Христос стукає до твоєї душі і проситься, щоб ти впustив Його туди. Коли ти це зробиш, тоді, Ігоре, будеш щасливим у житті за всіх обставин і труднощів...

— Не знаю, Наталко, як воно далі буде, але я чую, що я не той, що був колись. Хотів би мати таку віру, як ти маєш, як мав твій батько, хотів би бути твоїм братом у Христі, але не можу себе до цього примусити. Віра — це не те, що змінити свою одежду, змінити погляди. Це треба в щось вірити, мати переконання. А в мене постає безліч питань, про які я вже говорив. Моя голова розривається від того, що твориться навколо. Я не можу з тим погодитися, що це від Бога.

— Нічого, Ігоре, я буду молитися за тебе і Господь тобі допоможе в усьому. Господь даст тобі відповідь, — казала Наталка.

Вулиця, якою вони йшли, скінчилася. Наталка відчинила ворота і вони обое ввійшли між будинки. В хаті Івана Сільчука ще світилося. Вікна його хати були малі, покривлені і бліде світло від них падало на подвір'я.

Господиня була вдома, але її мужа ще не було. Він був на молитовному зібранні і прийшов пізніше. За той час Ігор міг помитися, напитися теплого молока і тепер вони всією родиною сиділи навколо столу, розмовляючи. З молитового зібрання, разом із господарем, прийшли інші мужчини, почувши про Ігоря. Ім хотілося знати, що робиться в далекому світі на сході, куди пішов фронт. Вони посідали на лавках, підперли стіни плечима, поклали кашкети собі на коліна та прислуховувалися до того, що оповідав Ігор.

За вікном була ніч. Там панував холод і шалів вітер, гойдаючи безлистими деревами, але в хаті було тепло. У печі дотлівали головні полін, від яких скакали на долівку огненні знаки. Ігор розповів про свою дорогу, про свої тяжкі переживання, а потім питався та-кож гончарівchan.

— А тепер скажіть також мені, що тут сталося на вашій Волині за тих кілька місяців? Коли я відходив звідси, то села ваші і хутори були цілі, а тепер усюди руїна. Звідки це все прийшло? В Україні, де я був, того немає. Там усюди по селах і містах стоять німці, але сіл ніхто не палить. Людей також ніхто не вбиває. Німці тільки забирають молодих людей на примусову працю до своєї Німеччини. Мені дуже дивно з того, що тут діється.

— Це, Ігоре, довга і тяжка історія, — почав господар. — Тоді, як ти був у нас, то в нас також були німці й це було на початку війни. У німців була українська міліція, бо наші люди думали, що німці принесли нам волю. А тому молоді хлопці пішли в міліцію. Не помагати німцям виграти війну, бо німці на війну наших хлопців не брали. Але наші люди думали, що тепер немає большевиків, тепер буде вільна Україна, а тому всі зустрічали німецьке військо, як наших визволителів. Але так не сталося. Гітлер обманув наш народ.

— А тепер хіба немає української поліції? — цікавився Ігор.

— Нема, давно нема, — відповів господар.

— А де ж вона? — знову питав Ігор.

— Уся пішла в ліс. А ти хіба не чув?

— Ні, не чув, — здивовано відповів Ігор.

— Так, уся поліція, побачивши жорстокість німців, пішла в ліс разом із зброєю, — казав господар. — І це сталося однієї ночі по всіх містах Волині. Тепер по наших лісах зорганізувалися великі боєві відділи.

— Цебто червона партизанка? — вставив Ігор.

— Ні, Ігоре, не червона, але протинімецька і противільшевицька. Вони ведуть боротьбу проти німців і проти большевиків. Партизанка чисто національна, українська.

— Ну, а при чому тут поляки? — цікавився Ігор.

— Бач, це знову дуже довга історія й вона дуже тяжка, — казав господар, підсунувшись ближче до столу разом із табуреткою. — Десь там за Бугом існує якесь Генеральне Губернаторство, яке створили німці на відміну від України, а в тому губернаторстві живе чимало українців, але більшість — це поляки. Хтось там кинув іскру незгоди між поляками і українцями. Я думаю, що це зробили або німці, або большевики. Поляки почали нападати на українські села та вбивати людей. Звідти ця ненависть перекинулася на Волинь, де більшість українського населення і з українського боку тут почалася відплата. Ця відплата дужа тяжка й жорстока. Ти піді тепер по наших селах і побачиш велику і страшну руїну. Польські господарства знищенні, люди помордовані, а кому з мужчин вдалося втекти до міста, ті записалися до німецької поліції. Удень вони виїздять на українські села, а повстанці те саме роблять з польськими селами вночі. Одного дня десь горить українське село, а наступної ночі — польське. Найбільше зло в тому, що терплять невинні люди, терплять старці, жінки, малі діти, бо жорстока рука помсти не має милосердя з обох боків.

— А як у Вишнівці? — питався Ігор.

— Німці з поляками сидять у замку, роблять випади на села тільки вдень, а вночі з замку не виходять. Українські повстанці вже кілька разів робили напад на місто, забрали всі німецькі запаси харчів, побили багато німецької і польської поліції, а потім німці люто відплатили нашим селам. Тоді також потерпіла Гончарівка, — і господар спинився, тяжко зідхнувши.

Лямпа, що горіла над столом, мигтіла блідим світлом і видно було, що вона незабаром згасне.

— Іване, — обізвався чийсь голос при стіні, — якщо в тебе немає нафти, то я принесу. Мені ж недалеко скочити додому.

— Не треба, я маю, — відізвався господар, — але краще, коли ми отак посидимо в темряві. Говорити можна напотемки. Тепер взагалі краще, коли в хаті не світиться, коли всюди темінь.

Лампа ще кілька разів блімнула і згасла. У хаті було зовсім темно. У тій темряві хтось важко зідхнув, хтось інший кашельнув у кулак. Ігор посунувся в саний кут за столом, біля нього було вікно, що виходило в сад, а за вікном так само, як у хаті, стояла темрява осінньої ночі. Ігор відчував, що в кишені йому заваджає револьвер, а тому обережно вийняв його і поклав на лавці біля себе й кинув у темряві знову своє болюче питання:

— А скажіть, добрі люди, що я маю тепер у вас робити? Чи можна мені бути якийсь час у Гончарівці?

— Можна, можна. Тепер можна, — відповіло нараз кілька голосів.

— А що, коли прийдуть німці? — питався далі Ігор.

— Тепер німці не приходять, бо вся влада в селі в повстанських руках.

— Але є в селі якась тепер влада? — знову питався Ігор.

— Є. А як же, замість солтиса, є станичний, — відповів господар. — Це свій чоловік, добра людина і тобі тепер немає чого лякатися. Житимеш із нами, а що буде нам усім, те буде й тобі. Будемо разом давати собі раду, будемо разом себе боронити і разом терпіти все, що прийде. Хто його знає, ось Харитон виїхав до Німеччини і позбувся всякого горя, інші також виїхали, а що буде з нами, того ніхто не знає. Фронт ще може повернутися сюди. Ця біда zo сходу, не дай того, Боже, знову прийде сюди. Усе в Божих руках і в усьому нехай буде Його воля. Що має бути, те й буде.

У темряві знову хтось важко зідхнув, хтось уставав з ослона, ворушився і човгав чобітими по долівці. Чийсь голос тихо казав:

— Будемо, брати, розходитися, бо вже пізно. Хлопець з дороги, йому треба відпочити. Але перед тим, як розійтися, ми ще помолимося і подякуємо Богові за сьогоднішній день минулий, а також за нашу зустріч з Ігорем.

У темряві заскрипіли лавки. Ті, що сиділи на них, вставали, а потім була глибока тиша. А в тій тиші хтось молився. Чийсь незнайомий для Ігоря голос дякував Богові за те, що Ігор іздалекої дороги повернувся здоровий, що Господь зберіг його, провівши крізь бурю і огонь. Хтось молився, а Ігор слухав. Від того робилося йому приемно на душі. Він стояв між чужими людьми і дивно йому було, що ті чужі люди моляться за нього. Але при тому він чомусь глибоко в душі відчував, що ці люди не чужі, це добрі селяни з його народу, які готові його бідного прийняти до себе, заопікуватися ним і порадити йому в усьому. Досі він ще не вірить у Бога, ніколи він ще не молився посправжньому, але в цю хвилину йому здавалося, що ця молитва незнайомих чужих людей має якусь чудотворну силу. Вона западає в його душу і робить його якимось іншим, не таким, як він був досі.

Виходили всі надвір, а господар провів їх до сіней. А коли вернувся до хати, схвильовано сказав:

— Знову горить... — і він став біля вікна.

Ігор і собі підійшов до вікна. Також прийшла Наталка й господиня. Стояли всі й дивилися. Далеко за селом видніли на небі червоні пасма заграви, але це було далеко.

— Мабуть, що це Копитків або Федорівка, — казав господар, зідхаючи. — Боже, Боже, бідні там люди в цю хвилину. Там і старші, і малі, зовсім нічого невинні.

А далеке небо палахкотіло, заграва пригасала, а потім знову палала з більшою силою. Ігор з господарем вийшли надвір. У Гончарівці було тихо, всюди

було темно, як це буває кожної осінньої ночі. Тільки безлисті дерева стояли і жалісно шуміли.

Наступного дня до Івана Сільчука прийшов станичний села і він познайомився з Ігорем. Станичний уже знов про Ігоря, але досі вони не бачилися й не були знайомі. Багато говорили, а коли станичний відходив, то сказав:

— Почувайтесь в нас, ніби в своєму селі. Не повинно вам тут щось зло статися. Вночі німці не виходять із замку у Вишнівці, а вдень ми маємо за селом варту, яка повідомить про небезпеку, коли б вона була.

Слова станичного показалися Ігореві щирими. Поволі його хвилювання втихало, на серце лягав спокій. Скінчилася далека дорога, а тепер йому тільки треба виспатися, відпочити. Він чує, що його болить голова, болять ноги. Йому здається, що він ще йде, що він досі ховається від людей і всього боїться. Стукне щось на подвір'ї і він уже біля вікна. Пройде хтось вулицею і йому здається, що він повинен хвататися.

Але тиша і спокій, які панували в хаті Івана Сільчука, клали на Ігорове серце заспокоюючу руку і він поволі забувався за тяжку дорогу, яка залишилася за ним.

Над Гончарівкою пливли осінні хмари, закриваючи голубінь неба. Давно перелетіли журавлі, перелетіли дикі гуси, а хмари ще пливуть і пливуть. Вони ховаються за горою, а з другого боку села випливають нові, сиві аж чорні.

Далеко за селом на горбку, де за австрійсько-російської війни був якийсь “наблюдательний пункт”, тепер стоїть також варта від села. Щодня стоять один або два мужчины і пильно стежать за Вишневецьким шляхом, який проходить через Звиняче на Почаїв. Коли на шляху покажеться авто або підвіда, варта має довгою тичкою, на якій прив'язаний знак. На дзвіниці тоді відзвивається дзвін тривоги й уся Гончарівка — на возах, а також верхи на конях і піхотою втікає до недалекого лісу. Хоч ліс тепер не може дати багато захисту, бо дерева скинули з себе листя, але німці з поляками бояться йти до лісу, де завжди стоять відділи українських повстанців.

Сьогодні свято Покрови, престольне свято в Гончарівці. З самого ранку церква повна людей. Безлисті лили навколо церкви шумлять, на них чорніють порожні воронячі гнізда, моросить дрібним дощем, який сіється, ніби крізь густе сито.

А далеко за селом стоїть стежка, яка пильнує безпеки свого села, пильнує святочної служби Божої, що саме відбувається в церкві. На самому верху дзвіниці

X

також сидить стежа, яка не зводить очей із "наблюдального пункту". Якщо там немає жодного тривожного сигналу, тоді в церкві спокійно продовжується Божа служба, коли ж звідти буде поданий якийсь знак, тоді відізветься дзвін, але не такий, що кличе людей до церкви, а такий, що голосить тривогу. Однак досі з горбка за селом немає жодного тривожного знака, тому лиши навколо церкви спокійно собі шумлять, небо спокійно моросить дрібним дощем, а в церкві спокійно правиться Божа служба.

По півдні осінні хмари, що досі застеляли небо, розійшлися, з-за них виглянуло сонце, освітлюючи безлисті мокрі дерева. Якраз у тому часі, коли перестав іти дощ, над Гончарівкою залунав тривожний дзвін. Село нараз заворушилося, ніби купа якогось муравліська. Люди вигнали з хлівів худобу, а самі втікали, хто чим міг, до лісу. А дзвін ще кілька разів прогудів і замовк. На шляху, що йшов до Гончарівки, показалося кілька верхівців, а за ними — кілька підвід із озброєними людьми. Але вони не їхали до Гончарівки, а минули село горою поза церкву. Там недалеко, за один кілометр, починалися хати села Млиновець, яке лежало над самою Горинню.

Верхівці під'їхали до перших хат і підпалили їх. Солом'яні стріхи кинули догори чорні клубки диму. По перших хатах запалилися другі, треті, четверті і за дуже короткий час Млинівці обернулися в одне чорне море вогню, перемішаного з димом. Там чулися також постріли з кулеметів,чувся рев худоби.

А гончарівчани стояли здаля під лісом і з тривожною дивилися на сусіднє село, що палало на їхніх очах. Там були їхні знайомі, їхні родичі і ніхто тепер не знав, що з ними є. Чи встигли вони заздалегідь залишити своє село? Чи сповістив своєчасно їхній дзвін про велику небезпеку, яка йшла на них?

А ліс стояв довгою стіною, ніби мур. Дерева тихо шуміли, по них плигали білки. А там далі в глибокій

гущавині іржали коні, гомоніли голоси, чулася ніби якась військова команда. Нараз із тієї гущавини вийшла на поле густою лавою бойова група українських повстанців. Вони кинулися стернею через горбок у долину, а звідти — до Млиновець. Кинулися між горючі будинки, між падаючі крокви, між палаючі тини, але там нікого живого вже не застали. Німці з поляками швидко втекли понад Горинню до Вишнівця, ми-нувши знову Гончарівку.

За повстанцями кинулися до Млиновець люди з усіх довколишніх сіл. Бігли, хто з чим міг, із сокирами, з косами, з дрючками, але там не застали своїх ворогів. Село ще палало пожежею. Одні будинки вже доторяли, інші щойно займалися одні від одних. По городах ходили корови і вівці. Собаки жалібно скавуліли, втікаючи від людей. На вулиці лежали вози, перевернені догори колісъми, біля них валялися подушки, рядна, якісь інші лахи. Тут також лежали помордовані чоловіки, жінки й діти. Це ті, що хотіли втікати з села, але не встигли. Тепер їхні трупи лежать на дорозі, на дорогах, біля перелазів, на вигоні. Всюди їх застала раптова смерть і там вони полягли.

Тепер люди, які прибігли сюди з усіх довколишніх сіл, зносили ті трупи в одне місце, чимось їх накривали, а завтра буде їхній похорон, якщо вбивці з Вишнівця знову не прийдуть. Над Млинівцями стоїть не тільки морок диму і вогню, але й стоїть лемент жинок, які втекли на поля, а тепер вернулися додому. Вони знайшли помордованих своїх родичів, сусідів, а тому їхній лемент і голосний плач несеється над доторяючим селом, падає на Горинь, ховається в прибережних лозах...

Ігор також тут. Його обличчя покрите сажею, сорочка на плечах обгоріла від падаючої крокви, очі блищають огнем. Він бігає від двору до двору; з хлівів, які ще не горять, випускає худобу, тягне з криниць воду, обливаючи те, до чого ще не торкнувся огонь.

Разом із ним тут усі гончарівчани, а також Наталка зо своїм дядьком. Ідкий чорний дим кусає їхні очі, вдаряє в обличчя, але вони відмахуються від нього, бігають вулицями і городами і шукають місця, де ще можна чимось п'омогти. Солом'яні хати висохли за погідних днів і тепер запалювалися одна від одної, ніби сірники. Починає пригасати один двір, а по ньому запалюється другий, третій... п'ятий. Вітер віє від поля, зриває палаючі сніпки і кидає їх на інші будинки, розкидає по городах, а від них запалюється сухе кукурудзиння, купи картоплиння.

Коли сонце хилилося до заходу, в Млинівцях лишилося небагато хат, переважно тих, що стояли між деревами оподаль головної дороги. Біля школи лежало багато трупів. Усі вони були накриті ряднами, над ними збиралося все більше й більше людей. Огонь дійшов до річки, не мав дальнього розгону і поволі пригасав. А Горинь пливла спокійно, хлюпаючи між високими берегами, і її нічого не обходила тяжка доля села. На горбку стояла церква, кругом неї вигоріли господарства і вона стояла самотня, ніби сирота. Сьогодні свято Покрови, її дзвони повинні були б дзвонити та скликати людей на вечірню, але дзвони мовчать. Дзвіниця дивиться на село порожніми вікнами, ковтаючи чорні клубки диму, а над нею літають сполохані голуби.

Коли сонце зайшло за обрій, гончарівчани великою юрбою верталися до свого села. Низько опустили до землі свої вила, коси, сокири, а також свої зажурені голови. Були злі й сердиті на підпалювачів із Вишнівця, сердиті на воєнний час, який оце прийшов на їхню тиху і спокійну Волинь, несучи з собою огонь і смерть. Човгали чобіттями по тяжкій і твердій дорозі, важко зідхали і мовчали.

Між ними йшов також Ігор. Біля кладки він умився й щойно тепер побачив, що брови його осмалені, а також попечено праве плече. Однак він не звертає

уваги на це. Несе на руці задимлену камізельку, а в душі несе втому і якусь ненависть до того, що він бачив. Він витягав з огню обгорілі трупи, їм відпадали руки й ноги, він бачив побитих дітей і тепер ця страшна картина разом із ним іде до Гончарівки. Душа його бунтується і розриває груди. В ній постає безліч болючих питань, на які ніхто не зможе дати відповіді.

Він відбився від гурту і пішов сам попід гору. Стежка його веде поза церкву через головний шлях. Там на роздоріжжі стоїть високий дерев'яний хрест, на ньому тріпочеться на вітрові кимось прив'язаний рушник.

Ігор пристанув під хрестом, подивився догори. Під закрученим дашком, зробленим із бляхи, висіла ікона з розп'яттям Ісуса Христа. Вона стара, потріскана, обмита дощами, спалена сонцем, обвіяна вітрами. Ale на ній ще можна бачити Розп'ятого, біля Якого стоять дві заплакані жінки.

Ігор стоїть і дивиться на хреста. Він бачить на іконі погляд Ісуса. На Його чолі видніють краплі крові, також такі самі краплі крові скотилися з пробитого бока. Навколо того роздоріжжя ростуть липи і вони тепер гойдаються. На них падають останні проміння заходячого сонця. Весь далекий захід горить великою загравою, хмари покрилися полум'ям і не відомо, чи там горять села, чи це заграва від заходячого сонця. А тут на роздоріжжі тихо і самотньо. Шумлять липи, на хресті поволі гойдається рушник, з ікони дивиться засумоване обличчя Розп'ятого. А від Млиновець ще тягнеться гіркий запах диму і зварищ. Після дощу цей запах якийсь гостріший, він кусає за очі, втискається в одежду.

Перейшовши широкий шлях, минувши вигін, Ігор прийшов до хати Івана Сільчука. Господар був уже вдома, також у дома була Наталка. Вона ще досі заплакана і тепер помагає щось своїй тітці у ванькирі. У хаті вже темно, але господар не світить ще лямпи.

Він мовчки скинув із себе просякнутого димом светра і повісив його на клямку в дверях. Здавалося йому, що разом із светром він повісив там свою втому, свою журбу. Сів на ослоні, підпер плечем стіну і простягнув перед себе змучені ноги. Мовчав. За ванькиром брязкали тарілки і ложки.

А по вечері прийшли до них сусіди. Усі вони ще довго сиділи і гуторили про те, що сьогодні сталося. Над столом висіла на дроті лямпа, кидаючи на стелю і на долівку бліде світло. А за вікном була вже ніч. Погідна осіння ніч, коли з дерев тихо спадає останнє листя, розстелюючись по мокрій землі.

Ігор довго не брав жодної участі в розмові. Сидів і думав про те, що він сьогодні бачив. Страшні картини помордованих людей стояли перед його очима. Але потім, коли говорили всі, він кинув у темряву і своє:

— А все ж таки я гадаю, що поляки і ми — це дуже близькі собі слов'янські народи і такого злочинного кровопролиття не повинно між нами бути. Вони є католиками, а наші люди православні, але одні і другі вірують у того самого Бога. Тепер ось убивають одні одних, в тому взаємному нищенні найбільше гинуть жінки, діти, старці, бо молодші сильніші й дадуть собі раду кудись утекти.

Він сказав і чекав відповіді. А відповіді кілька хвилин не було. Потім чийсь голос у куті обізвався:

— Правду, Ігоре, кажеш, правду... Але на це треба подивитися глибше і навіть подивитися в недалеке минуле, яке ми ще всі пам'ятаємо.

— Наприклад? — спітався хтось у другому куті.

— А от згадати хоча б недавніх наших осадників. Вони поселилися на нашій землі і бувало, пригадуєте, наш дядько везе снопи, а осадник напроти їде порожнім возом. Наш дядько мусить із снопами його минати на вузькій дорозі. Були випадки, що на нерівній дорозі віз із снопами перевернувся, а осадник собі поїхав

із сміхом. Або пригадуєте, як перед самою війною за часів того нещасного Ридза-Сміглого наші люди не мали права купувати землі, хіба що погодяться стати католиками. Пам'ятаєте, як руйнували церкви? А потім пригадуєте, як у сороковому році большевики вивозили всіх осадників на Сибір, наши люди плакали за ними. Виносили на сани хліб, якісі лахи, щоб обтулити їхніх малих дітей. А чи зробили б це поляки нашим людям, я не знаю... Коли на початку війни большевики отут на наших полях перетяли шлях польському війську, яке втікало до Румунії, то наші люди тому війську виносили хліб, молоко. Переховували в своїх хатах польських офіцерів. Отже, наші люди не такі вже дуже погані. Вони і ворога готові накормити. І тепер... Якщо тепер таке страшне відбувається на нашій землі, то треба вам знати, що наші люди не пішли вбивати поляків біля Варшави чи Кракова, а вони вбивають нас таки на нашій землі, на Волині. На тій землі, яка їх кормила, яка дала їм життя і хліб. Я не похвалюю того вбивства, але правду кажу так, як воно було і як воно є. Тепер винні всі й невідомо, де шукати справжнього винуватця того всього зла, — чийсь голос закінчив і було чути в темряві, як хтось засовгався на ослоні біля мисника і кашельнув у кулак.

Ігор не мав що сказати на почути слова, бо звідки йому знати, що тут робилося в тій їхній Польщі... Він розказав би те, що творилося на його рідній землі, але про це він не каже, бо ніхто не питає його. А, зрештою, все, що треба було сказати, він сказав уже давно, а тепер мовчить. Мовчать також інші. Чути тільки, як усі важко дихають, ховаючи в думках ненависть до всього, що тепер робиться. Їм шкода поляків, німців, їм також жаль свого бідного народу, який нікому нічого злого не зробив, а над ним так тяжко змущаються всі окупанти.

Пізно вночі розійшлися хто куди. Ігор ще довго сидить біля вікна і дивиться в теміній ночі. В хаті не

світиться, не світиться також ніде в селі. Вікно трохи відчинене і Ігор чує, як десь далеко гавкає собака. А Гончарівка вся спить, накрившись чорною плахтою осінньої ночі.

А наступного дня Ігор устав раніше, як він завжди встає. Чомусь сон до нього не приходив, а замість сну до голови лізли різні непотрібні думки. Тепер він давно вже ходить по подвір'ї, помивши біля корита з водою руки й обличчя. Він чує, що від його рук тхне вchorашнім димом. Тхне тим страхіттям, яке він учора бачив і пережив.

Наталка збирається з дядьком на похорон до Млиновець. Кажуть, що там уже повно людей з усіх довколишніх сіл, а також багато українських повстанців із лісу. Всі шляхи і дороги до Вишнівця обставлені озброєними повстанськими стійками, за Гончарівкою на "наблюдательному пункті" також стоїть стежка. Але на шляху з Вишнівця немає жодної тривоги, а тому дзвін у Гончарівці мовчить, а люди ніби на якийсь відпуст ідуть до Млиновець.

Але Ігор лишився вдома. Йому вже досить того всього, що він бачив учора. А сьогодні він хоче мати спокій, хоче побути сам, щоб не бачити нічого, не чути, що де відбувається по селях. Він згадує лише млина над Горинню і йому бажається піти туди, сісти на березі, дивитися на чисту воду, як вона пливе і хлюпоче. І забути там за все на світі. Слухати тільки хлюпіт води і шепіт прибережного очерету.

Але він до млина не йде. Виходить у сад і згрібає граблями сухе листя, а також картоплиння, яке потрібне обложити на зиму хату. Надворі суха і сонячна погода. Немає вітру, а на небі немає також хмар. На яблунях давно вже немає листя, але там де-неде ще тримаються на тонких хвостиках яблука. Ігор стрясає їх. Вони падають на листя і не розбиваються.

Під вечір повернулася Наталка з дядьком. Казали, що на похоронах було багатенно народу. Усіх помор-

дованих поховали в одній братській могилі не на цвинтарі, а біля церкви, де похованій колишній благочинний. Було три священики, багато повстанців із лісу. Якийсь військовик говорив промову і казав, що вони присягають помститися на поляках і на німцях.

— На кому ж вони помстяться? — питався засмучений Ігор. І коли йому ані Наталка, ані Іван Сільчук, не сказали нічого на це питання, він відповів сам:

— Помстяться на невинних людях, на таких самих, як і в Млинівцях. Бо щоб відплатити справжнім винуватцям, треба піти до Вишнівця. А по селях тих винуватців нема. Тут самі невинні люди, одні і другі.

— Вони вже пробували це робити кілька разів, — казала Наталка, — але не могли добрatisя до замку. Забрали тільки в місті награбоване німцями людське майно, однак до замку не могли добрatisя. Там сильні залізні брами, а від парку завжди стоїть сильна охорона. Німці мають багато зброї, а наші мають тільки те, що десь вдалося відібрati від німців.

— Так, Наталко, — відповів Ігор, сідаючи на ослін, — це дуже нерозумна боротьба, якщо воюючі сторони взаємно вбивають невинних людей. Повинні тут зобов'язувати якісь закони, а їх ніде не видно. Люди просто побожеволіли.

— Це не наша справа, — вмішався до розмови господар, — не ми це починали і від нас нічого тут не залежить. Ми не можемо помогти. Шкода одних і шкода других. Треба молитися, щоб Бог їм послав розум. Мені дуже жаль пана Лозінського, бо ця ненависть його не міне. Він напевно не заховається від помсти.

— А хто цей Лозінський? — питався Ігор.

— Це один поляк, що живе ще й досі на своєму хуторі між Млинівцями і Гончарівкою. Він не був осадником, а тому большевики його в сороковому році не вивезли. Він десь із-за Krakova. Перед війною купив собі поле між нашими селами і живе тут досі. Діти його вже майже забули польську мову, відрізняються

від наших дітей тільки тим, що кілька разів на рік йдуть до Вишнівця до костела на якесь польське свято. За Польщі, коли нашим людям робилася якась кривда, він вступався за людей, іздив до староства до Крем'янця, а за це осадники не любили його. Тепер він живе на своєму хуторі і щодня та щоночі тримтить за своє життя. До нього тепер ніхто не ходить, бо люди бояться, щоб їх не запримітили, що вони мають із поляками якийсь зв'язок. А він дуже добра людина.

— А чому ж він не виїхав до Вишнівця, коли виїздили всі поляки? — цікавився Ігор.

— Бо він каже, що немає чого лякатися, що він нікому не зробив жодного зла. Але я боюся за нього.

Осінні дні чергувалися з дощами та з сонцем. Щодня до Гончарівки приходили різні вістки, одні від одних страшніші. Кожного дня недалеко Вишнівця горіло якесь село, а ввечері горіли також польські оселі. Німці, які ще минулого року збирали по селях різні контингенти, тепер сидять тихо у Вишневецькому замку, а контингенти збирають українські повстанці. Збирають м'ясо, молоко, крупи, пшено і ніхто не знає, куди вони все це вивозять. Багато мужчин у Гончарівці були змобілізовані большевиками на початку війни й вони досі не вернулися додому. Больше вики на вівіт не встигли їх умундурувати, вони відразу здалися в німецький полон, а німці їх виморили голодом десь за колючим дротом. Тепер багато молодих хлопців добровільно пішли до лісу, а хто ще з мужчин був у селі, ті щодня проходили військові вправи. Збиралися на вигоні біля Сільчукового двору, ставали довгими рядами, енергічно відбувалися по-військовому і марширували вправо, вліво, вперед, назад. На ті вправи завжди з лісу приходив якийсь військовик і над Гончарівкою бриніла команда:

“Раз, два три! Раз, два, три!..”

Ігор приглядався крізь вікно до цих вправ і йому було жаль тих бідних гончарівчан, які ніколи ще не

мали рушниці в руках, а тепер вправляються до якогось бою. Всі вони були одіті по-своєму: в білих по-лотняних штанах, в рябих камізельках. Деякі з них були взуті в подерти черевики, інші в старі юхтові чоботи, а деякі були босі, бо надворі було ще тепло. Вони хляпали ногами, ніби широкими долонями, по дорозі, а пилука неслася між пальцями догори і осідала на полотняних колошнях штанів. Усі вони мали гладенько вистругані з дерева “рушниці”, якими їх оперували до ноги, на плече, до ноги...

Такі військові вправи відбувалися щодня, коли надворі була погода. Не тільки в Гончарівці, але й по всіх інших селах широкої Крем'янецьчини. Німці інколи проїздили в панцерних автаках шляхом із Вишнівця до Крем'янця, але вночі сиділи тихо. А незабаром німці з поляками вибралися з Вишневецького замку й по всіх селях зформувалася повстанська влада. Станичні збиралі контингенти, молоді мужчины відбували військові вправи. Щонеділі в церкві правилися Божі служби, відбувалися також євангельські Богослуження в молитовному домі.

Ігор і Наталка постійно ходили на ті Богослуження. Він навчився співати духовних пісень, слухав проповіді, а вдома багато читав Євангелію. Але чорна ніч зневіри далі лежала на його серці. Він ніяк не міг прийняти Божого Слова, яке проповідувалося. Ігор бачив, як із лісу в неділю приходили молоді хлопці до церкви, там ставали на струнко, хрестилися, молилися. У душі Ігоря ніяк не могло зміститися те, що ті самі хлопці потім кудись підуть і палитимуть польські хутори. Він зізнав, що те саме роблять поляки. Десь моляться в костелі в неділю, а в понеділок мордують невинних українців. Таке саме роблять німці. На поясах мають напис “З нами Бог”, а за дротами виморюють тисячі невинних людей, які їх зустрічали з хлібом і сіллю. Тому він постійно приходить до Івана Сільчука, приходить до Наталки і питаеться:

— Якщо Бог є, то чому стається таке? Чому одне, чому друге?

А були тоді справді такі події, що ані Наталка, ані Сільчук, добрий християнин, не могли дати Ігореві задовільної відповіді. А він відповіді на свої питання пильно шукав. Шукав у собі, шукав у Євангелії, шукав в інших людях. Але не міг ніде знайти її...

XI

Цього тяжкого і жорстокого року осінь була довга і тепла. Люди давно викопали на полях картоплю, позиспали її на купи і прикрили землею. На полях тепер так, ніби в жнива. Багато сонця і багато тепла. Всюди стоять у півкопах збіжжя, по якому снується біле павутиння. Люди бояться звозити снопи до села, а тому вони всі стоять на полі. Їх мочать дощі, обвивають вітри, висушеє сонце і півкопи поблякли, зверху трохи позеленіли.

Десь там ген далеко на сході ще шаліє війна, туди інколи ще пролітають німецькі літаки з чорними хрестами, але що там справді робиться, в Гончарівці ніхто не знає. Гончарівчанам знати того не треба. Вони раді, що німці з поляками вибралися з Вишнівця і їх тепер ніхто не турбує. Інколи тільки до села приїздить хтось від повстанців, збирає в школі людей і розкаже, що в світі де робиться. Повстанці мають у лісі своє радіо і знають усі світові новини. А новини ті страшні і болючі. Війна, яка розпочалася в 1939 році, продовжується і їй не видно кінця. До тієї війни приїдналася також Америка, а люди Гончарівки та всієї Волині чомусь мають найбільші симпатії до тієїдалекої Америки. Туди перед війною їздили на заробітки наші люди і казали, що там багато фабрик, багато церков, велика воля. А тому люди ніяк тепер не могли збагнути, чому ця добра Америка, як каже ра-

діо, помагає большевикам, якщо вони пролили стільки крові наших людей, якщо вони створили такий страшний голод в Україні. Вони слухають те, що в школі говорить хтось від повстанців і розходяться з низько опущеними головами.

А воєнні події котяться чорними хмарами по всій Волині. Ліси кишать українськими повстанцями. Щодня і щночі довгі валки вантажних вагонів, наповнених воєнним знаряддям, котяться на схід, а назад вони вертаються наповнені молодими хлопцями і дівчатами, яких німці ловлять по всій Україні і вивозять на примусові роботи до свого Райху. Тому-молодь, яка ще десь заховалася, тепер горнеться до своїх повстанців, наповнюючи ліси. Українські повстанці інколи роблять засідки на німецькі потяги, але ті засідки не завжди їм вдаються. За такі напади німці люто мстяться, палить найближчі села, а тому повстанці це все беруть під увагу.

А осінні дні гаснуть один за одним. Небо повинно ще дихати теплом, але воно повіває холодом і якимось сумом. Сади скинули на землю жовте листя і вітер розносить його по всіх дворах і дорогах. Довге бабине літо зачеплюється за високе бадилля і перегороджує стежки.

Одного такого осіннього піввечора Ігор вийшов за Гончарівку на поле. Він не мав нічого робити на полі, але вийшов отак, щоб пороздумувати, щоб бути самому. Такі хвилини самотності він дуже любить, а зокрема такі хвилини потрібні йому тепер, коли по всьому світі, а також навколо Гончарівки, а також у його душі лютує буря. Недавно прийшла до села вістка, що десь за Крем'янцем у лісах Смиги повстанці перестріли валку німецьких авт, повбивавши німецьких вояків. А німці за те спалили три сели. Людей загнали до школи і разом із школою запалили. Станичний у Гончарівці сказав учора Ігореві, що в нього були повстанці з лісу й питалися за Ігорем. Усе роз-

питувалися, що він робить, у кого живе. Знову десь там на Горохівщині поляки вирізали українське село, а повстанці те саме зробили з польським селом. Уся Волинь тепер горить пімстою, всюди ходить смерть.

Тому Ігор іде високою сухою межею, заклавши за себе руки, і роздумує про все. Навколо нього немає нікого, лише стоять рядками півкопи, над якими табунами літають якісь чорні птахи.

Межа його скінчилася. Він вийшов на вузеньку польову дорогу. По ній давно ніхто не їздив і тому вона поросла травою. Над дорогою ростуть густі кущі шипшини, яка давно відцвіла, а також давно скинула з себе листя. На ній лише де-не-де червоніють маленькі круглі ягоди, ніби тут також була з кимсь борботьба і це так розбризкані каплі крові.

Ігор стає між кущами. Зриває ті ягоди, тре їх на долоні і виймає з середини колючі волосочки. Бере ягоду на зуб. Чує терпкий смак, який нагадує йому його дитинство. Ось такого самого теплого осіннього піввечора він колись пас за садом корову, а там якраз росли такі самі кущі шипшини. Влітку вони цвіли, мали приемний запах рожі, а восени мали червоні терпкі ягоди. Багато літ минуло від того дитячого часу, а він ту терпкість пам'ятає.

Тепер він також ходить поміж такими кущами. Ходить, роздумує, шукає якогось заспокоєння, тиші. Тієї осінньої тиші дуже багато на полях, вона залягла ось тут під кущами, сховавшись між сухим листям, але її чомусь немає в Ігоровому серці.

Він знову виходить на дорогу. Минає кущі та йде далі. Дорога проходить долиною, потім виходить на горбок і вирається в хутір пана Лозінського. Кінчачеться між двома високими липами, а далі її вже не видно. Але між деревами видно будинки. Хата, крита цинковою бляхою, стодола і хліви. За хутором на стерні пасуться коні і корови. До їхніх хвостів почіпляється бабине літо.

Ігор іде до хутора і сам не знає, чому він іде. Він не думав тут бути, але межа і польова дорога привели його сюди. Про пана Лозінського він багато чув від Наталки і від її дядька. Чув, що це поляк і дуже порядна і добра людина. Чув також, що вся ця родина живе отут, ніби на якомусь острові, оточеному ворогами. Колись до них приходили люди з Млиновець, з Гончарівки, приходили по якусь пораду, але тепер до них ніхто не йде і вони не ходять ні до кого.

Пан Лозінський знає, що його народ разом із німцями палять наші села і від того йому гірко та страшно. Але що він може зробити? Нічого. Він не винен, що на світі тягнеться війна, що українці з поляками взаємно б'ються. Це йому противне й чуже, бо він тільки господар і більше нічого не знає, окрім того, як обробляти землю і сіяти збіжжя. Це його зайняття й це все.

Ігор дійшов до самих лип і затримався. Йому хочеться вступити до пана Лозінського, але він також не має сміливості. Тому він стойте, думає, а потім вертається назад. Саме тоді на подвір'ї почувся голос собаки і з хати вийшов господар.

Побачивши Лозінського, Ігореві ніяково було йти на поле, бо це виглядало б, що він утікає, а тому він став на місці. Господар підійшов до нього, нагнавши собаку до буди.

— Ви може чогось хотіли? — спитався він Ігоря.

— Ні, нічого не хотів, — відповів Ігор ніяковіючи.

— Отак вийшов на поле пройтися, побачив польову доріжку і дійшов нею аж до вашого хутора.

— Ага. То прошу заййті трохи до нас. Ви ще, здається, ніколи не були в нас. Зайдіть! — просив господар.

Вони обидва перейшли через сад під хату. По саду ходили вівці, вискубуючи під деревами ще зелену траву. А на подвір'ї був повний нелад. Під липою стояла заіржавлена і нечищена з болота жниварка, по ній

недавній дощ попричеплював жовте листя. Скрізь валається розкидана солома. Ігор відразу побачив, що господар або не має часу пильнувати свого господарства, або воно стало йому байдуже.

— То як же вам, друже, живеться в нашему селі? — питався Лозінський, щоб якось почати розмову.

— Добре, — казав Ігор, — тільки мені тяжко дивитися на те, що тепер тут діється. Такого я ще ніколи в житті не бачив, хоч пережив дуже багато.

Лозінський важко зідхнув. Вигідніше сів на цементових сходах, підперши плечима двері. Нічого не сказав, лише дивився перед себе. Цей його погляд, а також засумоване обличчя самі за себе говорили. На ньому був витертий сивий піджак, подерти черевики, взуті на босу ногу, полатані штани, розірвані на правому коліні. Він ще раз важко зідхнув і сказав:

— Пане Ігоре, чи людина винна, що вона родиться українцем, поляком, жидом?

— Ні, вона невинна, бо ніхто не вибирає, ким він має родитися, — казав Ігор.

— Отже, і я так думаю і так кажу, — вів далі Лозінський, поправляючи на собі піджака, — Я знаю, що наша влада в минулому була несправедлива до українців. Вони на своїй землі, саме отут на Волині, не мали жодного права. Не мали права купити землі і на ту землю привозили осадників. Але чи винні в тому невинні люди тільки тому, що вони родилися поляками, що вони ходять до костела, а не до церкви?

— Ні, вони невинні, але також нічого невинні ті українці, які гинуть від поляків, — відповів Ігор.

— А хто ж винен усьому тому? — дивився господар широкими очима.

— Війна, пане Лозінський, війна всьому тому винна. Якщо я не помиляюся, то тут діє рука німців або большевиків, щоб наші народи себе взаємно нищили.

— Може, може, — і господар устав, обтрушуєчи із штанів сухі листки.

На поріг вийшла господиня. Присадкувата, трохи згорблена дружина пана Лозінського. Вона винесла в решеті яблука. Подала господареві, а сама сіла на принесеного стільця. Вийшли також дві їхні дочки: Зося і Стефа. На них були чисті білі сукенки, на плечах накинені светри-безрукавки. Вони бачили крізь вікно, що до них іде гость, а тому приодягнулися, ніби на свято.

— Пробуйте наших яблук, — наставив господар решето до Ігоря.

Ігор узяв одне, друге.

— Беріть, прошу, беріть ще, — просив господар. — Слава Богу, цього року в нас дуже рясно зародили яблука. Я дам вам і додому.

А, звертаючись до старшої дочки, казав:

— Зосю, винеси кошика. Панові Ігореві треба насипати яблук, — і дівчина сковалася за дверима до сіней.

Старі безлисті липи навколо Лозінського господарства хиталися від легенького вітру. За тими липами давно зайшло сонце і над хутором стояв вечір. Небо затягнулося хмарами, з-за яких не видно було ані місяця, ані зір.

Потім господиня з дочками пішли до хати, погасивши за собою світло, а Ігор із Лозінським ще сиділи і розмовляли про одне і про друге. Було вже пізно, може десь коло півночі, а може й за північ. Але в них була довга мова. Тепла і сердечна. Вони не чулися ворогами, вперше в житті оце близче познайомилися, але в них було багато сердечної виміни думок.

Нараз Ігор відчув у душі якийсь дивний неспокій. Досі він ніколи не прислуховувався до якогось передчуття, не вірив у жодні сили, що можуть бути остереженням для людини. Однак той неспокій, що прийшов до нього тепер, був такий сильний, що він устав і сказав:

— Я вже мушу йти додому, бо вже досить пізно.

— Посидьте ще хвилину, а також навідайтесь до нас ще колись. А тепер прошу не забудьте взяти собі отих наших яблук, — чув він у темряві голос господаря.

— Добре... Дякую, але я мушу йти. Я чую, що могло щось статись в Гончарівці, бо я дуже неспокійний... — і Ігор пустився на поле, минувши будинки.

А якийсь дивний і таємничий голос увесь час йому шептав: “Іди, іди! Швидко!..” Що це був за голос, Ігор не знав, але такого дивного почуття в нього ще ніколи не було. Він дивувався з себе. Боявся, щоб не повірити в якийсь забобон, а тому йшов у темряві поволі нога за ногою.

Коли зійшов у долину, він почав бігти, сам не знати чого. Навколо нього була ніч, глибока тиша і густа темрява. Його ніхто не переслідував, він нікого не бачив навколо себе, але в душі щось його гнало і казало: “Іди! Іди мерщій!” Він не переставав бігти. Ніч була темна і тепла. Він чув під ногами тверду стежку, однак її не бачив. Знав тільки, куди вона йде. Він біг нею, важко дихаючи.

Нараз ту глибоку осінню тишу порушило кілька голосних пострілів. Ігор спинив біг і оглянувся назад. На недалекому хуторі пана Лозінського ще повторилася кілька пострілів, а за хвилину високо над липами піднісся догори огонь, освітлюючи навколо дерева.

Ігор пристанув. Не знав, що він має робити, а тому в розгарі свого схвилювання почав бігти назад до хутора. Але по кількох кроках повернувся назад і без пам'яті почав бігти до Гончарівки.

А хутор пана Лозінського горів. Від нього навколо було видно широке поле, тіні поскладаних на ньому півкіп. Горіючі солом'яні сніпки з хлівів чи зо стодоли летіли високо в повітря, а потім падали в саду, падали на поле і там догоряли і гасли.

Під Гончарівкою було темно. Горіючий хутір був далеко і полум'я сюди не доходило. В цю темряву, просто на вигін біля Сільчукового обійстя, кинувся задиханий Ігор. Убіг до стодоли, де в одному засторонку на конюшині спав Іван, і голосно гукнув:

— Уставайте, Лозінський горить!

Сільчук схопився, протираючи заспані очі. До його волосся на голові поприцеплювалися стебла конюшини. Він їх тепер обтрясав широкими долонями.

— Що горить? — питався крізь сон.

— Лозінський. Там було чути постріли, а тепер видно огонь. Ходім на горбок за вигін! — гукав схвилюваний Ігор.

Вони побігли в темряві поза город. За вигоном було вже багато гончарівчан. Чоловіки і жінки. Ніхто з них не пробував іти до хутора в полум'ях, бо ніхто не знав, що там саме тепер робиться. Стояли тільки і важко зідхали. А жінки плакали.

А хутір здавалося догоряв. Кілька разів ще здійнялося догори полум'я, а потім те полум'я ставало темніше і було тільки видно багато диму, що стелився поміж липами.

Гончарівчани стояли на горбку за своїм також трохи спаленим давніше селом і ніхто до гаснучого хутора не пішов. Далеко за горою зарум'янилося небо. Сиві осінні хмари кудись попливли і на просторі голубого неба показалися зорі. Але вони одна за однією швидко згасали так, як поволі згасає і пожежа на хуторі.

Коли сонце зійшло над горою, гончарівчани кинулися до хутора. Між ними був також Ігор, Наталка, Іван Сільчук. Побачили там таку картину, якої і сподівалися. Біля хати на цементових сходах були видні плями крові. Корови та вівці ходили по саду, а трупи всієї родини пана Лозінського лежали там, де кого захопила смерть. Потім їх позносili на траву біля хати і накрили ряднами. Видні були тільки ноги господаря

в подертих черевиках. Він був високий на зріст, а тому рядна не вистачало, щоб закрити всього.

А стодола і хліви ще догоряють. В хаті з боку стодоли потріскали вікна, але сама хата не загорілася. З одного боку тільки скрутилася бляха на даху і замалилися двері. В саду повно диму, між яким ходить худоба, ніби в раннім тумані. А пес бігає навколо чужих людей і жалісно скавулить.

Ігор постояв хвилину над трупами, обійшов навколо вцілілу хату. На сходах лежало перекинуте догори дном решето, з якого він учора брав яблука. Порозкидані яблука тепер також валялися на подвір'ї. Їх пороздушували чиєсь чоботи. Потім Ігор пішов через сад поміж старими липами і вийшов на поле. По липах стелився дим і вони жалісно шуміли.

Він ішов полем вчоращиною межею, а навколо нього лежала колюча стерня. У змішаному з димом ранішньому тумані чорніли півкопи складеної пшениці. Всюди тут була глибокатиша осіннього ранку. Довга польова доріжка, якою він ішов тут учора, закручувалася до ліщинових кущів. Він пішов туди. Чого він туди ішов, він і сам не знав, але хотілося йому піти кудись далеко-далеко, щоб утікти від людей, щоб нікого не бачити. Голова його крутилася від невиспавної ночі, але він ішов. У цю важку хвилину йому хотілося бути самому, щоб не бачитися і не зустрічатися з людьми, які стали такими жорстокими. Хотілося отак зайти аж до млина над Горинню, впасті на старі нари в мельниковій кімнаті і лежати там і гірко виплакатися від того, що він пережив, що бачив...

Але він не йде до млина, бо це далеко аж з другого боку Гончарівки, але йде до шипшинових кущів. А по них розкидалися червоні ягоди. Вони тепер видаються Ігореві ніби справжні краплі людської крові. А тому він не зриває тих ягід, тільки дивиться на них. Згадує вчоращний піввечір, коли він звідси бачив заходяче сонце, кінець вчоращного дня. Згадує все, що

було ї що сталося цієї минулої ночі. З недалекого хутора ще підносяться клубки диму, а осіннє небо накриває поля своєю прозорою голубінню.

Ігор стає між кущами, підносить очі до голубого неба і з глибини його душі пливе до Бога гаряча молитва. Перша молитва в його тяжкому житті, перше звернення до того Бога, в Якого він досі не вірить.

“Боже мій! — квилить Ігорова душа. — Ти багато разів рятував від смерті мое життя, а вчора ще раз зберіг його. Я не знаю, чому Ти врятував його, але я це бачив. Боже, Боже, поможи мені вірити в Тебе, поможи мені відтепер служити Тобі. Поможи мені пізнати Тебе так, щоб я знов, що Ти існуєш, що Ти керуєш долею кожної людини”.

Через слізки, які заливали його обличчя, він не бачив неба, не бачив шипшинових кущів, не бачив нічого навколо себе. Лише стояв на колінах і гаряче молився. Він не помітив, коли прибула Наталка й поклала руку на його плече. Вона побачила на подвір’ї пана Лозінського, що Ігор був блідий, страшний, його руки дрижали, коли він помагав зносити трупи під хату, а тому вона пішла за ним на поле. Чекала якийсь час за кущами, а потім підійшла до нього та сказала схвильованим голосом:

— Ігоре, що з тобою сталося?

— Нічого, Наталко, все добре, — дивився на неї Ігор без найменшого здивування, що вона тут. Його обличчя було бліде, на ньому лежали сліди невисохлих сліз...

— Наталко, — казав далі Ігор, схлипуючи, — сталося те, чого ти колись бажала і чого я бажав. Але тоді серце мое було тверде і я не міг прийняти Господа. А тепер я прийняв Його. Це сталося тепер, у цій хвилині, тут між кущами шипшини. Господь мене Сам до цього привів.

— Як же це сталося? — питалася Наталка.

— Ти бачила Лозінського хутір? — дивився на неї Ігор.

— Бачила.

— То я тобі хочу сказати, що це я повинен був бути там замордованим.

— Чому? — дивилася Наталка переляканими очима.

— Бо я вчора ввечері був на хуторі. Ми сиділи всі разом під хатою Лозінського, а було вже досить пізно. Надворі було темно. Я нараз відчув у серці якийсь дивний неспокій, якого в мене досі ніколи не бувало. Я виразно почув чийсь голос, що казав мені: “Іди, іди звідси! Швидко іди!” Я виразно чув не тільки голос, але чув, ніби хтось брав мене за руку і тягнув з того страшного місяця. Я пішов у темряві на поле. Не пішов, а побіг. Мене щось наздоганяло і якася сила тягнула вперед. А наблизившись до Гончарівки, я почув на хуторі постріли, а потім побачив огонь. Сталося те, що ти бачила. Мені треба було побути там ще 10-15 хвилин і сьогодні вже не було б мене між живими. Але моя бідна неспасенна душа чула небезпеку, вона тягнула мене за руку на поле, а тому я глибоко вірю, що людина має душу і що це Бог мене врятував, щоб я навернувся до Нього, щоб став твоїм братом, а ти моєю сестрою в Христі Ісусі. — Він замовк, витираючи мокре чоло.

— Ігоре, слава Господеві! Він справді багато разів рятував Твоє життя, а тепер ще раз показав тобі, що Він любить тебе. Тому ти повинен відтепер віддати Йому себе, — казала схвильована Наталка.

— Я вже зробив це, Наталко. Зробив у цій хвилині тут між кущами. Не в церкві, а на полі, в цьому величному храмі Божої природи. А ти, Наталко, молися за мене.

— Я буду, — сказала дівчина й на її очах заблищали слізки.

Вони йшли обоє до Гончарівки. На хуторі пана Лозінського ще курилося. У недалеких Млинівцях, які звідси було видно, чорніли купи давно погаслих згарищ. Стояли осмалені комини, обгорілі крокви, що ось-ось мали впасти. А світ був такий чудовий, осінь була сонячна і тепла. По стерні плуталося м'яке біле павутиння, чіпляючись розставлених на полі півкіп і придорожніх кущів.

XII

Осінь швидко і непомітно минула. Прийшли перші приморозки. Посіяне восени жито зазеленіло. Зранку воно побіліє від морозу, а опівдні сонце пригріє і жито покривається блискучою росою. Тоді по ньому пасеться худоба, топчучи ногами замерзлу землю. Сонце робить круга низько над горою і скоро сідає за лісом, обливаючи небо загравою. Дні стали короткі, не встигають вони належно розтягнутися, а тут уже й сутінки виходять з-за гаю. Тоді в хатах Гончарівки засвічується світло, село покриває темрява довгої холодної ночі. Люди збираються гуртом по хатах, допізна засиджуються, обговорюючи різні свої проблеми та справи, а потім розходяться, насунувши на голови теплі шапки.

У хаті Івана Сільчука щовечора також повно людей, переважно членів євангельської громади. Надворі вже прийшли морози. В молитовному домі тепер не палиться й вони збираються в Івана на свої молитовні зібрання. Співають духовні пісні, читають Євангелію й моляться. В хаті тепло, глиняна долівка завжди чиста, підметена, на стінах висять біблійні тексти і від того враження тут таке саме, як у молитовному домі. Проповідують Іван Сільчук, Юхим, Оліян, Карпо.

Ігор справді щиро навернувся до Бога. Він тепер завжди був на кожному такому зібранні. Він уголос молився, його обличчя завжди радісне, щасливе, як обличчя кожної спасеної людини.

А Гончарівка живе своїм щоденним життям. Кожного ранку люди виганяють на замерзлі поля худобу, бо снігу ще немає й худоба має на чому пастися. З коминів догори підноситься сивий дим, біля криниць дзвенять порожні відра. А холодний вітер повіває з кожного закутка, хитає безлистими деревами і втікає за хати.

А під вечір худоба вертається до села з великими животами, стає рядом біля довгого корита на вигоні, п'є чисту холодну воду, а потім ліниво розходиться на свої двори. А на село знову лягає довгий і темний вечір.

У селі на дверях колишньої кооперативи висить оголошення, яке там повісили українські повстанці. Від половини літа і через усю осінь воно там висить. Його обмили дощі, обвіяли вітри і літери його зблакли, злиніяли. Але вчора повстанці вивісили нове оголошення, яке сьогодні читають гончарівчани. Читають, знизають плечима і хитають головами. А потім розходяться по своїх хатах. Розходяться зажурені. Неголени іхні обличчя стають ще старіші, куфайки чи чемерки, здається, стали більше вилинялими.

Оголошення нецікаві. Фронт на сході заломився, німці всюди відступають, а, відступаючи, палить села, ловлять молодих людей, забирають худобу, зерно. Гончарівчани повинні заздалегідь поховати свої маетки, вони також повинні постачати своїм повстанцям до лісу те, в чому там буде потреба. А повстанці боронитимуть їх перед всякими напасниками.

Станичний ходить по селі, в його руках тепер уся влада. Гончарівчани несуть до кооперативи і складають на купу кожухи, светри, сорочки, шапки, валянки. Ще недавно все це вони зносили для німців, а тепер зносять для своїх. Повстанці стоять у лісах, там викопані сховища і того всього вони потребують. Вони також потребують харчів, а тому Гончарівка готова й це дати. В людей ще є повні комори того добра,

большевики не встигли розпаношитися зо своїми колгоспами, німці також не встигли всього пограбувати, а тому волинська родюча земля рясно зародила, вона викормила худобу і тепер усього в людей подостатком. Люди звозять усе до своїх кооператив, увечері туди приїздять підводи і все це кудись завозиться.

Гончарівка чекає зими, чекає нових подій. А тих подій не треба чекати. Вони самі приходять щодня, виростають ніби з-під землі. Десь там недалеко Радивилова великий загін українських повстанців знову перестрів на шляху колону німецьких машин, побивали німецьких вояків, а біля Сарнів у лісах зірвали потяга з амуніцією, що йшов на фронт. А розлучені німці за це знову спалили поблизу села, знишили багато людей.

Гончарівка лежить далеко від широких шляхів, далеко від залізниці і того всього горя вона не знає. Але воно поволі може прийти й сюди, а тому люди в Гончарівці постійно насторожені, в їхніх хатах щовечора довго горять лампи, ведуться безконечні розмови. А біля кооперативи постійно стоїть варта.

Одного вечора в хаті Івана Сільчука лампа горіла блідим світлом, а навколо столу сиділа в мовчанні тільки вся своя родина. За вікном почулося тарахкотіння воза і господар вийшов на подвір'я. З воза зіскочили дві незнайомі особи і підійшли до порога. Сільчук побачив у них на плечах автомати.

— Ви будете Іван Сільчук? — спитався один із них.

— Я, — відповів спокійно господар.

— А це у вас живе й переховується Ігор, колишній полонений із червоної армії?

— Так, у мене, — і Сільчук почув, як його власний голос задріжав.

— Нам треба його бачити.

— То прошу до хати, — і господар широко відчинив двері.

Незнайомі ввійшли до сіней, освітлюючи перед собою кишеневим ліхтарчиком долівку. Сільчук підкрутив лямпу, щоб зробити більше світла, а господина з Наталкою сховалися до ванькира. Ігор сидів біля столу.

— Ви будете Ігор, колишній полонений? — спітався один із прибулих.

— Так, я, — відповів Ігор, підсугаючись ближче до стіни.

— То ми хочемо, щоб ви пішли з нами.

— Куди? — спіталися разом Сільчук і Ігор.

— До лісу.

— А пощо? Що я там робитиму? — і Ігор устав на ноги.

— Ми не знаємо, але ми одержали наказ вас туди доставити.

— Панове, — захвилювався господар. — Ігор християнин, він так багато настраждався в своєму житті і для вашої праці в повстаннях він не надається.

— Це не наша справа. Ми нічого не знаємо. Ми тільки виконуємо те, що нам доручено, — спокійно казали озброєні незнайомі.

З ванькира вийшла Наталка зо своєю тіткою. Вони були перестрашенні й витирали заплакані очі.

— Люди добрі, майте милосердя. Він нікому нічого злого не зробив. Майте милосердя, — просили вони.

— Вам не треба плакати, бо ми не забираємо його на якийсь суд, але наш постій хоче, щоб він поміг у якийсь там праці. Ви ж самі бачите, що всі молоді люди тепер у лісі і нікому там нічого поганого не стається, — казали незнайомі вояки. А, звертаючись до Ігоря, казали:

— Просимо, друже, вдягайтесь. Не хвилюйтесь, ми не німці і не большевики.

— Я не хвилююся і не боюся, бо я жодної вини за собою не чую.

— Ми це знаємо, знаємо, а тому будьте спокійні. Ігор вдягнувся. Господина винесла з ванькира щось замотане в рушник.

— Візьміть, прошу, на дорогу. Це харчі, — казала.

— Не треба того, не треба, — відмовлялися невідомі вояки, — бо ми ще тієї ночі над ранком будемо на місці, — і вони вийшли надвір, попрощаючись із господарями.

Їхали Гончарівкою, яка спала глибоким сном. Надворі було темно й у жодній хаті вже не світилося.

За селом повернули на головний шлях, а потім на польову дорогу й поїхали в напрямку лісів. Віз підскакував по замерзлій дорозі, підскакувала також в'язка соломи, на якій сиділи озброєні вояки разом із Ігорем. В Ігоровій голові роїлися різні думки, снувалися одчайдушні пляни. Він ту дорогу знає, часто ходив нею з млина над Горинню до Гончарівки. Тут над самою цією дорогою є глибокі рови, де влітку росте багато ожин і густі кущі терну. Він може сміливо отут плигнути і в темряві вояки не побачать, куди стріляти. Він може знову добрatisя якось до млина, перебути там ніч, а потім шукати захисту в добрих людей. Але він того не робить. Якась невидима сила тримає його на возі. Він слухає, як один із вояків насвистує якусь мелодію і йому не страшно. Він не чує за собою жодної вини, а тому твердо сидить на в'язці соломи і дивиться перед себе в темінь ночі.

Незабаром вони в'їхали між густі дерева. Тут починаються ліси. Переважно граби і ялини всуміш із дубами. Почав іти сніг і в лісі зробилося ніби ясніше від снігу. Коні йшли поволі і віз за ними також поволі катився, підскакуючи на коріннях дерев, які поросли впоперек дороги. Ялинки шуміли, закриваючи небо, з якого ввесь час падав густіший і густіший сніг.

Довго вони їхали різними хащами. Минали широкі поляни, спускалися в долину, то знову виїздили на

горбок. А ліс місцями був густий, ніби стіна справа та зліва.

— Вам не холодно? — питалися Ігоря незнайомі вояки.

— Чую, що вже трохи змерзаю, — відповів Ігор.

— То побіжіть за возом і загрієтесь.

Ігор так зробив. Тримався за люшню, щоб не спіткнутися в темряві, і біг поруч із возом. Побачив, що вояки не дуже його пильнують, якщо дозволили йому бігти за возом. Вони навіть не оглядалися, чи він біжить, чи десь відстав. Щось говорили між собою, віз легко гуркотів по замерзлій дорозі, а Ігор біжить, щоб загрітися. Він тупотить ногами, ворушить племчима і чує, що йому стає тепло. Мерзне тільки ліва рука, якою він тримається люшні. Потім, коли віз котився з горбка, він вискачує на в'язку соломи та знову їде, ховаючи руки до кишені.

Яка це була пора ночі, Ігор не знат, але надворі яснішало, було вже виразно видно на снігу стрункі берези. Віз повернув наліво, в'їхав вузькою доріжкою між покриті снігом кущі і став. Їх зустріла стежка озброєних вояків, між якими чорнів якийсь великий будинок. Ігор сидів на возі, але ті, які його сюди привезли, відійшли набік і щось говорили з третім вояком, що вийшов із будинку. Ігореві стало боязко. Він зліз із воза, бив себе руками по плечах, намагаючись загрітися. До нього підійшов незнайомий вояк та сказав:

— Ходім, ми вже приїхали на місце, — і вони пішли до чорного будинку між смереками.

У просторій кімнаті стояла залізна піч, а в ній по-тріскували горіючі поліна дров. Ігор відчув тепло, по-зіхнув і скинув шапку.

— Можете, друже, роздягнутися, тут тепло, — казав вояк. Лягайте на ліжко і відпочивайте, а я також трохи приляжу і до дня ще можна подрімати.

Ігор чув, як вояк здійняв з плечей автомата і клав його на стіл. А потім примощувався на ослоні під другою стіною.

Ігор ліг, не роздягаючись. У печі тріщав огонь, по кімнаті розходилося тепло, лягаючи на його обличчя. Над його головою стукає годинник, але у темряві він не бачив його. Він не чув, коли заснув у теплі.

Уранці прокинувся і побачив, що він у кімнаті сам. Вояка, що спав під другою стіною, не було. У печі горів огонь, а за вікном стояв новий день із першим пушистим снігом, який прикривав смереки, ніби на малянку.

Ігор протер очі і розглянувся по кімнаті. Під стіною стояв широкий стіл. На ньому лежали цілі купи різного паперу, багато олівців і кілька рахівниць. На стінах висіли портрети Шевченка, Івана Франка, Петлюри, Лесі Українки, а на передній стіні висів великий Тризуб у широкій рамі.

Ігор пройшовся по кімнаті, наставивши руки до гарячої печі. Подивився у вікно. Там був ліс і перший сніг. Стояло кілька возів, але коней не було видно. Трохи дальше між смереками чорніли інші будинки з невеликими круглими вікнами.

До кімнати ввійшов незнайомий мужчина, але не у військовій уніформі й без жодної зброї. Він усміхнувся до Ігоря і подав йому руку, кажучи:

— Доброго ранку!

Ігор відповів, також усміхнувшись.

— Ви напевно втомлені, але потім удень ви зможете собі відпочити, скільки треба буде, — казав незнайомий.

— Нічого, я трохи вже передрімав, а головне, що загрівся, — відповів Ігор.

— То добре. Дуже добре. А тепер сідайте і ми поговоримо.

Вони посідали, Ігор на табуретці біля печі, а незнайомий на ослоні біля столу. Він відсунув від себе

рахівницю, що йому заваджала, поклав руку на стіл і спокійно казав:

— Отже, друже Ігоре, не хвилюйтесь, що ми вас покликали сюди. Це є земельний відділ Української Повстанської Армії. Ми вас покликали, щоб ви нам помогли в праці. Ви умієте рахувати на рахівниці?

— Умію, — відповів Ігор.

— Гаразд! Це і буде ваша праця. Наші повстанці стоять по різних лісах і селах всієї Крем'янецьчини. Ми маємо всюди свої криївки з усіким добром, а зокрема з харчами. Усе це переходить через наші записи в цьому земельному відділі. Якась повстанча група потребує харчів, вона звертається до нас, ми виписуємо її накладну та вкажемо місце, де вона може забрати потрібні їй харчі. А все тут у паперах треба в одному місці його записувати, а в другому виписати. Ми не встигаємо того всього робити, а тому робитимете її ви. Ви будете вважатися за повстанця, але на жодну акцію, пов'язану із зброєю, ми не будемо посилати вас. Ми знаємо, що ви евангелист. Ваша праця буде ось тут до якогось часу, а потім буде видно. Ви будете мати своє псевдо, бо всі інші повстанці кожен має своє. Мое псевдо Остап і ви так будете мене і називати, а ви для себе потім знайдете псевдо, яке вам буде подобатися. Собі я взяв просто Остапа з повісті Гоголя "Тарас Бульба".

— Добре, — казав Ігор і підсунувся з табуреткою близче до печі, — але ви напевно знаєте, хто я і звідки.

— Це ми знаємо, — всміхнувся Остап. — Ви полонений із тієї доблесної червоної армії, що була розторщена німцями. Я хочу вам сказати, друже, що я такий самий, як і ви.

— Справді? — здивувався Ігор.

— Справді. Воював також за родіну і за Сталіна, а при першій нагоді втік до німців, як і тисячі інших

вояків. А від німців опинився ось тут. Тому наша доля з вами однакова і мета в нас повинна бути однакова.

— А звідкіля ви з дому, якщо можна знати? — питався Ігор, відразу повеселішавши.

— З самого серця України. З Київщини, недалеко Канева. Мої батьки були розкуркулені, вивезені на Сибір, а мене якось Бог зберіг і я переховувався до 1941 року. А тоді Сталін забрав мене до своєї армії, щоб я його боронив перед німцями. Отака моя історія. Вона довга і страшна, як і тисячі і мільйонів інших наших людей, — відказав Остап.

— То ви вірите в Бога, якщо кажете, що Бог вас зберіг? — дивився Ігор на Остапа.

— Так, вірю. Може не так вірю, як треба, як тут на заході, бо нас ніхто не вчив, як треба вірити, але вірю по-своєму. Може тільки тому, що большевики в Нього не вірять, то я вірю наперекір. Не знаю чого, але чомусь вірю, — казав Остап і пройшовся по кімнаті.

— А що це за будинки, в яких ми тепер є? — спитався Ігор, щоб перейти на іншу тему.

— Сам не знаю, але чув, що за Польщі тут примищувалося якесь державне лісництво. Його большевики за короткий час не встигли знищити, а тепер воно нам дуже пригодилося, — відповів Остап.

Обидва якусь хвилину мовчали. А потім Остап познайомив Ігоря з його майбутньою працею. Вони ще трохи поговорили і пішли до другого будинку на сніданок.

У великий кімнаті стояли довгі столи, на них також стояли тарілки, лежав покраєний хліб. У кімнаті було кількох озброєних вояків, було кількох молодих дівчат і кілька старших літами мужчин. Це всі працівники земельного відділу число 11. Усі вони гарно й тепло зустріли нового свого друга Ігоря, якого представив Остап. Він покищо не має ще свого псевда. Усі

його називають тим ім'ям, з яким він сюди прийшов, — Ігор.

По сніданкові він пішов до того самого будинку, де й раніше був. Остап сказав, що Ігор сьогодні може ввесь день відпочивати, а тому він і поклався на ліжко, простягнувши на бильце надушені чобітами ноги. Поклав під голову руки і заплюшив очі. Линув думками до Гончарівки. Він знов, що вона десь тут недалеко, бож вони їхали несповна одну ніч, але де саме вона, в який бік, він не знає, бо коли вони їхали, він нічого ніде не примічав.

Наступного дня він познайомився з усіма паперами на столі, з багатьма рахунками, з грубими зошитами. Познайомився й жахнувся від великого здивування. Він побачив, що всі довколишні села, включно з Гончарівкою, мали іншу назву. Гончарівка тепер у записах земельного відділу називалася Очеретним, Млинівці — Бакотами. По паперах він бачить, що в кожному селі є станичний, який має своє псевдо, в селі також є його помічники. Майже в кожному селі, а також по хуторах є криївки з усяким добром, потрібним для повстанців. Усе це підлягає земельному відділові, отій однадцятці, де його призначили працювати. Ігор дивується, що тут у лісі зовсім не так, як він чув від дідіка в Гончарівці. Українські повстанці добре зорганізовані, в них військова дисципліна, солідарність між працівниками, солідарність із народом. Люди добровільно збирають по селах для своїх повстанців усе потрібне, воно змагазиноване в криївках, воно також усе належно записане в паперах земельного відділу, над якими тепер Ігор сидить, стукаючи рахівницею. Він працює і відчуває вдоволення, що й він може чимось допомогти в спільній праці для свого народу. Між працівниками його одинадцятки є люди з Великої України, є волиняни, а дві дівчині з недалекої Галичини, які добровільно зголосилися до праці. Українські повстанці на Крем'янецьчині нав'язали вже контакт із

Галичиною і до земельного відділу майже щотижня ввечері звідти підводи привозять муку, крупи, готовий печений хліб, солонину й масло.

Але Ігор мимоволі згадує хутір пана Лозінського, згадує спалені поляками Млинівці і йому на душі робиться тяжко. Колись буде писатися історія про те страшне теперішнє кровопролиття, а він свідомо знає, що й він у тому приймав якийсь посередній уділ. Тому він неспокійний від тих думок. Він встає від своєї праці, ходить по кімнаті, підкладає до печі дрова, стає біля вікна і дивиться на засніжені смереки. А потім його рахівниця знову рівномірно стукає, Ігор знову працює, відганяючи працею тяжкі думки.

А щодня під вечір він виходить zo своєї кімнати іде трохи дальше за будинки між дерева. Там тихо і спокійно. Смереки покриті сніgom і вони легко шумлять. Під ними сидять зайці. Побачивши людину, вони втікають. А Ігор стає між смереками й молиться. Тут його храм, тут його дім молитви. Він тепер не такий, як колись. Тепер він має з ким розмовляти навіть на самоті. Він говорить із Богом і від того йому радісно на серці. Вітер похитує ялинками і вони скидають йому на голову холодні і м'які сніжинки, але він їх навіть не чує. Він каже Богові свої потреби, свої болі, а тоді він нічого не чує. Колись Мартин, Наталичин батько, казав, що таке з людиною може бути, але Ігор не вірив. А тепер він вірить. Тепер він таке переживає.

Одного вечора до земельного відділу приїхало кілька саней із повстанцями. Вони були озброєні ручними кулеметами. Між ними були деякі ранені. Казали, що мали сутичку з німцями десь за Шумським.

Ранених розмістили тимчасово по всіх будинках широкого лісництва, одного поклали в Ігоровій кімнаті. Молодий хлопець мав перев'язану бинтом голову й важко стогнав. Біля нього заходився Остап, а також дівчата, які тут працювали. Остап бігав по кімнаті розсіяний і безрадний. Він не знов, за що взятыся,

де що покласти. До кімнати вбіг озброєний повстанець і сказав:

— Зараз буде головний лікар. Не хвилуйтесь, підвода давно поїхала і він зараз буде тут.

І, справді, за кілька хвилин за вікном заскрипіли сани й до кімнати ввійшов у довгому кожусі лікар. За ним увійшло кілька повстанців з перевіщеними через голову автоматами.

У кімнаті засвітили лямпу. Лікар заходився біля раненого. Здійняв з голови окривавлений бандаж, промив рану, мастив її якоюсь маззю і накладав нову вату. Ранений переставав стогнати. Відчув у кімнаті тепло, здригнувшись, заплюшив очі і почав дрімати. Лікар помив руки і спокійно сказав:

— Усе буде добре! Він легко ранений, але доро-гою зійшло забагато крові. А так усе буде добре. Нехай він спить, а завтра я знову приїду побачити його.

Лікар обернувся до лямпи і жмури світла з лямпи впав на його обличчя. Ігор відступився до вікна і добре пришивався до обличчя лікаря. Воно показалося йому знайомим. Він обійшов із другого боку. Пришивався уважніше ще раз і взяв доктора за руку. Той оглянувся.

— Ви будете доктор Кацман? — спитався Ігор.

— Так, — відповів доктор. — А ви хто?

— Не знаю, чи ви мене пригадаєте, — казав Ігор, — але ви колись у Вишневецькому замку лікували мене, полоненого з советської армії.

— Ігор? — скрикнув доктор.

— Так, Ігор.

Доктор обійняв обома руками свого колишнього пацієнта. Він поцілував його в одне лице, а потім у друге й витер слізози на своїх очах.

— Як ваша дружина, пане докторе? — питався Ігор. — Як син?

— Вони здорові і переховуються в надійному місці, а я, як бачите, працюю з вашими добрими хлопця-

ми. Я радий зустрінутися з вами. Дякую вам за все. Мені сестра-жалібниця Оля розповіла, як це було. Це страшно. Дякую вам! — казав доктор.

Доктор пішов до інших ранених, а потім ще раз вернувся до Ігоря. Вони сиділи до пізна біля теплої печі, розмовляючи про страшне минуле. До печі треба було знову і знову накладати сухих полін.

Потім лікар поїхав із озброєними повстанцями, але Ігор не зізнав, куди вони поїхали, і не смів їх про це питати. Йому приємно було довідатися від знайомого лікаря, що він працює між повстанцями, які забезпечили йому життя, а також вони опікуються його дружиною і сином. Він тепер роздумує про те все і допізна сидить сам у своїй кімнаті. Дивиться крізь вікно у темінъ ночі і слухає, як у печі тріщать сухі поліна дров і як годинник на стіні рахує пізню пору холодної ночі. Було також чути легкий віддих сплячого раненого повстанця.

Одні за одними минали дні й ночі. Вони були холодні, засипані снігами, оповиті тріскучими морозами. За лісом напевно десь були сніжні завії, вітри і бурі, але в глибині лісу між густими смереками було тихо. Дерева тільки жалісно шуміли, хитаючись в усі боки і скидаючи з себе сніг.

А одного піввечора Остап сказав Ігореві, що їхня одинадцятка земельного відділу буде звідси перенесена в інше місце, а можливо навіть до недалекої Галичини.

Той день швидко прийшов. Ігор поскладав до дерев'яних скринь усе, до чого він мав право. Ті скрині поставили на сани і кудись вивезли. А робітники, між ними також Ігор, лишилися в лісі до якогось розпорядження.

Ігор щодня ходив по лісі, відходив далеко від будинків лісництва, ставав між засипаними снігом кущами, роздумував над своєю долею, молився, а потім вертався назад до своєї кімнати. Вона тепер побільшилася, бо зо столу були забрані всі папери, зо стін здій-

няті всі портрети. Але залізна піч була та сама. Вона завжди стояла на своєму місці, завжди була гаряча і грава приемною музикою від полін, які постійно горіли. Від них по кімнаті розливався запах живиці.

Він і сьогодні повернувся з лісу. Сів біля столу і читав Євангелію. До кімнати ввійшов Остап. Присів і собі біля столу з другого боку, заклавши одну ногу на другу. Він сказав:

— Сьогодні в нас буде велика риба.

— Хто? — подивився на нього Ігор.

— Командир рейдуючого повстанського загону Грізний. Кажуть, що він справді грізний і до неприятelів не має жодного милосердя.

— Чого ж він сюди приїздить? — питався Ігор, піdnіsshi голову.

— Не знаю. Кажуть, що він тільки сюдою переїздить і прийшов наказ, щоб на кухні приготувати обід для його охорони. Вони їдуть сюдою в дальші ліси на якусь розвідку.

— Добре, побачимо, що це за Грізний, — сказав Ігор і перейшовся по кімнаті, підкинувши до печі дров.

А коли Ігор тількищо сів на ослін, Остап подивився у вікно і сказав:

— Уже їдуть! — і швидко вийшов надвір.

Ігор лишився в кімнаті сам. Він бачив, як на подвір'я заїхало кілька саней, з яких висіли незнайомі озброєні люди, обтрясаючи з себе сніг. Вони привіталися з Остапом і пішли стежкою до будинку, в якому приміщувалася повстанча кухня.

Ігореві хотілося побачити Грізного і він пильно дивився у вікно, але надвір не виходив. Він побачив його, хоча не був певний, чи це якраз Грізний. Але він думав, що це таки він. На ньому був новий короткий кожух, що сягав до колін, на голові шкіряна вушанка з великим блискучим Тризубом, через плече перекинений автомат. Він ішов спереду, а за ним ішли всі інші вояки, що приїхали. Нараз він обернувся до Ігорового

будинку, а сонце освітило його обличчя. Ігор побачив і оставпів із здивування та страху. Це був той самий Савка Шпилька з Гончарівки, з яким його колись була звела доля в Вишнівці, і якого він завжди боявся. Тепер Ігор зрозумів, що він у руках тієї грізної й жорстокої людини, ніби миша в мишоловці. Навколо ліс, навколо сніг і він не має куди втікати і не має де скочатися.

Ігор накинув на себе кожуха і вибіг іншими дверима до лісу. Спочатку ішов поволі дорогою, щоб не викликати підозріння, а потім почав бігти між високими деревами. Дорога завертала під горбок, а вузенька стежка йшла прямо. Вона доходила до джерела під горою, яке ніколи не замерзalo і на якому всю зиму були дики качки. Всюди тут було багато снігу, але сьогодні морозу не було. Тому Ігор минув криницю, сполохавши качки, і пішов далі в ліс. Ходив там поміж кущами без усякої потреби, щоб тільки час швидше минув.

А коли відчув холод, коли побачив, що він уже ходить кілька довгих годин, вернувся тією самою стежкою до своєї кімнати. Підвід на подвір'ї вже не було. Остап зустрів його на порозі.

— Де це ти був? — спитався.

— Ходив по лісі, — відповів Ігор.

— А Грізний конче хотів з тобою побачитися.

— То нічого. Я пройшовся по лісі. А сьогодні не холодно і ти знаєш, що я люблю отак піти і насамоті пороздумувати, — казав Ігор.

Остап пішов до якоїсь своєї праці, а Ігор знову залишився сам на всю велику кімнату. Він сів біля печі і наставив до вогню руки. Вони були сині від холоду, бо він навіть не взяв із собою рукавиць. Безконечні думки розколювали його голову. Що тепер буде? Чи знає той Грізний, хто такий Ігор?

Пізно ввечері на подвір'я знову приїхало кілька підвід із незнайомими озброєнimi вояками. На кухні

довго світилося, але Ігор у своїй кімнаті не засвічував світла. Він лежав напотемки на своєму ліжку і дивився у вікно. У печі тріщав огонь, бліде світло протискалося через дверцята і падало на долівку. По кімнаті розпливалося тепло і посилювало Ігорову дрімоту.

Ніч тягнулася довга. Надворі було чути чиєсь голоси, порскання коней, скрип саней по снігу. До Ігоря сон не приходив. Він лежав біля самого вікна, бачив під кущами багато озброєних вояків, але надвір не виходив.

Потім до нього прийшов Остап і відразу з порога сказав:

— Сьогодні ми, друже, маємо залишити це затишне місце.

— А куди ж ми підемо? — питався в темряві Ігор.
— Додому.

— Додому? — здивувався Ігор, відчуваючи якусь небезпеку.

— Так, це місце в лісі займає якась військова повстанча частина. А ми на якийсь час підемо додому. Ти — до себе. Тобі не треба знати, де мій дім, а мені не треба знати, де твій. Тепер такий світ, що все законспіроване і людині тепер найкраще нічого не знати.

— А як же ми підемо? — питався знову Ігор.

— Нам дадуть підвodu. Мене скинуть дорогою, ти пойдеш далі до своєї Гончарівки. Будь у дома, а коли нам будеш потрібний, ми покличемо тебе.

Остап вийшов надвір, а Ігор почав шукати у темряві своїх порозкиданих речей. Позбирав до торби все, що мав, і собі вийшов на подвір'я. Там стояло багато порожніх саней. Біля них також стояли коні, накриті дергами й порожніми мішками.

Ігореві показали сани з сивими кіньми, яких до снігу мало було видно. На ті сани Ігор поклав свого мішка, а потім із кухні вийшов Остап, також із великим клунком на плечах.

Над лісом плив повний місяць, ховаючись за рідкі хмари. Світло місяця падало на сніг, на сніг також падали тіні дерев, по яких риссю бігли коні. Сани скрипіли і по лісі розходився їхній відгомін.

Над самим ранком Остап зліз на якомусь хуторі, тепло попрощавшись із Ігорем і з погоничем. Ігор поїхав далі. Погонич підвіз його під саме село. Надворі було вже видно, але сонце ще не сходило. Ігор ішов знайомими вулицями до двору Івана Сільчука. Ліворуч і праворуч дороги стояли хати з солом'яними стріхами, покриті снігом.

Ось і двір Сільчука. В хаті ще сплять. На дворі ще нікого не було, бо ніде ще немає жодних слідів. Усе тут тепер те саме, що Ігор покинув минулou осені. Похилена хата стоїть під високими тополями, стодола, хліви і на дровітні купа щойно десь учора привезених із лісу дров.

Ігор обтрусив до порога свої засніжені чоботи й поступав у двері. Йому відчинив брат Іван Сільчук. Хата наповнилася відразу гамором. У вікно заглядали перші проміння нового зимового дня.

Дні ставали довші, а ночі коротшали. Сонце піднялося вище над горою й у повітрі з кожним минулим днем більше відчувався запах весни. Вдень із стріхи скапує вода, а під вечір там замерзають довгі сопляки. Діти їх оббивають і вони сторчма падають на сніг разом із стеблами почорнілої соломи.

Ігор, як звичайно, перебуває в Івана Сільчука. Два рази в неділю, а також кожної середи ввечері, він іде на євангельські богослужіння. Одного разу його на вітві попросили щось прочитати з Євангелії перед молитвою. Удома вечерами він багато читає Біблію, зокрема його цікавив Старий Заповіт, якого він ще ніколи не читав. Багато незрозумілого брат Іван Сільчук пояснює йому. Наталка навчила його багато духовних пісень і тепер вони часто вдома вечерами співають всією родиною.

Гончарівка досі живе своїм спокійним життям. Німці лишилися тільки в Крем'янці і до села ніколи не приїздять. Що воно де в світі робиться, чи є війна, чи вона вже закінчилася, гончарівчани не знають. Вони інколи тільки бачать, що над селом ще летять якісь літаки, але їх із кожним разом видно все менше і менше. Люди з Гончарівки також деколи їздять до Вишнівця, там приїздять підводи з інших сіл і люди одні в одних щось купують, вимінюють. В замку у Вишнівці немає вже нікого. Він стоїть порожній. У великих кімнатах, де колись була лікарня, настіпано повно зерна і його пильнують українські повстанці. Німці кілька разів пробували приїхати з Крем'янця і забрати зерно, але повстанці не пустили їх. А колишнє гетто повалене, покрите снігом і по ньому гасають голодні шури. Туди тепер навіть ніхто не йде, навіть ніхто не дивиться в той бік.

Однієї середи Ігор із Наталкою пізно ввечері прийшли додому із молитовного зібрання. Брата Івана, їхнього господаря не було вдома і він прийшов ще пізніше. Здійняв засніжену кудлату шапку і кинув її на лавку. А сам важко сів біля столу і подивився на всіх, що були в хаті.

— Ви чули, що сталося? — спитався.

— Ні, не чули. А що? — відізвалося кілька голосів.

— Савку Шпильку повісили.

— Як то? — здивувався Ігор. — Тож я бачив його в лісі великим начальником.

— Власне, що він був великим начальником, то через те встиг наробити багато лиха. Він зачіпав німців там, де були українські села, вбивав одного-двох німецьких вояків, а німці тоді у відплату вбивали сотні й палили цілі села. А родина пана Лозінського — це також його тяжка рука. Він підшивився до повстанців, виліз на якогось там командира бойового загону й на свою руку робив багато шкоди.

— А як же його викрили? — питався Ігор.

— Не знаю, — казав Сільчук, — але ось у Батьківцях відбувся над ним повстанський суд, він до всього признався і його покарано найвищою карою воєнного часу. На шкільному подвір'ї повісили.

Сільчук закінчив і в хаті було тихо. Всі мовчали так, ніби це вони були якоюсь причиною до такої великої трагедії. Обізвався тільки Ігор і казав:

— До часу дзбанок воду носить, каже наша поговорінка, а Боже Слово каже: “Що людина посіє, те й жатиме”. Жаль тільки молодої людини, шкода неспасеної душі, але він сам вибрав таку дорогу. Так і було спочатку видно, що такий кінець чекає його.

— Ти ж казав, що бачив його в лісі? — обернувся господар до Ігоря.

— Так, бачив. І дуже тоді мені було тяжко на душі. Я думав, що коли отакі вбивці займають провідні місця в українських повстанців, то Бог не може поблагословити їхньої праці. Я також думав, що коли б у майбутній вільній нашій державі мали бути такі провідники, яких руки оббрізкані невинною кров'ю, то нехай такої України ніколи не буде. Така саме Україна є вже під Сталіном, а тому іншої такої самої не треба. Мені дуже було тяжко, коли я побачив на Савці Тризуба на кашкеті й на рукаві. Я пригадав те, що він робив у Вишнівці.

Ігор закінчив і важко зідхнув. А потім устав, напився холодної води і знову сів біля столу, і знову казав:

— Але видно, що провід українських повстанців не такий, як Савка. Видно, що є там люди, які мають сумління і якусь рівновагу в цих тяжких воєнних роках, а також розум.

Наступного дня вся Гончарівка гомоніла, передаючи з хати до хати тяжку вістку. Батьки Савки ще жили в селі й оповідали, що старий Шпилька мав сказати:

“Гуляв, гуляв і догулявся. Не слухав ані батька, ані матері, ані добрих людей. Знайшов те, за чим бігав. Зустрів те, що іншим готував...”

Того самого дня в Гончарівці з'явилося більше повстанців. Вони були верхи на конях, були на санях. Усі озброєні в автомати, з гранатами біля поясів. Багато з них були зодягнені в німецькі уніформи, у військових німецьких кашкетах і казали, що це переважно хлопці з Галичини, які служили в Дивізії “Галичина”, але давно вже здезертували від німців і приєдналися до своїх повстанців. Усі вони переїздили через Гончарівку, але в селі не затримувалися. На санях у соломі мали свої харчі й у людей нічого не хотіли брати.

**

Несподівано, ніби хтось її скинув на дрімаюче село, прийшла весна. У долинах і видолинках буяла повінь, усюди текли ручай та струмки. Сонячне проміння також лилося потоками і було його повно в усіх калюжах на дорозі, а також у ровах. Де тільки була вода, там було повно сонця. А по горбах, хоча навколо ще було багато ствердлого і почорнілого снігу, зазеленіли перші купки трави. Вдень над тими зеленими галечинами стоять теплінь, а ввечері вони сковуються ще весняними приморозками. Ліс, якого було видно з Гончарівки, більше почорнів і, здається, більше витягнувся до неба.

Одного такого весняного дня Іван Сільчук відкликав Ігоря до стодоли й вони посидали на сухій соломі в засторонку. Над ними цвіріньяли горобці, складаючи між кроквами нові кубла. Господар причинив двері й тихо сказав:

— Хочу я, брате Ігоре, поговорити з тобою.

— То говоріть, прошу, — відповів Ігор.

— Як бачиш, ми живемо в дуже тяжкому часі. Кажуть, що фронт наближається до нас, бо це видно на-

віть по рухах повстанців. А якщо він уже сюди прийшов, то далі його вже ніхто не спинить. Видно, що це таки правда, що Америка і Англія помагають большевикам знову прийти до нас, бо самі большевики не мали б сили того фронту посунути аж сюди. Тому хочу тебе спитатися, що ти думаєш робити, коли фронт прийде сюди? — говорив пошепки Сільчук.

— А ви що будете робити? — подивився Ігор на господаря.

— Я нічого не робитиму. Я маю господарку, маю свою родину і сидітиму тут. Ніколи я до жодної політики не мішався, знаю тільки возити гній, орати землю і сіяти пшеницю. То яка б влада не прийшла, то мене з мужика не скине, — казав так само тихо господар.

— А я буду втікати, куди тільки будуть дивитися мої очі. Я вже за жодну ціну не залишуся тут, божви знаєте, що мене чекатиме, коли б тамті прийшли. Тому піду на захід, куди ноги понесуть.

— До німців? — питався Сільчук.

— Ні, не до німців. Німці через свої тяжкі злочини і нерозум Гітлера вже програли війну. А тому по-воєнний світ вони не будуть творити. Буде ще десь на світі якась воля, де можна буде жити, працювати та сховатися від одних бандитів і від других. Ось того кусочка вільного світу я буду шукати. До нього звідси піду.

— А Наташка? — питався знову господар.

— Наташка також піде зо мною. Ми вже з нею домовилися. У світі ми собі дамо раду. Бог нас не залишить. А вас мені жаль, бо хоча ви і господар, то в них господарити не будете. Землі не будете мати і сіяти не будете мати де. Держава все забере, — казав Ігор, поправляючи на голові волосся.

— Знаю, брате Ігоре, але всі йти не зможуть. Хтось мусить і тут лишитися. На все нехай буде Божа

воля, а щодо Наталки, то я і хотів з тобою поговорити, — і Сільчук щільніше причинив у стодолі двері.

— Прошу, кажіть, я радо вислухаю вас, — дивився Ігор на господаря.

— Отже, Наталка, як знаєш, сирота. Вас доля так несподівано якось поєднала, то добре було б, щоб ви отак десь уже разом були навіть і тоді, коли залишите рідну землю. Ти розумієш, що я думаю? — і чекав відповіді.

— Розумію, — сказав Ігор.

— Щоб були не тільки, як брат і сестра, але були більше... Як муж і дружина, — і дивився на Ігоря, який спокійно ходив по стодолі від дверей до стіни, а потім назад.

— Ми вже і про це говорили, — відповів Ігор.

— Ну, а Наталка що?

— Вона погоджується, але я не знаю, як це можна швидко оформити. Я вже хотів радитися вас, але добре, що ви самі порушили це питання. Час такий непевний, страшні події розвиваються дуже швидко, а ми покищо залишаємося, як брат і сестра. То порадьте, що треба робити?

— Брате Ігоре, — казав із якоюсь повагою Сільчук, — для того, щоб повінчатися з Наталкою, тобі перед тим треба стати членом нашої церкви, а до того треба ще одну волю Божу виконати.

— Я знаю, мені Наталка про це казала, — відповів Ігор. — Ви думаете про хрещення?

— Так, про хрещення.

— Я готовий, — дивився Ігор на господаря.

А Сільчук питався:

— Чи ти віруєш в Ісуса Христа, як Божого Сина і твого особистого Спасителя?

— Вірю!

— Це добре, а тепер ти повинен сказати так, як колись сказав етіопський вельможа в Діях Апостолів:

“Ось вода. Що мені заважає хреститись?” Чи ти читав про це?

— Читав. Отже, можу сміливо і сердечно сказати те саме, що казав той вельможа.

— Слава Богу, Ігоре! Слава Богу! Я буду говорити з братами нашої церкви. Ось трохи потепліє, в нас є ще інші кандидати, які бажають скласти Богові обітницю, і ми будемо мати хрещення, — закінчив Сільчук.

Вони розійшлися. Ігор пішов до хати кінчати якусь свою роботу, а Сільчук підтягнув до хліва воза і почав накладати на нього гній. Нехай собі буде на світі ота злочасна війна, нехай собі робиться, що хоче, але він господар і його земля не буде лежати облогом усе літо. Він возить гній на ниву, що під гаєм. Там має бути яра пшениця. Під ячмінь він навозив гною ще восени, встиг навіть приорати його. Тому його поле готове до весни так само, як щороку за мирного часу.

А Ігор запопадливо приготовлявся до свого хрещення. Він багато читає Євангелію, а що йому там неясне, він іде до Сільчука або до Наталки. На серці його лежитьтиша і спокій. Він чекає з лісу від повстанців якогось повідомлення про свою дальшу там працю, але того повідомлення немає. Він радій, що його нема. Він думає, що це таки робота не його і він там непотрібний.

А весна палає теплом, під тинами починають цвісти перші жовті квіти. Прилетіли ластівки і наповнили Сільчукове подвір'я співами, посадивши на дроті, на якому завжди сушиться білизна.

У неділю велика група віруючих, членів євангельської громади в Гончарівці, зібралися над Горинню біля млина. Тут горбок і на ньому вже давно сухо й зелено. Лепеха під берегом випустила з води перші пастки, волохаті бруньки розсипалися по прибережних лозах. Галузки лозини схиляються до води, а потім знову випростовуються до сонця. А млин стоїть непо-

рушний і задуманий. З лотоків спадає вода на колесо, але те колесо навіть і не ворухнеться, завмерши так ще від 1939 року. По ньому поріс зелений мох.

Ігор разом із багатьма іншими молодими і старшими гончарівчанами сходить з берега до води. Він дивиться на млина та пригадує те минуле, що було пов'язане на цьому місці з його життям. Він пригадує те все й витирає долонею вологі очі. Чує знайомий голос пресвітера євангельської громади з Вишнівця, який спеціально приїхав до Гончарівки на це свято. Він колись відвідував Ігоря в лікарні Вишневецького замку, читав йому щось із Євангелії, а тепер також прибув до старого млина на сіножатях. Ігор чує його голос:

— Брате Ігоре, чи ти віруеш в Ісуса Христа, як Божого Сина?

— Вірю! — каже Ігор голосно, щоб чути було аж на березі.

— А ти обіцяєш Йому служити до кінця свого життя? — знову питав пресвітер.

— Обіцяю!

— То на підставі твоєї віри я хрещу тебе в ім'я Отця, Сина і Святого Духа, — і хлюпіт чистої води заглушив ці останні слова пресвітера.

Ігор вийшов на зелений берег. Його з усіх боків оточили знайомі і незнайомі обличчя. Його вітають, бажають йому витривалості у вірі, тиснуть його руку. Тут і Наталка, Іван Сільчук та інші гончарівчани. Багато тут тих, які вперше колись дали йому напитися холодного молока, коли Наталка відтягнула його з шляху смерти до Харитонової хати. А мелодія євангельської пісні стелиться над сіножатями, пливе разом із водою Горині і зникає десь у весняному повітрі.

А за недовгий час знову було для Ігоря і для Наталки велике свято в Гончарівці. Знову світило сонце, під тинами солом'яних хат ширше розцвіли квіти, а ластівки ліпили під стріхою молитовного дому нові

кубла, наповнюючи все сонячне довкілля веселим щебетанням.

Ігор був задуманий сьогодні більше, ніж колинебудь перед тим. Біля нього така сама зажурена Наталка. Вони обое сироти і сьогодні євангельська громада в Гончарівці справляє для них весілля. У молитовному домі повно людей, у ньому також повно зелені й сяєва сонця.

А з другого боку села чути далекі приглушені вибухи. Один раз голосніші, а один раз тихші. Ті вибухи знайомі для Ігоря і вони наводять на нього жах. Він знає, що це є, а тому його руки легко тремтять, обличчя знову і знову покривається сумом, думки розривають голову.

Саме в цю хвилину біля молитовного дому стає верхівець із перекинутим через плече автоматом. Кінь його неспокійно крутить головою, намагаючись звільнитися від вуздечок. Біля верхівця збираються схвильовані люди. Вони їдуть його очима, жадні почути щось нове. Багато днів вони вже не чують, що де робиться на світі, а тому вони виходять з-за хлівів, злякано дивляться на верхівця і мовчать. А верхівець випростався на сіdlі, потер рукою чоло і сказав:

— Фронт, люди добрі, недалеко від вашого села. Хто не бажає загубити душі, ви ще маєте вільну дорогу на Почаїв, Радивилів, Броди, а звідти — в широкий світ. Незабаром і ці двері зачиняться, — і він потягнув коня за поводи.

Люди розходилися, низько похиливши голови. В молитовному домі затихла пісня, але ластівки не переставали співати над подвір'ям. Сяяло також щедре весняне сонце.

Ще того самого дня Гончарівка загомоніла, ніби сполоханий вулик бджіл. Люди складали на вози свої пожитки і готовилися в далеку й незнану дорогу. Інші стояли у воротях, розводили руками і безнадійно казали: “А куди ми підемо? Нехай робиться, що хоче, а

отут наша земля, наше село, свої люди..." — і витиралі заплакані очі.

Але на всякий випадок на подвір'ях стояли їхні вози, на возах лежали подушки, перини, рядна, горшки, миски. Вони були готові також кудись втікати від фронту, коли він прийде сюди. Але фронт ще не приходить, а тому вони стоять у воротях і чекають його.

Іван Сільчук також стояв на своєму перелазі, спершись на тин. Тут також була його дружина. А на вулиці стояли Ігор і Наталка. Вони мали в руках невеликі клунки. Наталка плакала. А Сільчук із тривогою в голосі сказав:

— Я хочу, діти, з вами ще помолитися, бо можеми востаннє бачимося, — і вони схилили свої голови, заплюшивши очі.

А потім Ігор і Наталка пішли за село. Там було багато сонця, багато весняної ширини, що сягала на всі боки. Навколо зеленіли перші трави. Високо в голубому небі співали жайворонки, а коли їхній спів кінчався у висоті, вони маленькими грудочками падали на землю, сідаючи на високі межі.

Ігор і Наталка йшли над самою Горинню. Праворуч стежки були горбки, на яких уже паслися корови, а ліворуч блищаала річка, хлюпочучи музикою весни. Річка пливла в один бік, а вони йшли проти течії води.

Ось і старий млин над самою річкою. На ньому сидить багато горобців, але вони побачили людей і полетіли на лози. Ігор спинив ходу і сказав до Наталки:

— Я хочу, Наталко, зайти до млина, — і вони ввійшли обоє.

У млині було порожньо і сиро. На долівці, викладеній із грубих дощок, валялася розкидана солома, пахло пліссою, двері були відчинені, гойдаючись на одній завісі. У кімнаті, де колись Ігор переховувався, також була порозкидана солома, маленьке вікно, що виходить на лотоки, було засноване грубим павутинням. Ігор узяв Наталку за руку і схвилювано сказав:

— Наталко, це дуже дороге та зворушливе для мене місце, а тому я хочу отут разом із тобою помолитися, — і він скинув із голови кашкета та промовляв дрижачим голосом:

“Дорогий Боже, я дякую Тобі за цього млина, дякую за цю спокійну річку Горинь, дякую за Наталку, за все, що я отут пережив і переболів. Найбільше дякую за те, що я пізнав Тебе, моого Господа, і тепер можу бути Твоїм дитям. Я можу йти у світ з надією на Тебе. Тому будь із нами і поблагослові нашу дорогу”. I тут голос Ігоря обірвався.

У млині було тихо, як і перед тим, як колись давно тому. Тільки вода хлюпалася під лотоками.

Вони вийшли надвір і пішли втоптаною стежкою. Навколо них лежали сіножаті, покриті свіжою травою, співали жайворонки. Весна була в своєму могутчому розквіті й ніхто не міг спинити її ходи, її кроків. Навколо все цвіло й усе живе спиналося до сонця, п'ючи його життя, його ласку.

Гончарівка лишилася в долині. Тепер було видно тільки її дерева, покриті прозорим весняним туманом.

Шляхом, який ішов із Вишнівця, безустанку тягнулися підводи, навантажені всяким людським добром. На возах сиділи малі діти, а їхні батьки йшли поволі ззаду, тримаючись люшні чи драбини. Ті вози виїздили з-за горбка, спускалися в долину, а з-за гори виїздили нові. Дорога вже була суха і давно немащені вози голосно скрипіли, підскакуючи по вибоїнах і розструшуючи за собою солому.

Ігор і Наталка не потребують плутатися поміж чужими возами, а тому вони пішли польовими дорогами і стежками навпростець. Вони виминуть великі закруті, а під Почаєвом і так вийдуть на головний шлях, який іде до Радивилова і до Бродів.

Під Вишнівцем вони затрималися на горбку, з якого було видно все місто, що лежало в долині. Над замком підносилися чорні клубки диму, які стелилися над

всім довкіллям. Ігор чув ще в Гончарівці, що в замку стояли українські партизани, а коли фронт прийшов ще ближче, вони запалили замок, наносивши в усі кімнати і коридори соломи. Тепер замок горів, горіли в місті також інші будинки, а з цього вогню й чорного диму вийздили все нові і нові підводи, заповнюючи собою широкий шлях.

У Почаєві Ігор і Наталка ще побачили німецьке військо, що їхало шляхом на Крем'янець, а потім верталося назад. Ale тепер того війська ніхто не боявся. Може десь в інших містах України те військо, відступаючи, нищило села, але тут перед Галичиною, перед своїм Генеральним Губернаторством воно або упокорилось, або згубило всяку орієнтацію, плутаючись шляхами в один бік і в другий. У Почаєва було багато народу, ніби на якомусь відпусті в свято. Люди їхали возами, їхали верхи на конях, а також ішли пішки. Все це посувалося на захід, утікаючи від фронту.

Велична Почаївська Лавра сяяла до сонця своїми золотими хрестами, навколо цих хрестів літали табуни голубів. На дзвіниці обізвався голосний дзвін, але зараз таки затих. На місто лягав передвечірній туман.

Ігор і Наталка проходили біля Лаври й вийшли на її цементове підвищення біля головних дверей. Звідси було видно всю зелену околицю. Видно на Крем'янець, на Вишневець, видно далеко аж під Тернопіль і на Підкаміння до Галичини. Над усією тією околицею стояла глибока тиша, над нею світило щедре весняне сонце, але в бік Крем'янця ввесь час щось гуркотіло, ніби в горшку. Там були видні пожежі.

Біля них пройшов монах у чорній рясі з довгою бородою. Він поглянув на далекий схід і перехрестився. А потім затримався біля Ігоря і Наталки. Він зажурено сказав:

— Большевики вже в Крем'янці й Дубні, але ви ще маєте нагоду врятуватися. Завтра цієї нагоди може

вже не буде. А дорога до рятунку он туди, — і він так і тримав свою руку туди, де сідало сонце.

А потім він пішов до монастиря, зачинивши за собою двері. Він показався для Ігоря і Наталки, ніби якийсь пророк, ніби привид, що все провіщає наперед і що так має статися, як він скаже.

Ігор і Наталка ще постояли якусь хвилину, ще востаннє подивилися на красу своєї рідної землі, що простягнулася перед ними направо і наліво і купалася в проміннях весняного заходячого сонця. Не говорили між собою нічого, лише дивилися перед себе. Наталка ввесь час витирала заплакані очі. З Почаєва ще трохи було видно в передвечірньому тумані дерева Гончарівки, рідного її села.

А потім зійшли в долину, минули лаврський сад і вийшли вузькою стежкою на дорогу, що закручувалася поміж кущами і виходила на поле. З боку дороги лежали висушені сонцем купи гною, на яких сиділи якісь сиві птахи.

Не встигли вони зійти з горбка в долину, як почули за собою знайоме та грізне:

— Гальт!

Вони обое стали, а до них на конях під'їхали два німецькі вояки з перекинутими на шию автоматами. Під'їхали і спинилися. Коні гризли вуздечки, шарпали головами, а вояк ламаною польською мовою сердито казав:

— Ісць там! Там... — і показав рукою за густі дерева, що хилилися на вітрові оподалік від дороги.

Ігор і Наталка мовчкі пішли. Дивилися одне на одного, але говорити не мали що. За ними також у мовчанні їхали озброєні вояки. Тут уже дороги не було, але була ще не зовсім суха рілля. Ноги їхні грузли в липку землю, а ця земля чіплялася чобіт.

За горбом вони побачили великий гурт людей. Навколо них стояли верхи на конях озброєні німецькі

вояки. Вони курили цигарки, щось розмовляли з собою, блискаючи сердитими очима. А сонце сідало за далекий обрій, розкидаючи по полях свої останні проміння. Високо в небі співав жайворонок. Ігор поглянув додори, але не бачив цього чудового передвісника весни. Його десь закрила глибока голубінь. У напрямку до Крем'янця не переставали гуркотіти гармати, там було видно чорні дими, що здіймалися до неба. Ті дими було видно з одного боку і з другого. Здавалося, що це горить не місто, не село, а це горить уся Волинь. Земля горить, а жайворонок співає в передвечірньому тумані свою улюблена пісню.

Ігореві й Наталці показали прилучитися до витертих піджаків і коротких кожушків. Були це всі наші люди незнайомі для них, яких принагідно десь зловили на дорозі чи в селі, а тепер зігнали в одну юрбу, готуючи для них якусь невідому долю. Дехто з них мали на плечах чимось виповнену торбу, інші мали в руках звичайні рогозові кошки, ще інші нічого не мали. А всі вони разом мали засмучені і здивовані обличчя. Були це всі мужчини, переважно молодого ще віку. Одна тільки Наталка тепер прилучилася до великого сивого гурту.

Німецький вояк випростався на коні, поправив на голові близкучого кашкета з великою свастикою і знову ламаною польською мовою сказав:

— Тераз вшистко на шлях аж до Радзівілова. Кто уцекаць, на мейсцу бендзє смерць! — і він показав на автомата, що висів у нього на ший.

Юра пішла полем, якимось морогом із вторішньою посохлою травою на недалекий шлях, що йшов із Почаєва на Радивилів. Ішла поволі, нога за ногою, витираючи до трави заболочені ноги. З-заду і спереду їхали озброєні вояки, часто оглядаючись, де вдалині було видно дими горючих сіл. Люди не знали, куди їх женуть і нащо женуть. Утікати не було куди, не було як, бо на конях тут таки біля них їхала смерть.

Ігор і Наталка йшли останніми. Ноги їхні були важкі віддалекої ходи, такі самі важкі були їхні думки. Перед ними заходило сонце, а за ними горіла їхня рідна земля. А вони йшли з похиленими головами, тримаючись за руки.

Ліворуч оподаль горбка з сухою травою з-за кущів нараз почулося голосне “тра-та-та, тра-та-та...” — кулемет. Німецькі вояки впали з коней і припали до чорної ріллі. Сполохані коні кинулися вrozтіч. У розтіч кинулася також уся юрба людей. А кулемет продовжував “тра-та-та, тра-та-та, тра-та-та...”

Ігор схопив Наталку за руку й вони почали бігти через поле до кущів, з яких чулися постріли. Звідти напроти них, ніби виросли десь із землі, бігли українські повстанці, стріляючи над їхніми головами. Ігор і Наталка прилягли за купами гною, а потім зірвалися і бігли знову. Оглянулися тоді, коли вже були далеко. Вони бачили, як полем бігали сполохані коні, а їх доганяли, грузнучи в липкій землі, німецькі вояки. З-за всіх кущів, з недалекого ліска, з-за куп гною випливали тепер озброєні молоді хлопці, доганяючи втікаючих німецьких вояків. Над полями вже не було чути дрібненьких кулеметних пострілів, але лунали тільки окремі постріли рушниць то в одному місці, то в другому.

Ігор і Наталка присіли на узлісся. Їхні серця швидко бились від тяжкої ходи. До них вибіг із лісу озброєний вояк. Коли він підійшов ближче, Ігор кинувся до нього.

— Остапе, це ви? — і вони обійнялися.

— Друже, — так само голосно сказав вояк, кидаяючи на суху траву автомат. — А де ж ви тут узялися?

— Ми йшли з дружиною на шлях, що веде з Почаєва до Радивилова, і нас зловили німці, — пояснював Ігор.

— Гаразд! — казав Остап, — ідіть туди і тепер. Ідіть оцим видолинком прямо на шлях і нікуди не

сходьте набік. Німці одержали наказа не чіпати тих людей, що йдуть на захід головним шляхом, а виловлюють тільки по селах і по бічних польових дорогах. Вас були б загнали до Радивилова чи до Бродів, але найскоріше були б таки постріляли вас десь у яру, бо таке вже траплялося. А тому ідіть. Туди, просто через поле в долину. Я мушу спішти, бо в Янківцях знову наловили невинних людей і нам треба їх рятувати. Ідіть! — і він подав обом руку та швидко побіг за кущі. На шиї в нього теліпався автомат. А недалеке село за горбком палало новою пожежею.

Ігор і Наталка також пішли, але в протилежний бік. Не бігли, а йшли поволі. Тягнули за собою тяжкі заболочені чоботи, несли в душах важкі думки, глибоку тугу і біль.

Перед ними лежав широкий шлях, виложений круглими камінцями ще за царських часів. На шляху видніли сліди від танків, що колись тут проїздили, чорні плями води з недавнього дощу, лежали розкидані стебла соломи. Придорожні тополі жалісно шуміли, злегка гойдаючи безлистим гіллям. А небо сяяло глибокою прозорою голубінню. По ньому пливли, ніби подерти клапті полотна, білі пушисті хмари. А далеко десь гули гармати. Там видніли густі чорні дими.

Наталка оглянулася, але Ігор узяв її за руку та сказав:

— Не оглядайся!.. Пригадай Лотову жінку, коли вона втікали з горючого міста Содоми. Ідім!.. Бог буде з нами. Ми не маємо куди вертатися, а тому йдім... — і вони пішли перед себе.

Вони йшли туди, де була ясніша голубінь неба, бо там заходило сонце. Над ними лунав спів жайворонків, навколо них цвіли весняні квіти, зеленіла трава. Ігор і Наталка вдихали в свої молодечі груди здорове й чисте повітря теплої весни, слухали співу пташок, слухали биття своїх схильзованих сердець і були свідомі того, що оце вони востаннє на своїй

рідній землі бачать такий чудовий весняний вечір. Вони не знали, що з ними буде завтра, навіть не знали, де їм доведеться ночувати тієї ночі, яка грізно виходила з-за Крем'янецьких гір, де були видні пожежі...

Широкий шлях, що йшов на Радивилів, гомонів утікачами. Люди кидали вдома свої пожитки, рятуючи життя втечею. До того гурту прилучилися також Ігор з Наталкою. Вони дивилися перед себе туди, де заходило сонце, і йшли назустріч своїй невідомій долі.

А надворі поволі, ніби свічка, згасав ще один весняний день 1944 року.

ТОГО САМОГО АВТОРА ВИЙШЛИ З ДРУКУ ТАКІ КНИЖКИ:

1. "На шляху життя", ч. I. Збірка оповідань і віршів. Чіка-го-Честер, 1951 р., ст. 126.
2. "На шляху життя", ч. II. Збірка оповідань і віршів. Вінніпег-Торонто, 1953 р., ст. 126.
3. "Зелений гай". Збірка оповідань. Торонто-Чікаго, 1959 р., ст. 200.
4. "Далека дорога". Спогади. Торонто-Чікаго. 1963 р., ст. 336.
5. "Небесний дім". Збірка посмертних згадок духовних ро-бітників. Вінніпег-Чікаго, 1956 р., ст. 240.
6. "Божий спокій". Збірка оповідань. Вінніпег-Чікаго, 1966 р., ст. 206.
7. "Недоспівана пісня". Повість. Вінніпег-Чікаго, 1967 р., ст. 348.
8. "Відпавші". Оповідання. Вінніпег-Чікаго, 1958 р., ст. 32.
9. "Запашність поля". Збірка оповідань. Вінніпег-Чікаго, 1971 р., ст. 200.
10. "Верить и любить". Збірка оповідань, перекладана на російську мову. Буенос-Айрес, 1962 р., ст. 93.
11. "Шалом". Життя і праця д-ра М. Гітліна. Вінніпег-Торон-то, 1973 р., ст. 128.
12. "Золота осінь". Збірка оповідань. Вінніпег-Торонто, 1974 рік, ст. 146.
13. "Далекі береги". Збірка оповідань. Видання "Світло на Сході", Німеччина, 1975 р., ст. 152.
14. "Квіти на камені". Повість. Вінніпег-Торонто, 1976 р., ст. 264.
15. "Одного дня". Збірка оповідань. Вінніпег-Торонто, 1977 рік, ст. 148.
16. "Далекі зорі". Збірка поезій. Вінніпег-Торонто, 1978 р., ст. 170.
17. "Брат і сестра". Повість. Вінніпег-Торонто, 1979 р., ст. 262.

ПЕРЕКЛАДИ З РОСІЙСЬКОЇ МОВИ НА УКРАЇНСЬКУ:

1. "Єлісей Сукач" — І. Лазарева. З історії евангельсько-баптистського руху в Україні. Вінніпег-Торонто, 1950 р., ст. 80.
2. "Останні дні Єрусалиму" — І. Мордовцева. Торонто-Чікаго, 1959 р., ст. 36.
3. "За віру". Життя і праця В. Г. Павлова. Торонто-Чікаго, 1960 р., ст. 40.
4. "Джордж Мюллер" — Фр. Г. Варне. Його життя і праця. Торонто-Чікаго, 1961 р., ст. 184.
5. "Повнота життя" — д-р О. Сміт. Ст. 38.
6. "Штундист Павло Руденко" — С. Степняка. Повість з життя перших т.зв. "штундистів" в Україні. Чікаго-Вінніпег, 1968 р., ст. 246.
7. "Серце людини" — д-р Я. Юк. Вінніпег, 1972 р., ст. 24.
8. "Вірний до кінця" — Феоктист М. Дунаєнко. Біографічна повість. Вінніпег-Чікаго, 1971 р., ст. 80.

Усі ці книжки можна виписувати по адресі:

DORONA PRAVDY
P.O. Box 3, Station D
Toronto, Ont.
Canada — M6P 3J5